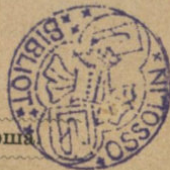

ЮРИЙ КЕННАН.

С И Б І Р.

Переклав **В.**

Виданє Товариства імени Шевченка.

Частина перша

91.396

ЛЬВІВ 1893.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом Б. Беднарського.

I
И 66272 / 1-2 / 2 кр.

2р 40к

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 113262

008.18

I.

За російську границу.

Року 1885 2. Мая я з Жоржем Фростом відплив з Нью-Йорку. Обидва ми вміли говорити по російськи, обидва вже перше звідували Сибір, обидва було принимали уділ в експедиції, що виражало „Російсько-американське телеграфне товариство“. Тоді вже ми зазнали й скоштували усякої лихої години, які трапляють ся в мандрівці по Сибірі. Усе потрібне для мандрівки ми мали і мали надію на успіх, хоча і відали добре, яке важке діло беремо на себе. 20. мая ми вже опинили ся в Петербурзі. Щоб не гаяти дорогої для нас літної пори — бо літо на Сибірі дуже коротке — бажав я не на довго по зможі зупинятись в дорозі, призначаючи на побут в столиці Росії всього пять днів. Але, як на лихо, ледве тільки ми приїхали, зайшли свята, і на 10 днів, що ми їх перебули в Петербурзі, тільки 4 довелось жити з користю.

Як тільки з'явилась змога побачитись з д. Влянталі, секретарем, товаришом міністра внутрішніх справ, зараз же поквапив ся я показати ему мої рекомендації й отверто виясувати мету моєї мандрівки. Я сказав ему, що на мою думку, на Сибір та систему засланя багато де чого несправедливо нарікали ті, що чи з'умисна, чи з пересуду писали про них небезсторонно; що справедливий опис краю, острогів та рудокопень буде швадче користним, ніж шкідливим для російського уряду, і що, нарешті я

в письменстві так отверто обороняв уряд, що мене не можна буде підозрівати в бажаню дійти до результатів, які перечили б тому, що я вже сказав попереду. Моя щира промова, здаєть ся, вчинила добре враженє і після розмови з яких 20 минут сказав Влянгалі, що, само по собі мені дозволить їхати на Сибір, і що він зробить зі свого боку усе, що тільки зможе: дасть від себе і від міністра внутрішних справ рекомендаційні листи до сибірських губернаторів. Я спитав єго, чи єї листи відчинять мені двері до острогів, а він одвітував на се якомсь невиразно, бо сказав, що се залежатиме від місцевих губернаторів, але сам він не матиме проти сего нічого. Я завважав, що мені не хочуть дати *carte blanche*, а лишають собі на всякий випадок відому волю вчинків. Прикро се було мені і я заздалегідь добачав ті великі труднощі, що нас ждуть, але що ж поробиш. Я не налягав і ми попрощались.

За другим разом д. Влянгалі доручив мені листи, що обіцяв, та радив притьмом зупинитись у Москві, та познайомитись з відомим редактором „Московскихъ Вѣдомостей“, Катковим. Таке познайомленє повинен був владнати для мене барон Бюлер, царский архівар у Москві, і для сего я одержав лист від д. Влянгалія. Мені було відоме імя Каткова; я трошки тямив, що таке сей великий боець російского самовластя і цікавий був зазнайомитись з ним. Але така рада від Влянгалія походила, очевидночки, від невимовленого їм бстраху, щоб часом я, познайомившись з політичними злочинцями, не підпав під їх погубний вплив; такий вплив й бажав він відвернути від мене через авторитетну особу Каткова. Мені єсмійшно було слухати таке научуванє: бо погляди я мав на вігилістів такі для них непрхильні, що не треба було мені ніяких оборонних заходів супроти зарази.

Надбавши собі фотографічний апарат, книжок, та атласів, загально усего, що треба було, виїхали ми нарешті 31. мая з Петербурга до Москви; ми

мали з собою що трохи не 50 листів до сибірських вчителів, інженірів та урядників цілого Сибіру.

В Москві я зараз же кинувсь до барона Бюлера, що повинен був заізнати мене з Катковим. Але, на жаль, в редакції „Московских Відомостей“ довідались ми, що Каткова не має в місті й поверне він тільки тижнів через 2 або 3. Само по собі, чекати єго в Москві не було часу й ми зараз-же по залізниці рушили далій на Нижній Новгород, й приїхали туди в четвер ранком 4. червня.

Чоловікови, що вперше завітає до Нижнього, він здаєть ся чамсь дуже чудним. Трохи не цілу милю від пристани ва йдете чистими, добре вибруккованими улицями, а по обидва боки їх здіймають ся величезні муровані будинки; йдете широкими бульварами, що висажені по боках березами та тополями, повз канал з мостами дуже гарними через єго, повз церкви, біржи, готелів, театру; значить, ви опинили ся в великому та культурному осередку — але тутечки живої твари, руху, що в сему живому притомен — Біг даєть. Порожні улиці та пішоходи (тротуари) поросли травою, на пустих бульварах безпечно висьпівують пташки по деревах, дзвони мовчки та мов сироти висять по дзвіницях, крамниці та склепи усї позачиняні та позамикані на залізні засови, й довго здивований мандрівник ходитиме по сему зачарованому царству, незуздрівши ані одних відчинених дверей, ні жадного еквіпажу, що проїзжає, ні одної живої душі.

Згадавши, чим відзначаєть ся Нижній Новгород, не зрозумівш, що опинив ся там, де збирають ся ярмарки, такі славні та голосні.

А в часі ярмарку тут зовсім що инше; річка вкрита цілим лісом щогол; в повітрі, повному куряви, йде безугавний свист з пароходів; і беріг, і пристань, і 6000 крамниць ледве вміщають увесь крам — єго всюди повно й коштує він не менше 125.000.000 р. ср. А народу, народу! Що дня на мосту, що злучає ярмарок зі старим містом, товпить

ся 60.000 чоловіка; військова музика грає безугавно на бульварі супроти губернаторського дворця найновішій оперетки Офенбаха, а по улицах, куди не глянути, хвилюєть ся величезне людске море.

Щось не имовірне єсть у тому, щоб таке велике місто з усіма відзнаками комфорту, цивілізації та діяльності, провадило таке чудне ефимерне жите, похоче на пропасницю з щорічними пароксизмами — то незвичайної діяльності, то знов замирання й смерти. Вперше довелося мені побачити отсе чудне місто в фантастичних обставинах. Се було в січні в вечері а вечер був ясний й морозило. Місячне холодне промінє освітляло порожні улиці, відбиваючись сріблом від дахів та церковних бань; товстий шар снігу нічим ще незворушеного лежав по пішоходах, вкриваючи цілими горами місця по-під стінами домів, і ніде ні живої душі, ні огню; навіть собаки мовчали. Аж сум огортав, дивлячись на таке велике місто, що було не-то що не залюднене — ні; а в єму або наче все померло, або воно було Богом закляте.

Дня 6. червня в неділю вранці сіли ми на пароход братів Каменських й рушили на них Волгою і Камою до Перми, віддаленої від Нижнього Новгороду 1600 клм.

Кажуть, що Ниль створив Єгипет. Теж саме можемо промовити й про Волгу що до східної Росії. Пливучи 3600 верств від Валдаю до каспійського моря, та досягши нижче від Царицина, 48 верств завширшки, ся ріка відгравала й відграє ролю в історії та життю країни, відповідно своїй великості. З нею злучений добробит 10 мільонів людности, вона протікає по 9 губерниях і на ній стоять 39 мість, та більше 1000 сіл та місточок. І з естетичного погляду вона може задовольнити усякого, з якого боку не дивитись. Правда, єї лівий беріг низький і зовсім не цікавий, але за те правий виявлює з себе щось чудове. Високий, вкритий лісами, а між ними де-не-де звимають ся до неба то різнобарвні

бані монастирів, то маленькі хутірці або невеличкі села! Часом гори так близьенько підходять до берега, що, здається, от-от вони попадають своїми верхами у воду, а часом вони далеко-далеко відходять, а річка, користуючись простором, до обрію розливається озером широким.

Трошки нижче за Казаню звернули ми в мутну та бистру Каму. Тут вже все змінилось. Тут все дикше та якесь несвійске, ліс по берегах густійше та непрогляднійше, сіл та хуторів зовсім менше. Але за весь час, що ми їхали, погода була така гарна, повітря таке чисте, таке м'яке, та тепле, та свіже, що ні разу не заманулось йти до каюти, а все сидів на покладі та дивився на дикі, хоть все різномодні, береги. Се складало велику осолоду!

Аж ось вже і Перм. Се місто має 32 т. людности і стоїть на лівому березі Камі, всего на всего зі 120 верств від границі Сибіру. Се звичайний російський губерніяльний гóрод і хоть трошки чистійший, та якось на погляд простійший від Нижнього, але що до місцевости та архітектури то вже зовсім не те. Тут вперше довелося познайомитися з російською поліцією, і хоть сей випадок трошки навіть сьмішний, але варто про його оповісти, бо він як найкраще ілюструє те відозріванє, з яким поліція дивиться на чужоземців на сему великому шляху заслання, ту необмежену власть на арести та труси, яку має російська поліція по тих краях.

Того дня, як ми прїхали, над вечір ми з п. Фростом рушили до високого горба на східному боці міста, бажаючи зрисувати де-які гарні місця. На дорозі як раз стояв острог місцевий і він нас дуже зацікавив, бо ми вперше його бачили, та ще як раз на шляху сибірському — от ми й зупинилися біля його. Тоді вже, як прийшли дальше, зауважали ми, ще до горба ще далеко, а час вже пізний — от і поклали собі вернутись і знов пройшли коло острогу. На другий день ранком ми знов рушили до горба сеюж дорогою, бо лїпшої не відали і знов

проходили біля того нещасного острогу. Скінчивши рисувати так годин через дві рушили ми назад, коли на майдані по за острогом бачимо їдуть дві дροжки з 4 офіцерами, озброєними наче на війну. Перші дροжки минули нас, тільки добродії, що сиділи на них, проїзджаючи, пильно додивлялись до нас. Другі зупинились не доїзджаючи, і двоє воєнних, злізши з дροжок, почали якось незвичайно ходити навкруги: спершу вони відійшли оден від другого кроків на 60, а потім почали сходитись, прямуючи до нас. Оглянувшись я зауважав, що й перші дροжки зупинились, а ті що на них сиділи, теж їдуть до нас. Мені ще тоді була невідома уніформа російських жандарів та поліціантів і я не звернув спочатку на сих воєнних жадної уваги; але раптом стало мені на розум — чи не полицейські се, і чи не підозрівають чого небудь вони. І справді ледве тільки сі добродії підішли до нас, зараз же оден між ними, чоловік літ 30, вродливий на погляд, вклонившись промовив; „А дозвольте спитати — хто ви такі?“ „Се можно — відповів я — ми мандрівники з Америки.“ „Коли ви прибули до Перми?“ „Учора.“ „Звідкіля прибули?“ „З Нижнього Новгороду.“ „А куди їдете?“ „На Сибір.“ „Еге! на Сибір! Чого-ж се туди їдете, дозвольте запитати. Певно маєте що небудь на меті? Яка-ж се мета?“ Я вияснював єму, що американські мандрівники залюбки мандрують маючи на меті звичайно — знайомитись з новими країнами та народами; взагалі „познаваня усяких місць.“ Тут вже офіцер відразу показав, що він незадоволений відповідю, бо почав закидати мене питаннями безліч, очевидночки бажаючи як небудь піймати на слові, „з якої речі ми прямуємо в таку далеку країну, як от Сибір!“ Нарешті він запитав: „Учора Ви проходили біля острогу?“ „Авжеж!“ „А з якої речі Ви проходили?“ Я єму оповів. „Ви дуже пильно додивлялись до острогу?“ „Еге!“ „Для чого се?“ Я знов єму відповів. „Аджеж ви не дійшли до горба? Трошки пройшовши — ви

вернулись? Проходячи ж і туди і назад усю увагу ви звертали на острог. Сьогодні вранці, знов теж саме. Чого-ж се так пильно було придивлятися? Зрозумівши тепер що й до чого, в чому нас підозрівають, я не вдержався, щоб не осьміхнутись, але осьміх мій не викликав ніякого відгуку — усі чотири офіцери були суворі і серйозні. Очевидячки щось злочинне вбачалося їм в нашій цікавості що до острогу. Знов я почав вияснювати їм. На останку офіцер-жандар, якого не задовольнили мої відповіді (певно він гадав що се „бали“) промовив до мене вже просто. „А кете лишень мені ваші пашпорти.“ На відповідь, що „наші пашпорти в готелі“ — він вже просто сказав, що арештує нас до того часу, поки не впевниться, що ми за люди. Нас розлучили — Фроста посадовили на одній дрозці під догляд офіцера-жандара, а мене на другій до сивого офіцера-поліція — певно до поліцмейстра — і так ми рушили ми до готелю. Очевидячки — на нас дивились яко на політичних злочинців, що приїхали до Перми визволяти когось між замкненими в острожі, і ось ледве тільки я ввічливо почав запрошувати сторожів наших на квартиру, частувати їх цигарами та чаєм, поки вони переглядати-муть наші папери, офіцер-жандар дививсь на мене так, начеб я був заступником якоїсь невідомої породи диких звірів, що ще не списані по книжках і переховують в собі невідомий ще хист до лиха та злочинства. Чомусь наші пашпорти не задовольнили. Тоді вже треба було вжити радикального способу і я виняв лист міністра внутрішніх справ. Лист одразу сзінчив комедію підозрівань. Ледже почав жандар читати його; зараз-же почервонів-почервонів. Після сего поговоривши недовго зі своїм товаришом, він наблизивсь до мене трошки збентежений і промовив, що має надію, що ми вибачимо йому оте „нещасливе непорозумінє“; він казав, що нас узяли за якихесь двох німецьких (?) злочинців, яких вони відшукують, а затримуючи нас вони чинили свій обо-

в'язок. Він має надію, що відносно нас, ні в чому не були зрушені правила ввічливости та доброго виховання і нарешті казав, що ми б зробили для них велике задоволенє, якби подали їм руки на ознаку того, що ся „неподобна помилка“ не кине після себе лихого та неприхильного почутя. Після сего ми торжественно дали одно одному руки і таким чином розлучились. — Сей нікчемний випадок, що так ярко малює поліційні порядки, однак же здавсь мені поганим пророкуванем на будуче. Коли вже тутечки арештували нас, ще за 190 миль від Сибіру, і тільки за те, що ми з окола додивлялись до острогу з цікавістю, то щож чекає нас далій, коли ми почнемо свою працю справжнє?

В четвер о 9^{1/2} год. вечером, 11 червня виїхали ми з Перми желізницею уральською до Екатеринбурга. Утомлені послїдними пригодами подорожи поснули ми кріпким оживляючим сном та не збудили ся аж о 8 годинї рано на станції Бісьор. День був гарний, свіжа воня з живичних лісів і з цвітїв стояла в воздуху, в березових гаєх ковала зазуля, равне діто виступило в цілим своїм чарі і повній красі. На цілій дїнї желізничій займав ся Фрост ботанікою і подибував то альпейскі рожі, то братчики, то фіялки то многі инші мені невідомі цвітї. Почавши від Бісьору цяла ся желізниця раз-у-раз по лісистих горбках або мчала ся густими сосновими борами, де ще не ступала нога людека; деколи їхали ми по над ріками, де сидїли сотки жінок і мужчин перемиваючи золотеносний пісок; ту і там манили наші очи прекрасні гаї і діброви з мальовничими групами срібних берез. А всюди богато цвітїв: конвалій, рож, фіялків, суниць а всі луги — се один безконечний калейдоскоп цвітїв. Чимало здивовала нас так добре збудована, знаменита а майже виставно удержувана, желізниця в сїй гірській, дикій околиці на вехідних кранцях европейскої Росії. Будинки желізничі між Пермю а Екатеринбургом належать до

найкрасших в цілій Росії а вагони можуть іти на в заводи о першеньство з першорядними російськими. Двірці, магазини, навіть будки, все то викінчево вельми старанно, навіть віддаль на стовпах милевих украшена гарною пестрою мозаїкою. Станція Нижній Тагіль на азійській стороні Уралю, де ми задержали ся через пів години на обід, могла би принести честь першорядним желізницям. Масивно збудований дворець, 100 стіп довгий а 20 стіп широкий, з критим пероном, желізним мальованим дахом, окружений прекрасним парком, з травниками, кльомбами, переповненими пахучими цвітами; а серед срібних беріз було чути шум до гори бючої фонтани. Поміст в їдальни був дуже штучно укладаний, стіни до половини шальовані дубовими досками а дальше у горі криті тапетами дубової барви, стеля була гарно мальована. На столі обідовим, накритим наче сніг білою скатертю, стояла дібрана порцеляна, чудова застава столова, вазони з китицями цвітів а в додатку акваріум. Крім майстерски різьблених крісел, що докола стола були розставлені, був там ще дорогий годиник і бронзова піч. Служба була одягнена без догани а кухарі, цілком біло убрані, мали на голові білу чотиригранну шапочку. Без найменшої пересади можна зачислити сю їдальню до найвиставнійших, які де небудь в світі стрічають ся, а коли ще подано смачний обід з чотирох страв на гарній заставі, тоді сам собі не міг я повірити, що я вже за Уралем на азійській стороні. Була то справді послідна наша стріча з розкошним багатством цивілізованого світа, бо за час довгомісячної, тяжкої подорожи не бачили ми вже більше желізниць.

Вечером в п'ятницю 12 червня приїхали ми до Екатеринбург, на всхідним спаді Уралю, до 150 миль англ. віддаленого від границі сибірської.

II.

Від Катеринбурга до Семипалатинска.

В Катеринбурзі муєли ми залишити на довго звичайний шлях освічених країв, щоб почати сливе безкраю мандрівку 12800 кільометрів на конях, себ-то поштою. Варто туг добути подорожню і тоді можна переїхати увесь Сибір аж до краю, проїз-джаючи по 12 верств на годину та міняючи коней по станциях, одлеглих одна від одної на 25—30 верств. До подорожи служить тутечки тарантас. Тарантас єсть такий віз на 4 колесах, зроблений аби як, з верхом шкур'яним від дощу; в середині в нему порожно і сісти ні на чому — треба як-так моститись. Дня 16 липця, маючи в руках подорожню, ми на станції вибрали собі тарантас, намостили у середину свою поклажу а зверху подушки і по-сідали, як могли; сивобородий машталір зібразши у руки віжки, свиснув, нїокнув і ми рушили з Ека-теринбурга; тільки 2 дзвінки раз-у-раз дзеленкали під дугою. Отак опинились ми нарешті на відомому „великому сибірському шляху“, що простяг ся на 4800 верств до початків Амуру. Одразу мандрівка і задовольняла і научала. Як би ми ще мали гадку, що Сибір — се нустина — холодна, дика — то швидко муєлиб змінити такий погляд, зустрічаючи раз-у-раз по шляху довгі валки возів, що прямували в Росию. Такі валки складають характерну рису Сибірського шляху. Се цілий ряд возів в однокінь, налаштованих клажею, накритих рогожами і при-

чеплених одні до одного налігачем. В иншій валці буває 50—100 возів і вона простягаєть ся часом трохи не на верству. Менш ніж за дві години я начислив 538 возів, а за день зустріли ми їх 1445. Сего доволі, здається, щоб упевнитись, що Сибір не пустиня. Над вечір валки почали розташовуватись на ночліг зараз біля дороги і ми через кожду $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ верстви проїздили біля таких ночлиженників: де небудь попід лісом навкруги стояли вози, а посеред їх біля огнища 10—20 погоничів, а далі попутані коні. Суворий завжди зелений ліс, з низу осьвітлений огнем кострища а в горі темний; чорні та червоні рембрантовські риси возів і купка людей в довгих одежах, червоних та синих сорочках, що пють чай навкруги веселого огню, те все складало такий малюнок, що ми ще ніколи не бачили — чисто російській малюнок. Їхали ми віде не зупиняючись і день і ніч, і тільки по станцях перепрягали коней, проїзджали по 15—20 верств на годину. Понад дорогою часто простягались села і великі і маленькі, але усї на одну подобу. Всї вони простягались одною улцею, якїб не були довгі (одна на 8 верств вздовж дороги). Хати зовсім одностайні, тільки одна меньша друга більша а все село безпремінно обгорожене, а при початку й кінци села хатина царинного діда. Царинний дід — се звичайно недужий чоловік, і часом калїка, здебільши засланець; він повинен берегти, щоб ворота були зачинені та скотина не йшла у ліс. Одержує дід 3—4 р. на місяць від громади та сяк-так і живе з дня на день в халупі або землянці. Дальше почали прокидатись „етапи“ та арештанські партії — се друга характерна риса сибірського шляху. Але тут я поки що не зупинятимусь над їх дорожнім житєм, бо до самого Томску менї не довелось мандрувати вкупі з ними. Нарешті на другий день ми перейшли сибіреку границю. Їхали ми великим лісом між станцями Марковою та Тюменською, аж ось машталір зупинив коней та обевнувшись до нас про-

мовив: „се границя!“ Ми станули. Біля дороги стояв некрасний цегляний стовп, а по обідва боки на єму герби Пермської та Тобольської губернії. Се й був сибірський межевий стовп. Ніякий інший стовп від Петербургу до Тихого океану, та певно ніякий інший стовп на цілому світі, не викликає у чоловіка більше важких думок, такої сумної та болячої цікавості, як отой плюгавенький та мало прикмітний стовп, бо певно ні один не бачив більш страждань, ні один не пропускав біля себе більшого числа людей з пошарпаним серцем та з занівеченим життям. Тутечки на віки прощались з відчиною, друзями, домівкою сотки тисяч вигнанців — чоловіків, жінок, та дітей, князів, дворян та мужиків. Від року 1878 тут пройшло більше над 178 тис. вигнанців, а з початку віку більше над пів мільона. Стовп сей стоїть як раз на середині між двома етапами і кожна партія на кілька хвилин зупиняється тут, щоб відпочати та в останнє попрощатись. Російський мужик, навіть злочинця, переховує в душі велику прихильність до рідної землі. — Які мусять, що розривають душу, сцени поставати тут навкруги сего стовпа, коли партія, під морозом та снігом пізньої осені, шле останній привіт матері-відчині. Інші радіють, інші на вколішках, обернувшись обличчям до Росії, у хусточку беруть жміньку рідної землі, інші шепчучи цілують холодний камінь виливаючи в сему поцілунку увесь свій жаль, усю ваготу розлуки на віки. Але раптом дасть ся чути: „стройсь“ — „марш“ — і товпа в сірих халатах, брезкаючи кайданами, посьпішаєть ся, втираючи слези, стати на місце і рушає далій, а навкруги блищать штики. Тоді, як ми проїздили тутечки через границю, на стовпі були пощипувані написи, але всеж таки можна було де-що й прочитати. В одному куточку я прочитав: „Прощай Маріє!“ Хто писав се? Хто була ся Марія? невідомо. Може вигнанцєви, що надрапав оте привитанє, в Марії скупляв ся увесь

світ? Може покидаючи Росію він покидав не саму тільки вітчину та приятелів, але й кохане... Вирвавши на спомин біля стовпа кілька квіток ми, по черзі, промовили Європі бувай здорова, змостились на тарантас та й рушили дальш — вже Сибіром.

Прямували ми до Томска через یرтишські степи а потім на Омск, Семипалатинск та Барнаул. Правда сей шлях був довжений та скрутніший ніж звичайний, сибірський шлях, але для нас він мав велику перевагу. Сим шляхом ми мусіли проїхати через більше культурні часті Тобольскої та Томскої губернії; тут переважно були поселені місцеві політичні засланці; тут мені доводилось познайомитись з магометанским Семипалатинском та з Киргизами; тутечки нарешті я побачив відомий Алтай, про який яко про „Сибірську Швейцарію“, оповідали російські офіцери. Але вибрав я сей шлях переважно ось через що. Міністер внутрішніх справ гадаючи, що я прямувати му звичайним шляхом, перестеріг місцеві власти про те, що ми проїздитимем і певно наказав, як і що робити на сей випадок. Які були сї накази — я й доси невідаю, але вони чекали нас скрізь. Про се довідався я в Тюмені, а вважаючи на те, що такі накази загрожували нам пошкодити що до моїх замірів, особливо в питаню про політичне засланє, я волів звернути на инший шлях, де нас не чекали і де, значить, нам не перешкодили б. Так воно й сталось. Я проїхав там, де політичні засланці більше ніж де инде користувались волею, де можна було з ними легко знаємитись, де жадний наказ не перешкоджував нам в наших вчинках, але в додаток ще й губернатор був людський та ліберальний чоловік. Отак-то 30 червня ми й звернули з Тюменя на Омск. Я вже згадував про те, який устрій має російська почта. Вона зовсім відрізняється від устрою европейских диліжансів. По Сибіру нема того, щоб визначені були години, коли можна їхати

або де треба зупинятись та чекати, або щоб була яка небудь залежність від інших мандрівників. Вам вільно їхати, коли хочете, чи куди хочете, аби тільки була почта; зупинятись тоже можна, де завгодно. Ви зовсім незалежні у своїх вчинках. Крім сих вигод ще й те варто зауважати, що їзда дешево коштує. Часом аж соромно буває за яких небудь 60 центів серед бурхливої ночі розбуджувати машталіра, а він за сю платню мусить трема кіньми вести 30 верств. Однакже яка вї мала ота плата, а й вона здається для сибірських мужиків до заздрости. А мужики поруч з почтою казенною складають свою власну „вільних“ або „дружків“. Недоїжджає ще до села той, що везе, а зараз обертаєть ся до вас з питанєм: „а куди везти — чи на станцію, чи до дружка“? Частійше буває так, що до „дружка“, бо вільні коні ліпше содержують ся, а вільні звощики ліпше й швидче везуть.

Перші дні нашої подорожи не були дуже цікавими. Стояла негідь, дорога була калйна і важка а безугавна їзда, без відпочинку й сливе ге спавши, дуже знесилювала і зовсім понівечила нас. Той, хто не смакував сеї дороги, не може собі уобрази такого повного муки стану, до якого можна дійти, коли їхати без відпочинку. А щоб звикнути спати на везї, то треба наперед їздити цілі роки по Росії. Отож як проїхали ми 320 верств від Тюменя до Ишиму в протязї 35 годин, то відпочили 4-го дня, бо на тілі не лишило ся місця живого; ледве здобували сили, щоб злазити по станциях з воза. Мвнувши Ишим спїткали ми ледве чи не одну розривку. Верств за 4 від міста зуздрили ми якийсь гурт народу. Наближившись ми розгледїли, в чому тут діло. Товпа людей без шапок, місячи гразюку та вївечучись по дорозї, йшла на зустріч. По серединї було густійше; несли корогви, якісь високі ліхтарні з засьвіченими сьвічками, важкі хрести, а як раз по серединї на довгих дручках несли якусь икову в важкій золотїй рамі. По переду ішов

старенький піп, навкруги его диякони, усі в ризах. Цілий гурт висьпівував церковні гімни, переголошуючи одно одного та давлячи, аби протиснутись як найближче до образа.

Ми сего з роду не бачили і нічого нерозуміли. Мені видалось, що мене якимсь чудом перенесло в XI вік а передо мною йде гурт отих християн-хрестоносців, що колись то під впливом натхненного Петра Пустельника з хрестами, корогвами та сьвятими сьпівами йшли відвойовувати Христову домовину: „Що се таке, як вам здасть ся?“ спитав я мастера Фростера.

„Нічогісенько не розумію, одвітував сей; се видячки церковна процесня, але що вона робить тут — не розумію, зовсім нерозумію“. Як все зникло і навіть сьпіви втихли обернулись ми до машталіра, щоб він розказав, що се таке. Довго мучились ми роспитуючи, а на решті тільки вже зрозуміли, про що тутечки йшло. В Ишимі єсть стара икона, а веї єї мають за чудовну. Так отсе, щоб кожен міг користуватись єї добродчинством, в відомий час носять сю икону по сусідних селах з великою помпою. Тепер несли икону у місто або як промовив звощик: „Богородиця тепереньки вертала до дому“.

Ми зовсім були знесилені, треба було відпочнути. Степ, вкритий квітками, змінив ся на оброблене поле, але скільки я не придивляв ся, ніде не можна було зуздріти ні огорожи, ні хатини, ні чого иншого, що вказує, що село близко і до якогоб належали сї поля. Аж ось машталір стрепенув ся, забрав віжки до рук, махнув батогом по всіх трех конях тай крикнув несамовитим голосом: „Гей-а-а-а!“ Звиклі коні рванули одразу та кинулись так швидко по дорозі, що ми ледве всиділи на возі; кидало нас з одного боку на другий. Очевидячки село було недалеко. Сибирські коні тільки за пів милі від станції доводять чого вони варті. Ледве не відкусивши собі язика кричав я, яко мога, зво-

щикови: „легше, стій“ — все було даремно. І ямщик і коні відали, що се останнє намаганє і бажали виповнити свій обовязок. Коні як скажені мчали, а звощик лясаючи батогом додавав ще й голосом. Не було змоги зупинити его і ми вже му-сіли сцїпивши зуби та замкнувши очи віддати себе на Божу волю. Тарантає підскакував та закидав нас грудями грязюки. Ось і царина, ось і царинний дїд з червоними очима та з білою бородою. Він нагадав менї Rip Van Winkle'a після 20 років спаня. Жалко, що не можна було запинитись та зробити фотографію з того дикого обображення та занехаяня. Дїд скидає з голови щось подібне до шапки і вклоняється. Але ми миттю летимо поуз его і він зникає. Ось і стовп з написом: деревня Крутая. Від Петербурга 2992 верстви. Від Москви 2526 верств. Домів 42. Душ 97. Ось і село. Звощик завернув круто у двір свого „дружка“ і загукав: запрягай“. Приїзд наш у село — се щось незвичайне — з усіх боків збігаєть ся народ. — Поки роспрягають коней та налагоджують інші, цілий натовп і старих і малих доглядаєть ся до нас з цікавостю, додивляють ся до рухів наших, до нашого „новомодного“ тарантаєу та роспитують у звощика: хто ми та куди їдемо. На решті один лисий та сивий старий одважуєть ся. „Пане, обертаєть ся він до мене — а дозвольте спитати: куда Бог вас несе?“ „До Семипалатинска“ відповідаю я. „А-а-а“ гуде в навтопні. „Звідкиль їдете“ допитуєть ся старий дїд. „З Америки“ „А-а“ знов гуде товпа. „Се російське місто? Америка?“ питає старий. „Америка не місто“ — викликує якийсь білоголовий хлопець: „Свїт ділить ся на 5 частин: Европу, Азію, Африку, Америку та Австралію. Росія розтягає ся на $\frac{2}{3}$ Европи та половину Азії“ проказує він очевидячки тільки що вивчене. Але дальше вже й его відомости географичні не сягають. Однакож тут вишукуєть ся такий чоловік, що бував в Омску тоді, коли провозили через місто тих, що заги-

нуди в експедиції Жанети. Сей чоловік береть ся вияснювати усім справу і промавляє, що „Американці — се самий найрозумніший народ у світі і тільки вони й плавають по крижаному морю“. Якийсь дід бажаючи заступитись за Росиян промовляє, що й Росияне, хоть може й не такі розумні, як Американці, — теж добрі мореходи на північних водах. Тут починаєть ся горяча суперечка про північні мандрівки... Але коней вже запрягли, ма-шталір вже всів на козла і ми рушаємо з села з дзеленьканем звінка по грязі. От з такими одно-стайними випадками та спітканями й провозанями по станциях ми доїхали нарешті до Омска.

Омск — се скарбове місто з 30 тис. людности і нічим не відрізняєть ся від інших. Не має він — ні газети, ні бібліотеки, а одна половина мешканців одягнена в скарбову муницію управляє другою. Відношеня сих обох половин добре характеризував один розумний та чесний урядник з сего урядничого міста, що дуже став нам користним своїми відомостями, коли промовив навиїзді: „Добр. Кенане, коли ви схочете назвати мене на імя в вашій книзі не називайте мене добрим чоловіком“. „Але з якоїж речи, Господи, мій Боже!“ „Бо мені здаєть ся, що книжка ваша не до смаку буде урядови; а коли ви вимовите про мене що небудь добре, то я зароблю на горіхи від начальства. Може се вам не подобає ся, але просю вас, зробіть так, як я прошу“.

В Омску ми мало що бачили, коли не читати невеличкого музея в місцевому відділі Географічного товариства та бідної кольонії карних засланців біля міста. Я дуже бажав побачити острог, де Достоевский перебув стільки років свого життя і де вго двічі бито, але мені відповіли, що сей острог вже давно зруйновано. Мені недавно, що урядови личило зрівняти з землею навіть сліди стін, що були свідками усіх страхів та гадостей, які обображені в „Записках з мертвого дома“. Ще

в Омску був один остров, якийб варто було оглядїти, але губернатор так неввічливо прийняв нас що навіть не попросив нас сїдати у своїй канцелярії.

Від Омска до Семипалатинска їхали ми вздовж річки Иртишу степами. По сих степах кочують Киргизи, а понад берегом по селах заселені козаки Сї села вражають дуже приємно через свій статок, через охайність та через зеленість садів та городів. Година була суха та скварна. Тут вже були переважно піски до самого Семипалатинска, через що Росіяне обзивають єго „чортовою пісчаною дїркою“. В городі 15 т. людности Росіян, Татарів та Киргизів. Він розлягає ся на правому березї Иртишу від Тюменя 1450 верст Се адміністративний центр і осередок місцевої промисленности та крамарства, дякуючи тому, що він як раз стоїть на караванному шляху до Ташкенту та до центральної Азії. Окільна країна переважно пастуска, бо з числа 547.000 людности 49.700 номади. Тутечки добувають 45.000 міді, 370 т. фунтів тютюну і більше над 12,000 000 бушлів зерна. На 11 ярмарках обертаєть ся трошки не 100.000 фунтів стер. гроший і що року з Семипалатинска вирушує 40 50 карававів по різних місцях Монголії та середньої Азії перевозячи краму на 150—200 тисяч. фунт. штерл.

Маючи такі рахунки, чи треба доводити ще більше, що Сибір не уся померла пустиня. Тютюн не росте коло полюсів а верблюди не таке бидло, якого вживають Ескимоси. Коли ми з Фростом ще й гадали так, то доволі було пройти по місту, щоб переконатись в иншому зовсім. На термометрі було 90° Фаренгейта у тіни при вітрі а мешканці мовили, що день не дуже теплий, а навіть холодний.

У неділю вранці ми рушили з візитою до губернатора Цеклиньського. Я показав єму свої рекомендаційні листи від міністра і зуздрів з задоволенєм, що губернатора ще ніхто не перестерегав про наш приїзд. Він витав нас дуже ласкаво, до-

зволив оглядіти місцевий острог, обіцяв дати нам поліцмейстра яко ціцероне та на виїзд наш приготувати до своїх підлеглих урядників теж рекомендаційні листи. Від губернатора пішли ми до публичної бібліотеки містової. Тут був невеличкий антропологичний музей, читальня, а в ній усі російські газети та часописи, а надто ще більше 1000 томів книжок. Мене дуже здивувало, коли я знайшов таких авторів як: Спенсер, Бокле, Міль, Тен, Тейлор, Дарвін, Тьндаль, Меккенсіе, або романи Скота, Діккенса, Трольопа, Пое та Брет-Гарта. Особливо дуже добрий був відділ політичної економії. З сего часу я дуже спочутно почав стосуватись до міста.

III.

Спітканє з політичними засланцями.

Перше спітканє з засланцями моє склало ся зовсім випадково і сему випадкови допоміг, сьмішно казати, місцевий урядник В Семипалатинску перша сливе моя знаємість була з д. П., чоловіком осьвіченим; він займав доволі значну посаду і мене зазнаємили з ним, яко з чоловіком, що добре знає Сибір і степову область, і через се може бути дуже користним в нашій справі. Вже одразу П. справив на мене добре враженє, яко чоловік сьвітлий, гуманний й ліберальний, але я ніколи не дотикав ся в розмові до питання про політичних засланців. Ще в Петербурзі мене застерегали, що начальство подивить ся дуже неприязно, коли ми почнемо дотикатись до деяких горячих питань та поквапимо ся познайомитись особисто з заступниками політичних вигнанців. Тоді ще я не відав, що серед урядовців під офіційною поверховністю може трафить ся часто симпатія до політичних злочинців, і мені ніколи і в голові не кляло ся знаємити ся з останними за помочою перших.

Одного разу серед жвавої розмови про Америку П. повернув круто розмову про инше зовсім. Він мовив:

„Д. Кеннане, чи ви ніколи не звертали уваги на незвичайний рух молодежи до Сибіру?“

Я спочатку не зрозумів питання й одповів, що ні -- не звертав уваги; але може я не зовсім зрозумів, про що закидає д. П.

„Мовлю я про силу молодежи, чоловіків та жінок, що тепер так і плинуть на Сибір з Росії. Сей рух, мені здаєть ся, — повинен би звернути на себе вашу увагу“.

Тон серйозний та значний, з яким промовив єї слова П. начеб то мацаючи ґрунт, змусив мене зрозуміти, про яку молодіж говорить він. Але я памятав, що П., офіцер російської служби і для того відповідав обережно, кажучи, що де-що я чував про той рух, але сам особисто не мав випадку й змоги спостерегати єго.

„Здаєть ся мені — мовив далій д. П. дивлячись пильно на мене, — що се надзвичайна суспільна проява, яка натурально повиннаб зупинити на собі увагу чужоземця.“

На се я відповів, що само по собі, для мене цікаві прояви російського життя, що, якби я мав більше відомостей про те, про що веде ся річ, то без сумніву звернув би увагу, як треба, на оту прояву.

„Богато проміж сих людей, мовив П., люде прикметні: чоловіки з університетскою освітою, а жіноцтво має характер міцний.“

„Єге, відповів я; доводилось мені про се чувати, й мені здаєть ся, що вартоб було й з познаємитись з ними“.

„Не „варто“ тільки — одрік П. — Се люде такі, що за инших обставин вони мали б змогу стати в великій пригоді для свого краю. Дивно мені, чом ви не зацікавились доси ними“.

Отак вела ся розмова де-кільки часу, а обоє ми все чогось оберегались, не виявляючи одному своїх поглядів, а тільки вистежали одно'дного. Й мова і тон д. П., здавалось мені, виявлювали, що він з цікавістю та спочутєм стосуєть ся до „молодежи“, але, не знаючи мене, в'як невідважить ся визнати се отверто. Зі свого боку я лякав ся, щоб ся розмова часом не була підходом, що має на меті довідатись від мене, що в мене на думці в моїй мандрівці. — Кажуж бо, що я ще не відав, що

між слугами уряду та його ворогами иснує часом потаємний зв'язок та симпатія. Нарешті вже я пристав д. П. і просто зачитав ся:

„Д. П. Ви кажете про політичних засланців? Єге?“.

„Авжеж — відповів він — мені здавалось, що ви розумієте, про що йде річ. На мою думку — заслани такого числа російської молодіжи з рідного краю такі прояви, що повинні звернути на себе увагу мандрівника“.

„Так-так“. Але деж можна познаємити ся з нею? Мені невідомо, де шукати засланців, або як підійти до них? Та ще мені казали, що начальство дивитиметься якось в'яково, коли я покваплю ся знаємитись з засланцями“.

„Не має нічого легшого, як спіткати засланців, бо в області повно їх, відповів П., — та (здвигав плечима), скільки мені відомо, не має нічого такого, щоб змогло перешкодити вам познаємитись з ними, якби ви сего захотіли. Тут їх чоловіка з 30. Ходять вони по улицах так само, як і інші мешканці, та я нерозумію справді, яким робом ви доси їх не зустрічали“.

Після сего розмова стала отвертою й свобідною, — ми вже не квапили ся ошукувати одно одного. Між іншими я виявив д. П. свій погляд на характер „нігілістів“ в загалі та й спитав его:

„Чи вони часом не божевільні фанатики сї нігілісти“, чи не дикі вони соціальні теоретики, що по всіх усядах, по всякій країні мусять викликати саму тільки борбу та заворушню?“.

„Є — ні! відповів П. На мій погляд вони зовсім спокійні люде, та розсудливі. Тут вони не роблять нам в'якого неспокою. Губернатор дивить ся на них зовсім добре та й в загалі вони зовсім звичайні люде“. Далі д. П. оповів мені багато — де чого про семипалатинських засланців. Було їх тутечки чоловіка з 30 а між ними 4—5 жінок. Заслали їх усіх без суду, а сам міністер внутріш-

них справ підписав адміністративний присуд на заслання найменше на 2 роки, а найбільше на 5. Після строку, коли їх поступоване визнають місцеві власти добрим, то їм дано буде право вернутись на свій кошт до Росії. А до хто між ними відшукали для себе сяку-таку працю; иншим іде запомога від кривних, а хто вже ні звідкиль не має нічого, тому дають 6 кар. на місяць, щоб оберегти від голодної смерти — се привільованим, а не привільованим 2. р 60 к. Сї гроші дає уряд.

„Само по собі, мовив П., такої запомоги мало навіть на харч, не кажучи вже про квартиру і т. і., і якби не взаїмна запомога, крутоб їм довелось. Більшість між ними — люде осьвічені і губернатор, що на власні очі бачить усю ваготу їх становища, не забороняє їм працювати, мати уроки, хоть сего не можна дозволяти. Жіноцтво шиє та гаптує — отак і стулюють кінці з кінцями. Дозволяють їм і писати і одержувати листи, мати книжки і хоть і истнує над ними догляд поліції, але не дуже суворий“.

„Властиво, за які провини їх заслано? запитав я. — Чи були вони змовцями? чи приймали уділ в душоубстві царя?“ „Ні! осьміхнув ся П. Се прямо — не блага на де жні. Де хто належав до заборонених товариств, инші мали заборонені книжки; де-які були знаємі з другими, що були більше небезпечними людьми, а ще инші приймали уділ в університетских заворушнях... Справжних вже злочинців засидають далеко та на каторгу. Засланє в степову область се легка кара..“

По такій розмові д. П. підняв ся познаємити мене з місцевими засланцями.

„Ось поїдьмо зараз, — коли хочете, мовив він хоть до д. Лобоновского. Він по части трохи артиста і тепер працює над завісою до театру мійского. Він має у себе збірку сибірских змальованих місцевостей — варто вам подивитись на неї“.

„О, се так — відповів я — малюнки моя слаба

сторона а надто що й знаюсь я на завісах. Чи нї-гїлїста, чи артиста ваш знаємець, а мушу єго бачити“.

Дуже менї трудно тепереньки згадати докладно те обображене, яке я складав собі про російських злочинців політичних перед знаємстю з ними, так змінило ся особисте спостережене та доглядане до них. Сподївавсь я бачити, згадую я, насуплених, незрозумїлих оригіналів, з деякою осьвітєю, з великою фанатичною відвагою, з безмежною вдачею саможертви, але з зовсїм дуросьвітним та фантастичним обображенем собі уряду та суспільної організації, без нїякого слїду того, що ми американці зємо „Lard common sens“. Гадав я, що між ними не знайдеш більше спільних ідей, як між мною та анархистом — на вид Louis Linqua. Хоть і поклав собі я додивлятись до них безсторонно, до їх становища та до їх справи, однакже певен був, що через особисту знаємість не зміняться мої погляди на них. Навить після розмови з П. гадав я зуздрити в Лобоновському традиційний образ „нї-гїлїсти“ — себ-то чоловіка з довгим волосєм та несамовитим поглядом, що одразу почне довге без звязку оповідане про власні образи та стражданє і оголосить усякий уряд самовластєм та зараз же вимагатиме від мене того, що б я одобрив замордованє Олександра II

Ледве встиг д. П. відчинити двері до квартири д. Лобоновського, зуздрів я єго серед хати перед дужим полотном з фарбами та пензлем у руці. Єго крєпка постаць була дуже складна, а обходжене — джентельменське. Він виявлював гарний зразок з себе російського білявого чоловіка. з блакитними очима, русявим, підстриженим волосєм, що кучерявили ся якось по дятятечи на лобі, та з бородою округлою, що додавала єго голові якусь мужну вартість. Єго отвертий та добрий вид кивувсь менї у очи яко вид сердечного, імпульзивного, а в купі з сим міцного й урівноваженого чоловіка. Одно слово зуздрів я

те, чого зовсім не чекав. Спіткав нас д. Лобоновський приязно, звичайно, та зараз же привіє власні рисунки та етюди. Видати по них було діло не вправної руки, але доказ сили та певности дійсности виступав зовсім ясно. Ми недоторкувались в першій нашій розмові до політичних питань а більше розмавляли про малюнки. Д. Лобоновський оповідав мені: де та при яких обставинах доводилось єму рисувати, про свою мандрівку на Сибір нехота, але зумів усе так оповісти, начеб з власної волі їхав, і якби не те, що вноді здавав ся на остроги та етапи, то ні з чого б я і не довідав ся, що передо мною „нігіліста“. Обходженє єго було просте та спокійне і він тактовно завсїгди дотикав ся до тем в розмові, що були близькі. Мусїв він зауважати, що я доглядаюсь; — я ж перед собою мав перший зразок цікавого типу — але ні через що не виявив, що помічає се і тримав себе по джентельменски, яко чоловік добре вихований, спокійний, що зможе орудувати собою. Прощаючись він запросив мене та Фроста на вечірку. „До мене зберуть ся де хто з товаришів“ додав він.

„А що, запитав мене, ледве ми вийшли з хати, д. П.? Як гадаєте про сего „нігілісту?“ „Він чинить гарне враженє, одвітував я — инші схожі з ним?“

„Не зовсім. Але — взагалі — усі вони добрячі люде. Тутечки ви познаємитесь з Леонтьєвим, — він працює у тутешнього судїї М. та вкупі зним працює над антропологиячними розслїдками серед Киргизів. Цїкаві люде — обїдва вони“.

Указкою д. П. я само по собі скористував ся і ледве ми розлучились, зараз же я рушив з візитою до д. М., як чоловік, якого цікавлять киргизкі звичаї. Д. М. був дуже задоволений, здаєть ся через те, що вбачив у мені товариша по зброї, залюбки дозволив мені навідувати ся до антропологиячного музею — де він був директором між иншими та зараз же познаємив зі своїм секретарем д. Леон-

тевим, що, казав М. „спеціально працює над справою і може бути для мене дуже користним“. Се був дуже красний молодик років 25, з руським волосєм та бородою, з сивими очима, орлиним носом та добре обведеним, твердим підбородєм. Усе на обличю ясувало про наукові нахили, і якби я спіткав его де небудь у Вашингтоні, то певно б зачислив его до молодих вчених Самсоновского Інституту або Національного Музею. Потім я довідав ся, що Леонтев був син тутешного офіцера, виховував ся у петербурському пажескому корпусі, пішов потім до університету та на 4 рік перебування там его заслано у Західний Сибір за те, що він мав зносини з замкненим в Петропавловській фортеці. Сей молодик справив на мене теж дуже добре враженє, хоть обійсте его більше було формальне та ветримливе ніж Лобоновского, а его відношенє до мене швидче холодне та з характером критичного догляданя. Прийшовши до господи я мусїв визнати, що коли й инші нїгілісти мають щось подібного до сих двох, то я мушу радикально змінити свій погляд на них. І що до розуму і що до вихованя то Лобоновский та Леонтев нічого не стратилиб, якби прирівнювати їх до моїх знаємих з Америки — однолітків.

О 8. годині у вечері я та Фрост вже були на квартирі д. Лобоновского. Се була охайна хатина, бідно убрана з голими стїнами та помостом, з простим дерев'яним ліжком та де-кількома дзигликами. На етажерці містив ся рядок книжок, а між ними вбачати можна було „Essays“ та Principles of psychologie Спенсера і инше. Серед хати стояв чималий непомальований стіл, а на столі лежала розгорнена книжка, що мабуть хазяїн тільки що читав. Се був французкий переклад „Задержане енергії“ Balfour Stewart'a. І сюди було охайно, але обставини виявляли, що хазяїн не попустить собі нічого зайвого, нічого, що навіть нагадує комфорт.

Запитавши про те, куда й чого ми їдемо, д. Лобоновский обернувся до мене, осьміхаючись шуткою, тай запитав:

„Гадаю, д. Кеннан, яких-то там у себе не чули страховищ про російських нігілістів? „Треба правду казати, — відповідав я — коли чуємо про них, то завжди в звязку з тим, щоб або що небудь висадити в повітря, або загубити кому небудь душу; думка моя про них була не дуже добра. Саме слово, „нігілісти“ розуміють у нас прикладаючи до людей, які і ні в що невірують і поривають ся знищити усякі інституції, які існують“.

„Нігіліст старе слово, відповів Лобоновский, і коли єго ще коли небудь можно було прикласти, то тепер воно нічого і не вияснює і нічого не промовляє що до російських революціонерів. Боязно мені, що вам не доведеть ся побачити серед нас „нігілістів“ в тому розумію, яке ви додаєте єму. Певно, що єсть між революціонерами люде розмаїтих поглядів. Єсть такі, що вірують, що терор стає в великій пригоді і дають собі право вживати єго в боротьбі з урядом, але й вони не кваплять ся знищувати усе, що існує. Кожен між тими залишив би залюбки зброю, якби уряд обернувся до конституційних форм та забезпечив Росії свободу слова та друку, визволив од самовластя, засланы. Доводилось чи ні, вам, читати листи, що писали російські революціонери до Олександра III. в тому часі, як він став царем?“ „Ні — чути чув, а не читав“.

„В листі сему доволі отверто викладені мети та намагання партії. Вона ручить ся, коли цар дасть волю та скличе народне віче, щоб обговорити питання про форму правління, залишити зовсім терор та не справляти ся сією зброєю з урядом, який з'явить ся виразом народної волі. Чи можно сказати, що люде, що передкладають оттаку умову, мають потяг знищувати усе, що тільки існує. Певно вам відомо, що відомість про душегубство вашого президента Гарфільда в „Народній волі“ була оголошена

з чорною обводкою на⁴ ознаку смутку та спочутя, і орган сей терористів дуже ганив се душегубство, яко погане в країні, де існує отвертий суд та вільний друк, і де урядників обирають вільним вибором“.

„Сего я не відав“ — відповів я. Тут розмова перервала ся, бо прийшли нові гості, трех чоловіків молодих та одна жінка. Молоді люде не мали в своєму обличю нічого особливого, що кидаєть ся у очи. Один був молодий студент, років 23—24, двоє других інтелігентні робітники або крестяне; з облича обох, що були тицічними російськими людьми, холодного видно було, що жите та заслане не переливки, що вони придбали чи мало гіркого, і їх придавило жите не аби як. Жінка — д. Дическуло, очевидячки походила з иншої суспільної верстви і ветигла переховати в собі більше сьвітлий та веселий настрій. Їй було років 30; — висока, струнка, хоть трохи хударлява, з коротким волосем чорним, що опадало по плечах, з рухливим та жвавим обличем — вона була, і мабуть не дуже давно, дуже гарною. Тепер обличе було худе, захарчоване, запалене морозом та вітром, важкими умовинами етапного та острожного житя. Одягнена вона була зі смаком та звичайністю в простеньку одіж, облямовану коло шиї та на рукавах білими кружевами. Коли часом при розмові єї лице осьвітлялось внутрішнім вогнем — вона здавалась мені справді дуже гарною та интересною. Вона не виявляла в собі нічого вданого та ексцентричного, що я чекав спіткати в засланий. Вона говорила швиденько й красно, часом весело реготалась оповідаючи пригоди своєї мандрівки. Природна веселість рівноважила ся в ній з глибоким чутем, яке прозоро виступало в оповіданях єї при чулих та сумних подробицях. Я помітив навіть слезу в єї очах, коли вона оповідала мені, як камишоловські мужики важили ся виявити своє спочуте тоді, коли проходила їх партія: се було як раз на Тройцу і мужики, готуючи етап для політичної партії, гарненько по-

мили закаляні, гнилі сґни та оздобили їх зеленими вітками та полевіми цвѣтками. О 9 годині д. Лобоновский приніс до хати самовар, що вже кипів, і ми вже навкруги єго коло столу пробалакали цілий вечір, наче ми були вже приятелями в протязі кількох років. Бесіда йшла про російський революційний рух, про засланє, про літературу та штуку, про американску політику. Дуже вражав мене той встримливий та тверезий тон, з яким сї вигнанці міркували про суспільні питання, урядові заданя й свої особисті злі години. Тутечки не можна було помітити нічого сенько гіркого, ніякого перебільшаня, жадного наміру зупинигись довше на своїй долі, щоб викликати спочутє. Д. Дическуло напр. в часі свого арешту позбулась усього свого майна, більше року сиділа в острозі в Москві а по тім єї заслано без суду у якийсь дикий куточок Акмолинської області, звідкіль нарешті єї через киргизский степ перевезено до Семипалатинска. Мусіла певно ся молода жінка, що незвикла ні до чого поганого, пережити чимало горя та важких вражень — ну і щож? В оповіданю своєму вона зовсім не зупинялась на сему боці своєї справи, начеб сего зовсім і не було. Камиполовскі мужяки зі своїми цвѣтами більше звернули на себе єї увагу. В 11 годині у вечері ми попрощались на добраніч з нашими новими знаємими й вернулись до себе.

Другого дня Лобоновский, Дическуло, Фрост та я рушили за місто гостювати до де-кільких засланців, що „перебували на дачі“ себ то просто кажучи порозпинали свої намети попід частим небом, за дві милі від міста. Жило їх там семеро — а в числі їх трое жінок. Двойко між останними були зовсім діти 16—17 років. Як довело ся їм опинитись на засланю? не розумію зовсім. Трудно няти віру, щоб де-небудь була така країна, при таких обставинах, щоб можна було в ній дивитись на дітей, яко на небезпечних для суспільного супокою або встійности уряду. Вперше я почував якусь

огидливість до російського уряду тоді, коли я стискав за руки отих дітей та двивсь на дитяче обійсте їх та почервонілі щічки й соромязливість їх.

„Як би я був царем, — промовив я до Фроста. — маючи за плечима армію москалів та поліцію, та і тоді не міг би спокійно спати з остраху перед сими лякливими дівчатами, покиб їх не вислоно куда небудь за 1000 миль, — я б відцурався престолу на користь другого кого-небудь більше міцного та менше лякливого“. Було щось химерне в думці, що могутний російський уряд не має сили оборонити себе від гімназисток доти, доки не вирве їх з посеред семії та не закине у далеку азіятську пустиню.

Перебули ми цілісенький день на отій цікавій дачі — посеред зелени понад річкою й розлучились, як приятелі Тогож дня у вечері ми пішли до д. Леонтева, де повинні були зійти ся засланці, яких ми ще не бачили. У Леонтева було трошки просторійше віж у Лобоновського, більш же нічого не було особливого. Я звернув особливо увагу на великий потрет Спенсера, що висів над ліжком.

Тут було вже все зборище, як ми прийшли. Опріч Лобоновського, п. Дичесуло були ще, між иншим, доктор Богомолець, (жінка вго була на каторзі), дві сестри Присицких і ин. Після познакомлення знялася загальна розмова, весела, жвава, на розмаїті теми. Д. Леонтев оповів історію бібліотеки в Семипалатинску та вимовив думку, що вона не тільки ратує засланців, але розбуджує розумові інтереси в місті. „Навіть Киргизи мають користь з неї, додав він. Мені відомий один Киргиз старий, на імя Ібрагим Конодай, що навідуєть ся до бібліотеки та читає навіть Дрепера й Мілля“. „Се ви мабуть шуткуєте!“ кивув слово веселий студент.

„Ані трошечки“ — одвітував Леонтев. „На початку він задивив і мене, питаючи: що таке воно індукція та дедукція.“

„А розуміє він що небудь читаючи? „запитав студент.

„Одного разу увесь вечір балакав я з ним про „Драперовську Історію розвою Європи“, — він доволі добре тямить усе, про що розмовляв“.

„Я зауважив — обернувся, до всіх — що багато книжок, особливо англійських вчених, заборонені по бібліотеках, тим часом, як цензура їх не заборонила. Що воно таке?“ „А — відповідав хтось з бесідників — цензура наша дуже вередлива. Як се наприклад зрозуміти, що така книжка, як „Багатство народів“ Сміта заборонена, а Дарвиново „Родовід чоловіка“ не заборонена. Одже останне, здасть ся, менш безпечна вїж перша“

„Кажуть, підхопив инший — що укладали спис книжок не звертаючи уваги на їх зміст. До списку заводили книжки такі, що знаходили трусячи кого небудь. Ото у когось знайшло ся „Багатство народів — значить воно небезпечна книжка“.

„В часі аресту мене — у мене була книжка французкої історії, що була власністю публичної бібліотеки. Розглядаючи сю книжку де-не-де надибували слово „Француска революція“, сего було доволі. Даремно доводив я, що французка історія повинна безпремінно оповідати про революцію — се не помогло. Тодї вони узяли у мене якусь цяцьку, що утворив мій невеличкий брат, гадаючи, що то була якась пекольна машина“.

Тепер вже регочучись пішли гумористичні оповідання про темноту російської поліції та про різні випадки, цікаві з її практики. Потім розмова перейшла на инші теми.

Мене дуже вражали і інтелігентність отих засланців, і широкість поглядів їх інтересів та симпатій. Вони не поверховно тільки були знаємі з англійською та американською літературою, з американськими інституціями та історією. Розмовляючи часто дотикали ся ми до творів Шекспирових, Спенсерових, Стюартових, Гейне, Гегеля, Лянге, Ірвінга,

Лонгфело, Брет-Гарта; — все оте було їм докладно знаєме. Їм було відоме минуле нашого президента, вони добре відали про всі єго реформи і взагалі виявлювали таку цікавість та таке зазнайомлене з усіми американськими справами, що навіть де инде, опріч Америки, трудно було спіткати таке, особливо на Сибіру. Повечерявши смачно простою їжею знаємі наші засьпівали де-кільки смутних російських пісень. З свого боку ми з Фростом намагали ся зазнайомити їх з нашими піснями та з музикою негрів. Близко вже була північ, як ми з неохотою розлучились та пішли до себе у гостиницю. Зміст тих розмов про російське правительство та про революційний рух, які ми провадили в Семипалатинску — тепер я не переказувати му; се я вчиню потім, коли підводити му суму під усіми балаканями та спостереганями. Тутечки доволі буде й того, що я докладно й безсторонно сказав про вражене, яке справили на мене засланці. А таким робом те понятє нігілізму, яке я та інші Американі склали собі — зовсім виходить омільним, коли говорячи о семипалатинських засланцях можна говорити о засланцях в загалі. Нічого понурого, трагічного, незвичайного, що мусілоб відбирати від них симпатії цивілізованих та зі здоровим розумом людей — не було. Вони виявили себе добрими, розумними, осьвітченими, з почутєм до всякого добра, з добрими імпульсами, з всійними ідеалами чести та обовязків. Вони, після суду д. П., при інших обставинах стали б у великій пригоді для своєї країни. А коли замість сего вони чевріють, яко вигнанці, — то вина сему не в тому, що вони не мають ні патріотизму, ні свідомости своїх обовязків; винен в сему сам тільки уряд, що так божевільно тратить дорогі сили; — уряд, що береть ся думати та чинити за російський народ і опинив ся в суперечні зі своїм часом.

Оглядівши острог, та зібравши, скільки було змоги, відомостей про практику російського заслання, добувши подорожню та попрацювавши з приятелями — 18 червця ми рушили далі з Семипалатинська, прямуючи до Алтаю. На протязі 352 верств шлях лежав понад Иртишем у горі, через пісчатий степ; тільки де-неде траплялись оази — козачі села, що завжди розлягались понад річкою, з холодком та в зелени. Особливо у неділю були цікавими сі оази, коли мешканці, одягнені в найкращу одіж, сьпівали по улицах та весело товпились. Але сего було мало, щоб надолужити мандрівнику ваготу дороги. Чим далш їхали ми, тим важче ставало. Куди не глянь, по всіх уюдах пісок. Пісок ліз у горло, у ніс, у уха, у очи, а спека, що була не меньше 100—105 F. у тіни, загрожувала зовсім задушити. Тут вже нічого не помагало. Пригадав я тепер, як неймовірно я осьміхав ся, коли мені один офіцер в Омську оповідав про інсоляції, що бували у єго москалів в долині Иртишу. „Інсоляції по Сибіру! оттакої утні!“ гадав я собі мовчки, а тепер я почував зовсім не те. Біля станції „Воронїнская“ нас застукала на додаток піскова буря. В протязі 2 годин зовсім не було чим дихати — ми страждали невимовно.

Не можна було сказати, чи ми Киргизи, чи Американці, як ми приїхали до Черемшанска; курява так вкривала нас, що й облича не видати було. Я випив кварту холодного молока — та ще хотїлось пити, а д. Фронт прополокавши очи та уха, та проковтнувши 8 шклянок молока промовив: „Як хто скаже, що в Сибіру не має спеки, нехай приїде до мене!“ Незабаром ми повернули від Иртишу та почали по троху їхати у гору. На другий день місцевість зовсім була не тая. Тепер їхали ми через зелений алтайский дуг. — Рость, куди неглянь, була розкішна, а з переду знимались до неба сьнігові гори. Не хотїло ся вяти віри, щоб так швидко все змінило ся. Над вечір вже ми приїхали на Алтайську станцію коло 6. години, і я ніколи не забуду того

вразіня, яке справив на мене перехід до села по зеленій сїножати, облямованій лісом, та оберненій до гір, що горі блищали на сонци своїми сьніговими швилями. Не доводилось менї бачити ніколи такого поетичного куточку, як ота Алтайська станція, що розлягла ся попід горами неосязними — повна квіток, ніжної зелености сїножатий та дерева та шелесту водоспадів без числа. На термометрі було чи мало градусів, але чуючи веселий гук води під вікнами, що протїкали там, вбачаючи сьніг по горах та все зелене коло себе, я не няв віри термометрови. — Тут ми перебули 3 чи 4 днї і 27 червця верхи рушили у катуїські альпи, куди й прямовали. З нами були капітан Маєвський (комендант станції) з жінкою та дочкою, козачий атаман з жінкою, Завалишин (засланець) з жінкою та ще де кільки добродїїв та добродїйок. Після гарного пикніжу, веселого балаканя, сьпівів, лову риби і т. і. ми попрощались з гостевитими господарями і рушили дальше.

Я не оповідати му тут усїх подробиць нашої подорожи, тільки нагадаю, що їхати у гору, та зїзджати було не зовсїм безпечно. Не одного разу підомною падав кїнь, і тільки якимсь щастєм не довелось менї загинути в безоднї 1000 стїп глибини, що темїла під ногами. Але усю ту небезпечність надолужували ті нові вражіня, які можно було відшукати по тих диких та малевничих горах. Ми оглядали величезні ледовнї, щилини та сутоки, бистрі струменї, чудовні долини, ми зфотографували чв мало місцевостей та 5-9 лиця вернулись на Алтайську станцію. Як би не се, що нас може захопити зима до Кари (2800 миль), то ми нічогоб лїпшого та приємнїйшого не змогли вчинити, як зупинитись на Алтайській станції. Не кажучи вже про те, як було тутечки гарно, наче в тому раю, а тут ще капітан Маєвський обіцяв вжити усїх, які мав, засобів, щоб складати екскурсії, де тільки було щонебудь цїкаве, або де ще ніхто не робив дослїдів. Велика була спокуса, але. . зайвого часу було об-

маль і 6 серпня ми на завжди попрощались з Алтайською станцією. На дорозі до Томську були два пункти для засланців — се: Ублинск та Усть-Каме́ногорек, де мені бажало зупинитись не надовго. Подорож наша, на сей раз, не можна сказати щоб були зовсім легка. Дорога взагалі зла та ще й була поповсана дощами. В одному місці нічим не можна було упросити звощиків вести далій наш важкий тарантас; підходила ніч а тут ще треба було чекати бурі. Нарешті дякуючи грошам та всилуваням смотрителя станції, один звощик підіймаєсь довести нас до Александровської станції. Тільки що ми вїхали у гори, як ливув дощ заливний, почало блискати та гриміти. По ночі не одного разу ми зблужували, заїздили у рови, і з них ледве витягали коні. Цілу годину мусів я іти по переду, шукаючи дорогу та перестерегаючи звощика, де погано та небезпечно, а дощ так і хлющить. Нарешті мені остогидло місити грязюку, спотикатись у калюжи, і я скарабкав ся на тарантас Нехай, мовляв, буде вже, що Бог дасть, обгорнув ся я в тарантасі ковдрою та налагодив ся заснути. Але дарма праця, не те стало ся чого я чекав; ще не минуло і четверти години — стали ..; тарантас загруз і тепер вже ні назад, ні на перед. Скільки не додивляли ся ми до дороги, скільки ні кидались витягти тарантас з болота, як не гукали й самі на себе і на коней — ані руж. Тепер тільки лишило ся вирядити звощика у село за допомогою, а самим ночувати під дощем на дорозі. Мокрі до рубка ми сяк-так повлазили під будку у тарантасі, позапинались усім, що тільки було та так і заночовали, поки не вернув ся звощик з допомогою та сьвіжими кіньми. Нарешті 7 серпня ми дотягли ся до Ублинска і одпочивали на станції. Довідавсь я ще в Семипалатинску, що тутечки перебували: Блок, молодий студент, Карелин, син фотографа з Нижнього-Новгороду, Грос студент-правник, та д-р Вітерт з Варшави. Ми балакали про них і про їх історії, але

мені бажало ся побачити їх особисто ось через що: може високий рівень розвитку семипалативців, гадав я, тільки випадок; може бути, що де небудь в глухому куточку, от як в Ублинску, доведеть ся мені відшукати тип такий, який підходить до типу нігілісти, що я вивіз з Америки. Ще не минули й години, як ми прибули на станцію, а вже д. Блок та Грос завітали до нас. Блок одразу припав мені до серця. Се був молодий чоловік 27—28, середній на зріст, з чорними очима та волосєм, з дерзким та одважним обличем, що кожною рисою промовляло про розум та міць характеру. Одразу видати було, що се „хороше“ обличе. Десь Марко-Аврелій каже трошки з своєю цинічною виразністю: — „чесний чоловік та хороший походить на чоловіка, що смердить; ті, що йдуть повз єго мусять чути сей пах. чи хочуть чи не хочуть“ Звехотя також ви підлягаєте силі та чесноті, що тхне від інших осіб. Д. Грос був чоловік на погляд літ 30, мав правильні риси твари, з приємним, пестячим голосом і з палкою промовою. Після довгого балаканя з ними я переконав ся, що й тутечки мені не довелось відшукати нігілістів. Обидва були зовсім освічені люде, особливо що до політичної економії і кожен між ними здавав ся молодим професором з Johns Hopkins University. О 9 годині ми укупі усі рушили повитати останних засланців. Жили вони усі дуже бідно: — видати було, що їм не легко живеть ся; однакже не чути було, щоб вони жаліли ся на своє житє або ганяли ся за спочутєм. Вони вміли усе переносити мовчки з вартостю. Усі фізично були здорові, з виємком д-ра Вітерта, що вже терпів тюрму та засланє 10 років і здавав ся, маючи 45 років, зовсім знесиленим старцем. Він ходив згорбившись, спираючись на цїпок, і можна було гадати, що не довго вже він лякати ме російський уряд своїм зруйнованим істнованєм. Здавалось, він був найбільше освіченим між всіми, й довга розмова з ним дала мені

зрозуміти, що він близько відає усі американські справи. Він перший завідомив мене про смерть генерала Бранта. Як ні мала була ублинська колонія засланців, а всеж вона мала власну бібліотеку, хоть невеличку але добре споруджену. Здасть ся, нема чого доводити, що люде ті, що несуть з собою на вигнання свої книжки, й бережуть їх наче ока — мало чим схожі з шевцями темними, як їх прозивав мені один російський офіцер; се-люде освічені, серйозні, розумні. Тим гірше для держави, коли такі люде замість того, щоб послугувати своїй державі, живуть десь на засланю аж по межах далекої Монголії. Цілу ніч та увесь день перебули ми у місті, в Ублинску, в жвавих розмовах. Я б ще залюбки зупинив ся на день, але треба було посьвішатись. За кілька верств проводили нас Блок та Карелви верхи, а прощаючись, просили не забувати їх в „іншій більше вільній та щасливій країні“. Як коли небудь от сі картини дістануть ся їм до рук в міршавих ублинських хатках, най вони ймуть віри, що ми їх не забули та згадуємо про них в нашій „більше щасливій країні“ з глибокою шанюю та горячим спочутєм.

В Каменогорску на великий задив ми знов спіткали д. Гросса. Він значить попередив нас, щоб ще раз побачитись. Ще не встиг він сісти, а нас вже оповістили, що прийшов якийсь офіцер; я ще не встиг роспитатись Гросса, які єго відношеня до місцевого начальства, а вже увійшов офіцер Шайтанов. Моє становвще було досить трудне. Офіцер, спіткавши у мене засланця з другого городу, мав право так обійти ся з ним, що я мусів би заступитись. Я б не витерпів, як би він зневажив як не будь мого гостя Але на щастє усе пішло як по маслу. Д. Шайтанов виявив себе джентельменом і з нічого не видати було, щоб він був задивований таким випадком. Він уклонив ся зовсім ввічливо, коли я рекомендував єму д. Гросса і через кілька хвилин вони вже балакали жваво про пчільництво

в Каменогорську. Тільки що пішов л. Шайтанов, зараз же ми за проводом д. Гроса пішли знаємитись з місцевими засланцями. Дрібязково не варто писати про кожного з осібна подробиці, що ми зустрічали по Сибіру. Каменогорці не були ні вчому нижче від Ублинців або Семипалатинців. Тутешня колонія відрізнялась тільки через те, що вона мала багато розмаїтих типів. Були тутечки заступники усіх суспільних верств, починаючи від сільського шевця і кінчаючи князем з Грузії. Однакже більшість належала до визших станів суспільности. Я поіменую Коновалова, Милинчука, Біловського. Сей останній кинувсь мені в очи через свій розум, через широкість та сьвітлість своїх поглядів: він літерат. Він мав велику сьвідомість не тільки про російську історію та про руске право, але і про західню історію та літературу, і хоть він зачислявав себе до учеників Шопенгавера і вдавав з себе пессимісту, але нужно переносив засланє. Довгенько таки ми з ним балакали про російські справи і мене дуже задивив той погляд безсторонний та здоровий, який він мав на революційний рух та на ті розпорядки які чинив російський уряд в боротьбі з ним. Такого чоловіка зачислявати до „нігілістів“ — се реготу варто, а заслати єго на Сибір, яко небезпечного чоловіка, се зовсім дурниця. По інших, більше цивілізованих країнах, єго зачислявали би до помірних лібералів. У Каменогорську колонія засланців була останною, яку довелось бачити нам по степових областях, і мені здаєть ся до ладу буде перш, ніж оповідати про дальшу мандрівку по Сибіру, зупинитись на тому, що таке в Росії звать адміністративним засланєм.

IV.

Адміністративне засланє.

Силомічне переміщенє чоловіка геть куди небудь у далеку країну держави без суду, без усяких формальностей, які забезпечують по других цивілізованих сторонах єму усякі права, та присуд без суду якої небудь кари зветь ся в Росії адміністративним засланєм. Заслана — таким чином особа зовсім може бути неповинною в ніякому злочинстві, за яке карають по законах, але вже коли адміністрація раз завважала притомність єї в відомій місцевости „небезпечним для суспільного спокою“, то єї можно арештувати таї заслати не більше як на 5 років під догляд поліції. Од волі адміністрації залежить чи оповіщати чи ні, за яку провину засилають, але в кожному разі ні звідкиль вона не може чекати заповоги. Чоловік не може сперечатись зі свідками, що свідчать, що єго притомність „небезпечна“; він не може здаватись на знаємих що він нічого не вдіяв не дояльного, бо завжди може чекати, що єго зашлють; суду не має права вимагати чоловік, або навіть допросу; не може він здатись на яку небудь гарантію, бо єї Бог дасть в Росії; він не може апелювати до суспільности стежкою друку — бо єго засланє перед усіми так стережуть, що навіть батьки не відають, де він і що з ним сталось; одно слово чоловікови нема ніякої оборони. Щоб ілюстровати, за які провини можуть зробити чоловіка „небезпечним для

суспільного спокою“, мушу оповісти де-кільки випадків, що я зібрав по моїх записах. Певно багато де хто з мешканців Нью-Йорку ще памятає про морського офіцера Станюковича, що належав до свити великого князя Олексія, як сей останній перебував в Америці. Сей офіцер, що поперед себе мав не аби яку кар'єру, відцурався її для літературної праці, до якої він мав великий нахил, чималий смак і широкі ліберальні погляди. Він написав де-кільки гарних романів та оповідань, що впали не до вподоби російському урядові, а року 1885 придбав собі літературне часописьмо „Дѣло“. Року 1884 він з сімєю перебув більшу частину літа в Бадень-Бадені, а при кінці року рушив до Петербургу, лишивши сімью за кордоном. У Вержболові его схопили, скарбовим коштом одвезли до Петербургу тай замкнули у Петропавловску хурдигу. Нічого не відаючи жінка в протязі якогось часу писала до чоловіка в Петербург, але не одержуючи відповідий, злякалає та зателеграфовала до редакції. Звідси їй відповіли, що в Петербурзі єї чоловіка нема. Тоді д. Станюкович, як не самовита, полетіла до Петербургу, але й тут недовідалась ні про що: чоловік єї не з'являв ся ні до редакції, ні до знаємих; — він загинув без сліду. Хтось нарешті напутив єї обернутись до Оржевского й тоді вона довідалась про арештуванє Станюковича. Поліція, перехоплюючи листи его, дізналась, що він листував ся з якимсь російським емігрантом і хоть в листі не було нічого злочинного, бо він дотикав ся до справ часописьма, то вже доволі було й того, що видавець часописьма та ще й відомий як чоловік ліберальний, одержує листи від емігранта, щоб дивитись на притомність его в Петербурзі, як на небезпечну: от его й схоплено тай заслано на Сибір аж на 3 роки Часописьмо само по собі заборонено, а грошеві справи Станюковича пішли на ніщо.

Коли вже від російського уряду незнають уте-

кти люди більш-менш заможні і в столиці то що й казати вже про провінцію, що там дієть ся з дрібним людом, зі студентами, робітниками і т. і. ; Черніговської губ. в місточку Івангороді був 1879 р. земским лікарем доктор Білий, чоловік ліберальний і невдатний до революції. Одного разу двоє панянок, що були вигнані із лікарських курсів за неблагонадежність та одіслані до дому, обернулись до Білого з просьбою дозволити їм під єго приводом вести дальш свою медичну осьвіту. Мешкати в Івангороді сі дівчата не мали права, значить Білий повинен би був оповістити про них поліцію, незвертаючи уваги, що вони приїхали до него з просьбою допомогти їм, покладаючись на честь Білого. Але Білий був чоловіком мужним та благородним. Він не послав дівчат до поліції і згодив ся допомогти їм. Незабаром само по собі довідались про злочинство Білого і отсе в маї місяці і Білого і дівчат вирядили на Сибір аж у Верхоянск — місце у Східньому Сибіру. Добродійка Біла була важкою в часі заслання чоловіка і не мала спроможности у купі з чоловіком йти на засланє. От вона вже мусіла плентатись до чоловіка при етапі і тільки через 16 місяців таким робом побачитись з чоловіком. Але вона вже не побачила єго. Незвичайна дорога з утомою, до якої не звикла вона, безугавна журбота та неспокій за чоловіка зламали і моральні і фізичні сили Білої і треба було якої небудь приключки, щоб добити нещасливу жінку. Так воно й сталось. У Східньому Сибіру єсть два міста з назвама, що одно зовсім походить на друге — Верхоленск і Верхоянск. Недоїзджаючи до Верхоленска д. Біла гадала, що вона вже близко, що ще де-кільки годин і вона буде з чоловіком; але як на лихо довідуєть ся вона, що до Верхоленска треба ще їхати 3000 миль через свігову пустиню. Сего було доволі. Вона збожеволіла та через де-кільки місяців й умерла в Іркутску в шпитали і не побачившись з чоловіком, для котрого вона

стільки вистраждала. Ото гола правда. А якби почути отсе оповіданє від тих, що єго бачили, що з дня на день доглядались до сеї смерти, небуло б нічого дивного в тому, що такі факти роблять терористів; треба дивуватись швидче тому, як уся країна, де таке коїть ся — не обернулає на терористів!

Коби схотїти, то можноє написати от-тут багато-багато оповідань правдивих, що запевняє безліч таких випадків, де на адміністративне засланє справляли ся зовсім без ніякого поводу. Д. Короленка, відомого російского письменника, якого одна книжка не-що давно перекладена у Бостонї — року 1879 заслано на Сибір „помилкою“, як потім сам уряд посьвідчив. Дякуючи деяким дужим приятелям, помилку полагодили і Короленкови дозволено вернутись. Але, як на лихо, Короленко роздратований, такою неправдою не схотїв присягати Олександрови ІІ. і от єго тепер „без помилки“ вже заслали у Якутску область. Бородин, відомий співпрацівник часописьма „Отечественнія Записки“ був засланий на Сибір тільки за те, що трусячи єго знайшли розправу, що здалась „злочинною і небезпечною“ а що він налагодив друковати у „Отечественних Записках“ Бородин в сірому халатї, з дзвінковим тюзом на спинї пішов на Сибір і вже через де-кільки місяців в Якутску прочитав оту розправу, надруковану в „Отечественних Записках“.

Рoku 1885 Очкина заслано на Сибір за те (я вживаю виразу самого уряду), що єго „підозріли в замірі перейти в нелегальність“, себ-то змінити своє імя. Очкин так і недовідавсь, з якої речі єго підозріли в замірі вчинити таке пекольне злочинство. Другий мій знаємий І був засланий за те, що був знаємим д. З., якого судити мали за політичне злочинство. З. виправдили, але І зіслали на Сибір. Оттак! — Одного молодого студента Володимира Сидорекго (імя вигадане) арештували помилкою замість другого, що мав такуж назву, а перебуване сего останного чомусь було „небезпечним

для суспільного супокою“ у Москві. Даремно молодий чоловік здавав ся на те, що єго звать не Віктор, а Володимир, що ніякого Віктора він невідає, що єго арештовано помилкою. Поліцві ніколи було про се дбати та впевнятись, чи то — помилка, чи ні; і таким робом Володимир Сидорський рушив на Сибір за гріхи того, що мав однакову назву. Офіцер, що приймав партію та викликав назви, розлютовав ся не одержавши відповіді, де Віктор Сидорський. „Се ви Віктор Сидорський, лютовав офіцер — чому ви не відкликаєтесь?“ „Бо я не Віктор“, одповідав студент. Хтож си?“ — „Володимир“. Офіцер, такийж прихильник числа, як і єго уряд, тільки поправив імя цинічно додаючи: „Хіба се не все одно“.

Року 1874 р. арештовано студента Лазарева, та після 4 років єго судили за те, що він ніби то приймав уділ в революційній пропаганді. Обвинуваченє виявилось порожнім і суд знайшов, що Лазарев невинен. Здаєть ся, хоть кого мусілиб зробити терористом арешт без причини, 4 літне самотне вязненє, та ніякої віддяки за ті стражданя, що Лазарев витерпів; але Лазарев якось опанував над собою, сумирив ся і таки скінчив правничий виділ і до року 1884 перебував у Саратові адвокатом, не маючи ніяких зачіпок від поліцві. Але ото одного дня кликають єго до губернатора, та оповіщають, що з Петербургу присланий приказ зіслати єго, Лазарева, на 3 роки на Сибір Східній. В одповідь на запитанє Лазарева з міністерства прийшла відповідь такого змісту: „Засилають вас на Східній Сибір через те, що ви не відсунулись від своєї пройшлої злочинної діяльності; инакше кажучи: поліція засидала Лазарева на Сибір за те, що суд виправдив єго. В московській тюрмі, де чимало зібрано ся людей для засланя на Сибір, де був і Лазарев, між иншими зняла ся розмова, за що кого засилають. Запитували й Лазарева. „Не відаю“ — відповів він — „Як-то невідаєте?“ скрикнув якийсь

з товаришів. — „У вашого батька була ряба корова?“ — „Може й була — відловів Лазарев — бо у батька було ціле стадо коров“. — „Так чогож ви ще хочете. Хибаж не доволі сего, щоб виврядити на Сибір цілий десяток людей!“ А він каже: „не відаю!“.

Дика неправда, нелюдська лютість, неможливе „помилка“ та непорозуміння, якими повно в практиці адміністративного заслання, що для американця складає якийсь незрозумілий характер — се все походить єдине через те, що немає жадної контролі над вчинками влади, не існує ніякої одвічальности за беззаконство та насилуванє. В питаню про засланє міністер вн. справ не обмежений ні вчому. Але єму ніяким робом не можливо особисто зазначитись з усіми справами, про які він повинен скласти твій суд, з такої річи знехотя міністер мусить частину своєї влади перекидати на поліціантів та жандарів, на губернаторів або на інших. Сї по черзі роблять теж саме, а чим нижше та не освітініша власть тим гірше; — ся власть стає вершителем справ, од яких залежать жите та свобода — людей. По теорії усеї справи повинен роздивляти міністер вн. спр. в радї, що складає ся з 3, єму підлеглих, та 2 членів міністерства справедливости, але на практиці він сего не може чинити, бо немає на те часу. Року 1881 перед департаментом поліції виконуючої прийшло 1500 полігичних справ. Якби міністер хоть по півгодини або по $1\frac{1}{4}$ години навіть ужив свого часу на сї справи, то й не мав би сили робити що небудь инше. Значить він тільки може підписувати. Треба гадати, що якби міністер відав, що обвинувачене Короленка помилка, він би не підписав про єго засланє; або якби відав, що розправу Бородина не заборонила цензура, то він би незаслав єго на Сибір. В загалї як легко добути підпис значної урядової особи доволі буде оповісти от такий випадок: столоначальник канцелярії тобольського губернатора, бажаючи довести змогу ке-

рувати подїями свого начальства, заложивсь, що він змусить губернатора Лисогорського підписати, мов який небудь потрібний папір, молитву „Отче наш“. Переписавши молитву так, як пишуть папери ділові, він у ранці підложив її губернаторови для підпису, у купі з иншими, а сей недовго думаючи підчеркнув; і через се виграв заклад. Губернатор підписав молитву, і се певно був найменше шкодливий папір, який коли небудь виходив з его канцелярії.

А скільки всть оттаких необачних губернаторів, що безбач підписують тільки і таким робом впливають на людську долю, видати з того, що коли 1880 р. Льоріс-Мелїков узяв до рук власть, то він одразу спорудив особливу комісію, щоб передивити усї випадки адміністративного заслання, а через се поладнати непорозумїня та беззаконства, супроти яких з усїх боків по державі знимав ся голос, ледве тільки з'явилась надїя, що на его буде звернена увага. Комісія перегляділа з 2500 справ до сїчня 1881 року тільки 650 — однакже переконалась, що між ними було 328 таких, що всїх засланих треба було вернути, бо вони безневинно заслані

Щоб знищити такі сумні непорозумїня єдино можливим було б тільки одібрати політичні справи від неодвїчальної полиції, що навіть через саме своє становище змушена якось розсліджувати сї справи, щоб виявити свою щирість. Політичні справи треба передати до суду, що один тільки й повинен розглядати їх. Московска дворянска громада за приводом Самарина подала до цара петицію, де вимагала, щоб усякий політичний злочинець, якого карають адміністративно, мав право вимагати, щоб суд формально розглядів его справу. Цар навіть не відповів на се вимаганє. Року 1881 міністер внут. спр. видав потайну інструкцію, де викладене було становище засланих та тих, що під доглядом. Ся інструкція звалась: „Положеніє о политическомъ

надзорѣ“. Тутечки одразу міністер оповіщав, що засланє та догляд не єсть кара за злочинство, що вже вчинене, а єдино тільки поліційне залобіганє, щоб недати змоги до злочинства, що може бути вчинене в прийшлому. Таке формулованє єсть не що инше, як сама тільки огидлива гра словом, що на практиці веде за собою згубні та гидкі наслідки. Маючи таку інструкцію місцева власть стежить тільки само по собі не за вчинками чоловіка, які варті кари, а за єго думками, нібито небезпечними та шкочливими; власть б'є на тих, що виявляють погляди такі, що „в прийшлому можуть справити злі вчинки“. Інструкція вкладає до рук поліції інквізиторську власть і її лїпше обізвати „положенєм регулюючим особісті погляди“; та так її розуміє суспільність, а поліція практикує. Що-ж до того, що нібито адміністративне засланє не кара, то се такий глум, від якого ми американці мусимо зовсім остовпіти. Коли не числити заслання до Якутської області карою, значить в російському праві слово кара означає що-небудь не таке, як де инде. За для жіноцтва, за для молодих дівчат засланє на Сибір, злучене з такими нелюдськими та важкими умовами, з усіми злиднями дороги та життя там, — все одно що вирок смерти, а нам кажуть, що се не кара, а саме тільки батьківське гриманє. Року 1884 гарна та інтелїгентна дівчина Софія Микитина була заслана з Київа, де вона вчила ся, до одной з найдолєгліїших місцевостей Східнього Сибіру. У зиму 1884—85 року, вже промандрувавши 4800 верств, захопила вона на якомусь етапі між Томском та Ачинском — тифус. По етапах немає ні фелдшерів, ні аптек, ні шпиталів і отсе часом недужий, а инодї вже такий, що зовсім умирає, мусить тягти ся до першого лазарету (їх чотири між Томском та Иркутском на протязї 1800 верств). Кільки вже часу довелось нещасливій дівчинї плентатись — недужою по лютому морозу, поки вона

знайшла спокій в лазареті, невідомо; відомо тільки, в Ачинску вона скінчила своє коротке жите. Певно великою втіхою було для неї, вмираючи за 4800 верств від кривих та знаємих, що єї не скарано, що обачний уряд вирішив єї, їй ж на користь, вмирати на Сибір. — Князь Ол. Крапоткин, добре вихований чоловік, математик та астроном, був за-славний адміністративно на Сибір через те виметно, що був братом Петра Крапоткина, відомого революціоністи. Через 10 років після заслання Ол. Крапоткин наложив на себе руки року 1886. Вікторію Гуківську на 15 році заслано на Сибір року 1878, а 1881 року вона завісилась в Красноярську. — Бочвін, засланий адміністративно, збожеволів та непритомний попереду вбив власну жінку, а потім і сам отруїв ся...

І отсе супроти таких свідчань правдивих, супроти таких трагедій та цілого роду інших ще, про які, аби схотілось, можна багато де чого промовити — осмілюєть ся уряд казати, що адміністративне заслання не кара, а розумне, батьківське обійсьте, що втримує людей над безоднею та вертає їх на праву путь! Ні! адміністративне заслання не кара, а щось більше; воно кара та тільки з додатком лютої та нелюдської неправди та лютости. Якби ще вона досягала сеї мети, яку нібито становить, то з погляду деспотичного уряду щєб як-небудь можно її було коли не виправдити то бодай дивитись на неї хоть трошки прихильнійше. Алеж ні з сего погляду не можно відшукати нічого праведного. Ось архангельський губернатор в своєму рапортї до міністра внутр. справ, К. Баранов, що написав про адміністративне заслання: — „З досьвіду пройшлого та з власного спостереження я гадаю, що адміністративне заслання за політичні провини швидче псує, ніж полагоджує характер чоловіка. Перехід від достатку до злиднів, від суспільства до непритомности єго, від діяльности до примушеного гільтайства, доводить до тих сумних наслідків, що ча-

сто-густо, особливо за останніх часів, засланці божеволіють, важать ся на власне душогубство і часом вчиняють єго. Се простий наслідок тих ненормальних обставин, в які становить засланє осьвіченого чоловіка. Не було ще доси ні одного випадку, щоб той чоловік, якого заслано за політичну неблагонадежність, вернув ся з заслання заспокоєним, покаявшись, та став вірним слугою престолови та вжиточним членом суспільства. З другого боку лучають ся ще і такі випадки, що чоловік, засланий через непорозумінє або помилкою, тут і стає неблагонадежним, або через зносини з ворогами уряду, або через особисте роздратуванє. Як вже чоловік попсований через супротиурядові ідеї, то всі обставини життя єго, яко засланця, ще мусять побільшити такий настрій та розвинути в нему небезпечні боки єго характеру, змінити єго з теоретичного на практичного, а значить ще більше небезпечного ворога порядку. Колиж чоловік ще не попсований, то ті обставини ще більше загрожують єго попсованю, й куди не кинь, а в кожному разі сі умовини доводять до наслідків просто супротивних ніж ті, про які гадав собі уряд засилаючи адміністративно. Як ні регулюєть ся та обмежуєть ся адміністративне засланє, завсїгди воно викликає в головах засланців ображенє неодвічального самовластя, а сего доволі, щоб перешкодити вертаню на праведну путь“.

Ще ні єдина російска адміністративна особа ліпше не цінувала наслідків адміністративного заслання, і якби я бажав звернути увагу читача тільки на нікчемність та непрактичність адміністративного заслання, то доволі б було здатись на рапорт Баранова. Але на засланє можна дивитись ще з иншого боку — з боку морали, правди та людскости. Про се я ще матиму випадок балавати. Тут я квапив ся виявити тільки, з якою необачністю, з якою нелюдскою несправедливістю російський люд корить ся адміністративному самовластю. Дальше я зупи-

нюсь на тих умовах, при яких доводить ся засланцям горювати на Сибіру.

Хоть довше перебувати в Каменогорску перешкодили нам і пізня доба року, і поцсовані дороги і інші ще міркованя, але з тим вкупі те перебуванє чимало пособило нам що до зазнаемленя з політичними засланцями і сприяло поєспіхови нашого заповзятя. Мені ще ранійше здавалось важким питанє, де відшукувати засланців, як з ними знаємитись без небезпечних питань та трусу. Не буде ж справді на всякому місци трафлятиь такий офіцер, як от у Семипалатинску, що одразу сам схоче зробитись нашим проводирем? І так вже чимало міст та сіл переїхали ми, де були дуже цїкаві колонії засланців і де треба було б зупинитись, якби ми про се відали. Але нам було про се невідомо і навіть не можливо відати, бо я бояв ся звернути на себе увагу поліції, викликати єї сумніви та підозріне недоладними питаннями: — яке нам діло до політичних засланців, з якої речі так пильно ми розшукуємо їх?...

А в Усть-Каменогорску такі перепони були знищені. Ми одержали від тутешних засланців не тільки безліч користних сьвідомостей, але нам дано було чимало рекомендації до людей, що мали змогу бути користними для нас, — до ліберальних урядників та офіцерів; крім того ми мали у руках не меньше, як 700 назв політичних засланців, розкиданих по Сибіру, їх адреси, характеристики і инше. Тепер вже бодай було легше одітхнути. Тепер уряд, тільки вигнавши нас з краю, зміг би перешкодити нам в нашому заповзятю. Не треба вже тепер було ні знімати питань небезпечних та помацки шукати стежки, куди йти: в кожному місті, в кожному селі нам відомо було, до кого обернути ся, не лякаючись ні помилок ні інших непорозуміній...

Ми в останнє пообідали з Каменогорцями 6 серпня в неділю, просьпівали їм на розлуку „John Brown's Body“ та „The Star-spang Ced honner“, та о шестій годині у вечері і рушили до Томска через Барнаул. В первих шлях ішов через порожні та випалені сонцем місцевости; якби де-неде не зустрічили ми овечих отар, що стерегли Киргизи верхи в високих шапках, з засмаленими обличчями та волоссяними запонами на очах, то се була б справжня пустиня. Де-не-де теж по селах кидались у очи городи з соняшниками, з кавунами ще несьпілими та динями, але в загалі країна була необроблена, та здаєть ся її неможна було обробляти невживаючи штучного поливання. Нарешті в Пяногорску ми лишили семипалатинский шлях, переїхали невисокий водорозділ Иртишу та Обі і звернули на Томский шлях. Дощі попсовали дорогу, по станциях ніяк було добути нічогісенько їсти, не можна було спати та відпочивати через блохи. Замість того, щоб скільки небудь відпочати по станциях Щеманаевській та Шушкінській, я мусів цілі ночі писати, бо навіть при сьвітлі на столі блохи так і скакали; доводилось тільки те й робити, що чухатись. Поганій харч, безугавне їханє в протязї 96 годин до Барнаулу справили те, що ми ледво могли рушатись, і саме місто Барнаул годї було розглядати. В Барнаулі живе 17 т. людности і він складає осередок значного алтайского округу, де видобувають чи мало усякого дорогоцінного металю. В місті якесь чудне справляють враженє деякі будівки, побудовані зовсім незвичайно зі стовпами та оздобами з переду, тепер вже на пів зруйновані. Богато років тому назад їх побудовали урядові інжівіре, що одержували від уряду не більше 2—3 тис. плати, а збоку мали не меньше як 100 або й більше тисяч „доходів“. Як то о них казали: от інжівіри гувернантці платили стільки, скільки самі одержували від уряду, кухару двічі стільки, а прати плате відєслали до Парижа почтою. Рудокопні алтайскі

де збільша належать до царського кабінету. Від р. 1870 — до 79 видобуто по сих рудокопнях 6.984 х. золота, 206 964 х. срібла, 2,639.620 х. міді та 13,221.396 х. свинцу. Д. Фрост невтомно, узброзний фотографією та оловцем, обійшов усе місто, зрисовав де-кільки місцевостей цікавих, а між иншими торг та якийсь цікавий будинок, щось на вид російського храму, що тепер перероблений на острог, яко інстигудцію більше практичну та відповідню потребам місця. На превеликий жаль треба мовити, я не здолав ходити у купі з Фростом. Я був такий висмажений, що мусів відпочивати. Але і в Барнаулі було блох не менше ніж по станциях, і весь час і в Барнаулі довелось тільки те й робити, що полохати їх. Нарешті 18 серпня рушили ми до Томску. Місця, по яких ми тепер проїздили, відрізнялись від тих, які вже проїхали, через висшу культурність, і через свою врожайність, і через зеленість гаїв, наче засіяних квітками, і нагадували Фростови єго вітчизну. „Мені так і здається, що я на Беркширському шляху“ казав він. Проїхали ми, між иншим, біля коливанського озера і Фрост де що сфотографував. Яж, на превеликий жаль, нічоґісенько небачив, бо такий був знесилений, що не було ніякої думки в голові, якіб перед очима не проходили цікаві місця: в голові тільки і сновалось, чи швидко-то Томск. Нарешті 20 серпня о 4 годині по обіді ми доїхали. На сам перед відшукали хату та по обіді, передягшись, вперше після 2 місяців важкої праці, простяглись на чистих ліжках. За сей час проїхали ми кіньми 2500 верств, огляділи два великі остроги, познаємили ся з двома колоніями політичних засланців та побачили найдакші куточки Західнього Сибіру.

Томск зі 31.000 людности розлеглостю та вагою своєю стоїть на другому місци в Сибіру, але мені він здається на першому через свою запозятливість, через розумовий розвиток та добробут людности. Він має 8000 будівель, між якими 250

цегляних, 29 церков, 1 костел, 1 мечет та 2 жі-
дівських шкіл; 26 шкіл, в котрих учить ся 2500 чо-
ловіка дітей, — дуже добру публичну бібліотеку,
2 часописьма, які однакже раз по раз уряд забороняє за нібито „шкодливий напрям“, і новий дуже гарний будинок для університету, що вже три роки як скінчений а уряд єго не відмикає, бо лякає ся теж „шкодливого напрям“. Томска губ. розглягає ся на 330.000 □ миль, має 8 повітових міст, 2719 сіл та 1,200.000 людности, між якою 900.000 ту-
больців, та 300.000 засланців, самих карних з євро-
пейської Росії. Південна частина губернії дуже родюча, богата в воду та ліс. 3,600 000 акрів землі, що обробляєть ся, родить 30,000.000 бушлів зерна та 4,500.000 бушлів картоплі, вже не кажучи про менш значні добутки, як от тютюн, лен, коноплі і т. і.; всего скоту випасуєть ся 2,500.000. Вже з сего видати, що не звертаючи уваги на розпорядки, на обмежену іміграцію, на валив заслання, що псує людність, все ж таки томска губернія геть культурна. — Певно що вона швидко б стала також людною та з таким же добробутом, як кожен з американских степів північно західних, якби була в руках американців, та якби з європейської Росії не заборонена була вільна іміграція. Засоби її необмежні, треба тільки доброго уряду та волі приватної заповзятливости. Доки однакже деспотична петербурска адміністрація заборонятиме часописи та університет, сама обиратиме вчителів та те, як треба вчити, забороняти читанє ліпших творів по бібліотеках, спутувати людність наче тих коней пашпортами, порядкувати за допомогою урядників та закидати сюда силоміць поцсованих злочинців — доти томска губернія перебуватиме такоюж, як вона тепер є, себ-то колонією заповзятливою, що обіцяє багато, але що спутана піклованєм без мети та нагвітом деспотичної метрополії. Важить ся уряд проклясти тут залізницю. Ліпшеб було, якби він трошки більше попустив віжки, на яких тримає

кольонію нещасливу, та дав їй вільнійше дихати та міркувати про свої справи та потреби, знищивши утиск волі руху, зупинивши засланє, а давши волю самій розвинути ся. Перше діло, яке треба було справити в Томську, се одвідати засланців та де-яких офіцерів, до яких у мене були рекомендації. Я довідався від них, що губернатора не було у місті, а замість єго правив губернією якийсь Петухов „председатель губернского правления“ чоловік, як казали осьвічений та трошки й ліберальний. Сей добродій спіткав мене ввічливо і зовсім привітно; він вже читав мій допис про північно-східню Сибір. Після пів години жвавої розмови Петухов прирік вчинити для мене усе, що тільки зможе, і я зараз же почав прохати дозволу навідатись у пересильний острог. Одразу, наче що вразило Петухова; але я додав, що вже по двох губерніях мені давали такий дозвіл. Тоді губернатор згодився, та розпитуючись про моє намаганє промовив: „Добре! я дам дозвіл, а коли хочете сам піду з вами“, а потім ще додав: „прикро мені однакже, що гіршого острогу ніде не має по Сибіру“. Я квапив ся єго заспокоїти, кажучи — що може то „помилка, бо невжеж єсть гірший острог над тюменський“. Тільки здвигнув плечима д. Петухов — він наче мовив: „Ще ви не відаєте, який може бути острог на Сибіру“. Голосно він промовив: „Чого можна чекати від острогу, коли в ньому двічі більше народу, ніж повинно бути. Збудовано єго на 1400 чоловіка народу, а отсе тепер він вміщує в собі 3000. Та ще що тижня прибуває з Тюменя 500 800 чоловіка, а з відси єсть можливість виражати не більше над 400 на тиждень. Оттак то чим далш, тим гірше що тижня. Всюди повно народу, охайности ніякої, повітре таке, що тільки розплюже заразу, а в больницы недужих стільки, що ніде куцирі єсти“.

„А петербурський уряд про се відає?“ запитав я.

„А тож! Що року про се пвшемо до него, а сего літа я ще послав до Петербурга 4 телеграми, питаючи, що маю діяти, як упорати острог?“

„Щож зробили?“

„Нічоґісенько! Минє літо, зупинять перевозити водою, тоді й слобіднійше стане за цілу зиму. Доти лютуватимє тифус, а за недужими не буде догляду, бо ніґде з ними дітись. Я радив би вам поснідати добре перше, вїж підете у острог та не навідуватись до больниці“.

Я подякував за раду тай пішов собі. Тут я спіткав д. полковника Ягодина, місцевого військового начальника, з яким я був вже знаємий, і він закликав мене їхати зараз же дивитись, як прийматимуть арештанську партію верств за пять від міста. Через недовгий час, я, Фрост та Ягодин вже їхали на пристань. Не вважаючи однакже на поспіх ми спізнали ся і вже застали, що партія була на березі; — одну половину прийняли, а друга ще чекала черги. Жіноцтво, що стояло окремно, де збільша одягненє було в мужичє убранє, в квітні хустки на головах та мало обличє переляканє й неспокійне. Чоловіки були в арештантських халатах на опашку, в товєтих, полотняних сорочках та штанах, в залїзах та з половиною голоної голови кожен. Навкруги огорожі, де були зачинені невільники, густо стояли москалі, оперті на рушвиці зо штыками, а на горбку, трошки з боку, містило ся начальство: офіцер сторожі, де-кільки урядників місцевого приказу засланців, лікар, та ще де-кільки якихсь офіцерів. Д. Ягодин привів нас до сеї кумпанії і ми теж стали там. Офіцер, що приймав партію, узяв з купи, що лежала перед ним, аркуш паперу та крикнув: „Микола Кольцов“! Худий та блідий арештант, з утомненим та безнадійним обличчєм, що стояв з переду, взяв свій клунок, та, брязкаючи кайданами, рушив до столу. Офіцер довго прирівнював єго до фотографичного потрету, що був пришитий до паперу, поки козак шукав у єго

по кишенях та розглядав, що було в клунку, щоб довідатись, чи все скарбове ціле, що арештант одержав у Москві чи Тюмені. „Що? Усе?“ запитав офіцер. „Усе В. В.“ відповів козак*. — „Рушай“ звелїв офіцер і худий арештант одступив до тих, які вже були „приняті“ по другій бік столу.

„Фотографія, се новина у нас; не всяк її має, мовив до мене Ягодин. Їх впроваджено, щоб труднійше було зміняти назви“.

„Зміняти назви? дивував ся я, що се означає?“ „Бачте, в чому діло: коли який небудь каторжний придбає собі хоть трохи грошей, то він завжди відшукає собі якого небудь сїромаху поселенця, що і заміняєть ся з ним назвою, а значить і карою за де-кільки рублів. Само по собі, що офіцер при сторожі не має змоги пам'ятати усї обличя; таким чином той, що вчора був каторжний, виступає сегоднє за того, який єго змінив, а через кільки днів єго випускають яко поселенця. Таким робом цілі сотні каторжних збувають ся карі коштом дурних або нещасливих“...

„Гассан Абдалимов“ — тим часом вигукує офіцер. — Ніхто не рушив ся. — „Гассан Абдалимов“ голоснійше вигукнув козак. „Се тебе кличуть, дурню — рушай“ — загомонїла товпа, випихаючи на перед маленького та кріпенького татарина, переляканого на виду. „Він по нашому не розуміє, ваше благородіє, озвався якийсь арештант — та він і придуркуватий.“ „Провадь єго сюди“ — промовив до козака офіцер. Після того, як Гассана обшукали та прийняли — він не взяв свого клунка і не одступив, а почав уклоняти ся та щось швидко белькотати по своєму, а чим дальш говорив, тим ставав більше зрушеним. „Що він меле? Поклич лишень сюди якого-небудь москаля, що вміє балакати по татарски“ звелїв офіцер. З'явив ся товмач: „Він каже — мовив товмач — що забрано від него 8 карбованців тоді ще, коли єго забрали й обіцяли, що вернуть. От він і просить тепер грошей, щоб

купити чаю“. „Ниту шай!“ переказував татарин останнє слово товмача з якоюсь безнадїєю.

„Бодай єго чорти взяли з єго чаєм — гукнув офіцер. — Ніколи про се балакати, а гроші віддадуть, як прийдеш на місце. Рушай — візьміть єго!“ Бідного татарина одвели до товпи. „Іван Непомнящий, — рудий!“ знов гукнув офіцер. „Се волоцюга, промовив до мене полковник Ягодин. Єго схопили в західньому Сибіру, а через те, що він в пройшому мабуть зробив що небудь таке, про що не можна сказати і що вимагає кари — от він і таїть се пройшле, відповідаючи на всі питання „не памятаю, не відаю“. Се самий небезпечний народ. За те, що він не каже свого імени, єго мусять засудити на 5 літ каторги“.

Само по собі фотографії у рудого не було і єго пізнавали полчивши зуби, та огледівши над правим ухом шрам, як було записане в списку.

О так перед столом перейшли усі до одного. Їх перелічили і доглядчик томського острогу дав офіцерови сторожи квіток, що усіх арештантів приняв 557 чоловіка, а в тим числі дітей 71, які не мали ще 15 літ та йшли за батьками. Тоді на місце офіцера за столом сїв доктор і почав оглядати недужих, що не мали сили йти а треба було дати їм підводу. Само по собі, що огляд сей був дуже швидквій й поверховний. Перший, що підступив до лікаря, був худий та блідий арештант і він через силу кашляючи відповідав на питання: що у єго болить у грудях та важко єму дихати. Лікар пощупав єму пульса, та на хвилину приложив ухо до грудей — і зараз же промовив: „одходь! ти ще здолаєш іти!“ Првступив другий з опухлою ногою, що певно дуже боліла, бо терли її заліза. Сей мовчав, поки єго оглядали; він тільки поглядав на лікаря з острахом та ще благав мовчки, щоб єго пожалували. Він аж три рази перехрестив ся, як доктор дав єму „квіток на підводу“ і щось шептав, наче дякував лікарєви. Доктор скінчив огляданє

через пів години, хоть і було чоловіка 60 усїх. Де-які мали пропастицю, де-які ревматизм, де-які сухоти і всі на мій погляд були такі нещасливі та недужі, що їм треба було дати підводу. Але досвідчений і звиклий лікар промовив без жалю „рушай“ до сих недужих, що ще не зовсїм вмирали. Тоді гукнули: „строй ся!“ і арештанти поставали усї в ряд. Місцевий начальник „приказа с сильних“ Попелев запитав їх: „А що ребята; маєте на що жалїтись?“ „Нї — відповідала товца.“ „Ну то й рушайте з Богом!“ „Відомкнули загороду, скрикнули „марш“ і от брязкаючи кайданами рушили по кальній дорозї до міста. Полковник Ягодін, користуючи вільною хвилею, познавмив нас з Попелевим. Сей високий, шуплий добродїй, з виразом холодним та суворим на тварі, ввічливо привитав нас, і здаєть ся був не дуже задовольненим, зуздрівши нас тутечки. Очевидячки єму зовсїм не до вподоби було бажанє наше оглядїти баржу в серединї. „Що їм треба там, буркнув він до Ягодина, нї на що там дивитись, та й якось і нїяково, бо там жінки микють помїст“. Скоштувавши от такої у Попелева, полковник Ягодін однакже, відаючи, як я бажав побачити баржу, яку тїльки що покинули її мешканці, ще раз спробував вдачі і зараз же пішли ми до офіцера сторожи. На сей раз довелось почути що инше: сего офіцера не задивило наше бажанє оглядїти баржу і він взяв ся сам їти з нами. Сю саму баржу я бачив в Томску 2 місяці перед сим. Зовсїм що инше спостерїг я тут тоді: баржа була чиста та охайна, повітре сьвіже та здорове — а тепер що?... Се було щось страшне; гірше нїж у клітці, з якої тїльки що виведено звірять! Нїчим було дихати а на помостї був товстий шир якогось гидкого лепу з роскиданими шматками недоїдків та папірців. Се дивовище найбільшого людского убийства та лиха, що давало ся бачити при злиденному осьвітленю, мусіло пригнїчувати які хочь міцні нерви. В своєму недавньому допису Неп-

гу Lansdell між иншим мовить: „Довелось мені чути про сі баржи оповіданя пересолені. Мені й самому не здаєть ся, щоб вони були чисті та охайні, наче тіі каюти першої кляси, але... Я певен, що єму і на думку не впалоб нагадувати про каюти першої кляси, як би він побачив баржу зараз же, як вона прибула, в натуральному, так мовлячи, її стані. Що така баржа недалеко відійшла в гігієнічному відношеню від каюти першої кляси д. Лянсдель переказує на доказ того те, що єму оповідав один офіцер. По єго казці р. 1882 на баржах перевезено 6000 чоловіка арештантів, а всего на всего з числа їх умерло тільки 2 в дорозі та привезено 20 недужих до Томска. Я і сам колись дивив ся на російське засланє так само, як д. Лянсдель, але тепер зовсім не те. Власні спостереганя та факта виявили мені, як я помиляв ся; не підоздріваючи щирости д. Лянсделя, я мушу промовити, що те, на що він здаєть ся, не має жадної основи в дійсности, а казка офіцера безсоромна брехня. Офіціяльні відомости ось що кажуть: року 1882, того самого, про який оповідає д. Лянсдель, перевезено арештантів не 6000 чоловіка а 10745; між ними зсаджено з барж недужих 279 чоловіка, а померло в дорозі 22, та опріч того по дорозі між Тюменю та Томском покинено 87 небезпечно недужими. Се впротязі переїзду 10 день. Коли в місті з людности 10745 чоловіка що 10 день занедужуватиме 279 чоловіка, а вмиратиме 22 значить недужих буде 99%, а померших 8% на рік. При такому рахунку не гаразд промовляти про каюти першої кляси. Та се ще не найстрашнійше. От року 1879 занедужало 724, а померло 51; року 1871 з числа 9416 занедужало 1140, а померло 111 чоловіка. Ото так! За рік зовсім би зникла людність 4000 чоловіка! А усї оті рахунки офіціяльні. Місцева адміністрация робить усе, що тільки зможе, щоб поліпшити становище засланців, маючи ті засоби, що постачає їй ряд на харч та утриманє

арештантів. Баржі мують та оздоровляють, як тільки вони опорожнюються; все роблять, що тільки можна для забезпечення здоров'я і справді число недужих та померших зменшується. А коли вони ще чи малі, винні тому недостача засобів перевізних та місця для такого гурту; доводить ся бачте на одну баржу згромаджувати 600—800 чоловіка; чогож ждати можна від такого натовпу!...

У п'ятницю визначено було нам оглядати острог. Але Петухов не приїхав, а замість себе послав Попелева. Таким робом от яка кумпанія склала ся: я, Фрост, Ягодин, Попелев та офіцер сторожі, що пускав нас на баржу. Уже з окола вразила мене пересилочна тюрма. Замість білого будинку, як звичайно, ми зуздріли цілу низку довгих будовель в один осад, що були обнесені навкруги палями, себ то бервенами, що позабивані були одно біля одного сторч. Якби не вартові будки та не брязкотня заліз поза палями, то можнаб було гадати, що се часові бараки для москалів, або білякордонне село, обведене парканом для забезпечення від індійців. Нас пустили. На дворищі містило ся 12—15 будинків в один осад, дерев'яних, а біля їх то сиділо то тиняло ся багато вязнів, яких випущено провітритись. Властиво усіх будинків, де містили ся засланці, було 8 все на одну подобу. Кожен поділяв ся на двоє в 40—50 □ стіп. В першій коморі, до якої ми вступили, було доволі сьвітла, але й грязи не менше, не дивлячись на те, що чекаючи нас все повимивано і прибрано; тут містило ся 150 чоловіка. На примостках тулила ся тільки половина, а останні мусіли сьати під примостками, по кутках, та де інде. Арештанти, гадаючи, що ми ревізори, обертались до нас, не вважаючи на дисципліну та страх начальства, зі скаргами на тісноту та грязь, задуху та смрід. Так ходили ми певно цілу годину, а нарешті д. Попелев, якому певно не до вподоби було бачити нас тут, так само як і на баржі, оповістив, що вже оглядено скрізь

опріч кухні та больниці, куди не варто йти, бо там панує тифус. На наше щастє молодий офіцер, що вже залюбки водив нас на баржу і з того часу пособляв д. Ягодину водити нас та все показувати, спитав у смотрителя: „Може покажете нам семейні комори та ятки“. „А чомуж, як хочете побачити“, відповів сей. „А мені й не відомо було нічого про ятки“ озвався Попелєв збентежений. Се були довгі, низкі будівлі, як-так зложені з нетесаних колодок, а по боках було напяте полотно. Сих яток було троє і тут містили ся семі, жінки та діти. Коло першої була викопана навкруги канала, де було повно рідкої грязюки, що витікала з під полотняних стін. В ятці вікон не було, а вона освітлялась прямо через полотно. Більше злиденного дивовища убійства та страждань, ніж те, що ми тепер бачили, не можна уобразити собі. Під яткою містили ся сотні чоловіків, жінок та дітей, а обличчя їх були знужені, страждені; вони стояли й сиділи і по примостках, і під примостками, і по всіх кутках. Не щільно прилажені дошки на помості сьвітили щилинами, а в ті щилини оті мешканці сего пекла все робили, що вимагала натура. Смірід був такий, що дихати було ніяк, особливо через дітей, доглядіти за якими не було способу. Закаляні та мокрі пелюшки висіли, де тільки можна було припяти їх. Де не було людей, там були навалені клунки та всяке добро. І в отому неохайстві, тісноті та грязюці мусіли жити сотні людських істот та відбувати усї обовязки щоденного життя. Страшно було бачити таку безліч жінок та дітей, що були ні вчому неповинні, а тим часом мусіли терпіти такі стражданя, єдине тільки за те, що кохали засланих чоловіків, батьків та братів.

„Ваше благородіє“ — промовив до доглядчика якийсь арештант, як ми проходили біля єго... „зглянтесь на нас; за тіснотою та холодом ту не можна спати. Змилуйтєсь над нами — розмістїть нас як-небудь!“ „Нічого не зможу вдїяти, братику!

Ось швидко вас вирядять у партію — тоді легше буде — відпочинете!“

„Дай то Боже!“ сумно відповів той, що прохав, обертаючись до семі.

„Батьку, добродію!“ кинулась до нас якась баба з дітиною коло грудей, та плачучи. — „Дозволь, Христа ради, ночувати в лазні, тут такий холод у ночі, що от от помре дитина“. — „Не можна, голубко! Потривай троха“, відповів доглядач. Він здавався мені таким добрим чоловіком, що я не зрозумів, з якої речі він одмовив жінці. Я спитав, що се за знак?

„Неможлива річ! відповів Іваненко. — В лазні й мокро й душно. Я вже спитував пускати ночувати туди та щож скоїлось? Що ночі помирало то одно, то двойко діток. Довелось залишити“. Треба було замовчати. — Виходячи з ятки, ми завважали на дворі, що Попелєв розмовляє з якимсь арештантом, років 35, з обличчям, що виявлювало важке хвилюване та якусь безнадію. „У мене одна сорочка“, мовив сей тремтючим голосом; „та і в її повно вошей і порвалась вона!“ „Та що з того?“ відповів ему з нехтуванєм Попелєв. — „Як підеш у партію, то одержиш иншу!“

„Але колиж се буде?“ відрік сей, хвилюючись ще більше, — „може місяців через три?“

„Може й так“, — відповів Попелєв, здержуючись, щоб при вас не проговоритись.

„Так от се я мушу носити сорочку, поки вона сама не спаде з плечей шматем?“ в безнадії скрикнув арештант.

„Мовчи!“ скрикнув нарешті не здержавшись Попелєв „Як сьмієш ти так розмовляти зі мною? Та я звелю з тебе шкуру здерти... Тобі дадуть другу сорочку“ — мовив він далій, вже здержавши себе, — „як підеш у партію; рушай!“

Арештант скипів; у вго затремтіли губи але він переломив себе та мовчки відступив у бік.

З яток пішли ми до семейних комор. Я не пе-

реказуватиму у друге, що ми бачили; доволі сказати, що тіснота, багно, повітре були однакові, однакове убійство та страждане. Доволі було вже з мене вражень і я попрохав доглядача вести нас до больниці. Нас спіткав доктор Оржешко. З окола больниця не відзначалась нічим від інших острожних будовель, але в середині важили ся по зможі заховати охайність та сьвіжість повітря. Як строїли больницю, то мали поміщати в ній 50 чоловіка недужих, але як ми були тут, лежало недужих 193 чоловіка а між ними 71 тифусових. Доглядали недужих жінки, 26—35 літні, інші на погляд інтелігентні — певно чи не курсистки. Оглядівши по зможі тільки острог, ми рушили на останку до дому, подякувавши за вічливість та увагу доглядача острогу.

Довгенько таки в сю ніч не довелось мені заснути, а як вже заснув то все ввижали ся повні ятки людей, діти, що мерли у лазні, та страшні наче у мерців обличя арештантів, яких бачив я острожі та в больниці. Однакже бачили ми острог ще не в найгіршому его становищи. Щоб читач зрозумів усі стражданя та все лихо, до яких доводить практика російської системи засланя, тутечки я переказав розмову з доктором Оржешко, що я мав в лютому, як вернув я вже зі східнього Сибіру. Він оповідав мені, як після того, як ми вже відїхали, становище острогу все гіршало та гіршало. „Що тут було в листопаді, того не можно ообразити. В больниці лежало 450 чоловіка недужих, а ліжок всего на всего 150, значить триста небезпечно хорих чоловіків та жінок містило ся на помості, покотом, де-які не маючи ні подушок, ні чим накритись. Недужі мусїли кашляти, а часом і блевати, одно на одного, або на себе самого. Повітре було таке, що часом і я не мав сили витримати, одур брав голову, а мій помічник мусїв обливати мені голову холодною водою. Треба було, щоб увесь день були відчинені вікна, а на дворі була зима;

на долівці, де лежали недужі та ті, що вмирили, було не більше над 5 або 6° тепла. Нездужало більше над 25% всеї людности острогу, а померло більше над 10%.

„І вже давно таке коїть ся?“ спитав я.

„Я вже тутечки 15 років — відповів доктор, і як памятаю, завжди так було.“

„А відає про се петербурский уряд?“

„Що року звіщаємо єго. Кільки вже разів писав і я, що больниця в Томску на скрізь проїдена заразою, що єї треба спалити. Звелено скласти плян нової больниці — ми вже і зробили се. Вернули єго, щоб де що змінити. І се вже зроблено. А всеж з сего не має нічого“. Здаєть ся більше нема чого додавати. Здаючись на отсе усе, цивілізація та людскість має доволі свідоцтв, щоб скласти свій вирік про російську систему заслання на Сибір.

Політичні засланці та кари злочинців в Томску.

Як се так склалось — питали мене після того не одного разу, як я вернув ся в Америку — що вам надали право увіходити до острогів по Сибіру та на етапи, знаємитись по всіх усюдах з засланцями, та роздивлюватись офіціяльні документи й рапорти. Не вжеж місцева власть не відала, чого ви їздите; а коли відала, то чом не зупинила, або принаймні не конгрювала вашого поводження? На сї питання я не зможу читачеві дати відповіді, якаб задовольнила его, бо мені не відомо, про що писав розійський уряд до місцевих урядників з Петербургу. Можу тільки на те зробити вказку, що чинили ми, аби тільки відвернути від себе підозріванє, та на ті міркуваня, які, певно, викликали посеред місцевої власти та в Петербурзі прихильне до нас відношенє.

Певно так міркував собі д. Влангалі: „І не практично і не політично замикати перед чужоземцями Сибір. Доти, поки вони зовсїм не зазнакомять ся з питанням про засланців, не матимуть вони спокою, а коли ми лякатимем ся прилюдности, вони ще більше нятимуть віри поголокам, які розходять ся про засланє. Д. Кенан до нас прихильний; він обороняв нас в своїй відозві до американського географичного товариства, він прилюдно промовляв супроти нїгілістів, а тепер приїхав збирати відомости, спираючись на які зміг би ще біль-

ше обороняти нас. Значить великого песимізму з єго боку не має чого лякатись. У всякому разі, коли вже кому треба їхати на Сибір та оглядати остроги, то нехай се зробить ліпше д. Кенан, а не хто инший. D. Lansdell вже промовив про се саме зовсім добре, а тепер такеж вчинить і д. Кенан, от воно і добре буде. Цікавість чужосторонців буде задоволена, а супроти їх песимістичної критики стане як раз навпаки свідчання тих, що бачили власними очима. Значить, нехай д. Кенан їде на Сибір, але ми єго постановимо під догляд місцевої власти, щоб часом він чого не змилив. Єсть, правда, де-яка небезпечність з того боку, коли він зазнаємить ся близько з засланцями політичними, але він має проти них зуба, а д. Катков ще більше допоможе сему. Нарештіж, як що не так складеть ся, коли зазнаємлене з засланцями стане небезпечним, то єго завжди буде час припинити". — От як мусів собі міркувати д. Влангалі та инші петербурскі власти і весь дозвіл нашої мандрівки по Сибіру доводять правду сего покладація. Місцевій власти дано було на волю чи пускати нас до острогів, чи ні, а ся остання що до нас покладалася на випадкові обставини, особисті враження та погляди. Через се нам переважно треба було запобігти, де тільки можна було, прихильности та віри у власти, а розслідки що до політичного засланя провадити як найобережнійше та менш щоб воно кидалось у очи. Сливє кожне місто, кожне село злучене було з Петербургом телеграфним дротом, де ми тільки шукали собі материялів, а, значить, сливє рік той дрiт висів над нашими головами на вид дамоклового меча — от-от прийде з Петербурга приказ: зупинити та потрусити дд. Кенана та й Фроста.

До самого Усть-Каменогорска усе йшло добре і ми зовсім слобідно зносились з засланцями. Але чим дальш, тим більше прибувало листів та документів що, якби скоїв ся трус, компромітовали ба-

гато б де кого; для того нам треба було якомога ховати нашу справжню мету мандрівки, а що до місцевої влади, то треба було її улещати. Для того в кожному селі, в кожному місті, де ми задержувались, зараз же мусіли знаємитись з ісправником, з засідаєм, та сповіщати їх про подробиці нашої мандрівки, про її мету, замовчуючи про справжні заміти. Маючи від засланців наперед відомости про погляди, нахили та звички їх добродіїв, ми вже заздалегідь так простали справу, щоб як найліпше налагодити наші відношеня, щоб нікому не натякнути навіть на що небудь недосадне, а завжди намагали ся грати на найслабших струнах, цураючись небезпечних боків в розмовах, та більше зупиняючись на таких темах, де можна було знайти згоду. На знак пошани до їх чину та посади ми завжди приходили до них як найліпше одягнені, пили горівку трохи не до страти свідомости, були ввічливі з їх жінками, а д. Фрост малював портрети їх дітей і таким робом сливе завше ставали приятелями, визволеними від контролі та підозріваня. Забезпечивши себе з сего боку, ми також знищили в корені нахил до підозріваня що до низших заступників поліції, всказуючи ніби знехота на нашу близькість до начальства. Щож до людности в загалі, — то цікавість її ми справляли на безпечну течию, одвідуючи школи, цікавлячись ботанікою, малюючи, збираючи статистичні відомости, в загалі надаючи собі обличчя мандрівників „з ученою цілю“, як се зветь ся на Сибіру. Тепер вже можно було одвідувати і засланців, теж „вчених“, не викликаючи ні задиву, ні сумніву. Ми так або инакше міняли подробиці нашої політики відповідно умовам місцевим, але взагалі характер її лишавсь до кінця однаковий, і хоть усі відали, що ми навідуєм ся до засланців політичних, але ніхто і не гадав собі, скільки ті знешеня інтимні і яку вагу вони мають в загальному начерку нашої мандрівки. Чи так, чи не так, а хвалити Бо-

та. ні одного разу Дамоклів меч телеграфного дроту не опустив ся на нас і до самого Забайкаля ми ні одного разу не одержали „перестороги“.

На протязі усього Сибіру завданє наше було полегшене через відношеня, які мали чесні та інтелігентні урядники до системи заслання. Всі вони або зовсім перечили їй, або принаймні тій формі, в якій вона існувало тепер. Часом вони були раді, що можуть перед безсторонним чоловіком вимовити сумні боки заслання, яко способу кари, і всі ті надуживаня, ошукуваня та лютости, які распложують дійсно доведеня її до вчинку. Не одного разу мене вражала та отвертість, та прикрість, з якими вони промовляли, не лякаючись нічого, — бо були певні, що їх не зрадять.

„Дякуючи засланю, я живу, — казав мені один значний урядник; -- мені й не важко служити, мені платять добре. Але якби засланє було знищено, я б радісно відцурав ся від своєї посади, бо вона губить і Сибір і засланців та справляє невимовні стражданя. Але що маємо робити? Коли ми важимо ся вимовити правду перед петербургским начальством, то для нас же гірше і ми страждемо не аби як. Через се я звик справляти своє діло як найліпше та тримати язик за зубами“.

Другий знов оповідав: „Я звіщав про надуживанє та неустрій в моєму відділі, поки не втомив ся звіщаючи, та нічого не вскуравши. Може що небудь нарешті й почнуть робити, коли ви напишете про се. Острог тутешний не то, що для людей не годить ся, але й для собак, і вже скільки років я товчу, що треба вибудовати другий. А що з того — тільки сама переписка“.

Не один десяток осіб промовляли до мене теж саме а все особи й военні й цивільні, що займали значні посади. Се мовило ся не аби як, а завжди на основі документів або статистичних відомостей. Богато дорогоцінного матеріялу що до політичного заслання добуто нами від осіб, що з великим спо-

чутем стоеували ся і до політичного заслання і до ліберального руху. Певно російський уряд не тямить, як далеко ширять ся по Сибіру таке спочуте. Одного разу довело ся мені бути на вечірці в одному сибірському місті, де зібрали ся 6—8 офіцирів, деякі члени місцевої думи, та всі, які були в місті, засланці. Усі присузні були знаємі межи собою доволі близько; часом розмова ставала зовсім сьмілою та ліберальною, а пієсні, які сьпівали хором, були де-збільша революційні. По Сибіру я багато зустрічав прикладів от такої „неблагонадєжности“ та навіть в самому Петербурзі, повернувши з Сибіру, трафлялось чимало урядників, що отверто спочували політичним засланцям; а мені давали копії багато де-яких паперів та документів. Тепер читачеві стає зрозумілим, з якої речі нам були легкі дослїди про систему тутешнього заслання, дякуючи з одного боку запомозї чесних заступників адміністрації, що самі шукали правди, а з другого приватних людей, що потай симпатизували тим, що боролись за волю, а нарешті самих засланців, що на своїй шкурі скоштували увесь тягар заслання та мали в руках велику силу материялу що до сего питаня.

В перше спіткав я тих засланців, що приймали уділ в пропагандї 1872—1875 р. в Томску; їх заєудили і таким чином до них по правді приложена назва революционерів. Особливих відзнак у сих засланців від тих, яких я бачив в Семипалатинску, Ублинску, Каменогорску, я не зауважив, коли не рахувати того, що вони вже давйїше заслані та надбали собі більше житевого досьвіду. Між ними одного забрано ще тоді, як єму було 19 років; тепер сему чоловікови, що був талановитим публцистою, вже 35 літ, а на призвіще він д. Чудновский; увесь отой час був або під доглядом поліції, або в заслання, або під замком. В протязї 4 р. і 3 місяців він був самотним в'язнем, чекаючи суду. Тут єго вязали та одягали в сорочку для

божевільних за те, що він протестував супроти беззаконства, та за вимагане паперу, щоб писати скарги до міністра. Не маючи таким чином ніякого способу протестувати, він важився заморити себе голодом і не їв нічого і сенько доти, поки начальство не дало йому паперу та каламара; треба визнати, що тяжкий єго верх не допоміг єму ні в чому, бо єго скарги не доходили до міністра і він не одбирав жадної відповіді. Нарешті р. 1878 єго судили в числі 193, обвинувативши, що він роздавав заборонені книжки. Єго засуджено на каторгу на 5 років. Але потім цар помилував, казавши зачислити єму на кару те, скільки він вже відсидів; скінчило ся на тому, що Чудновского заслано як найдалій на Сибір, видібравши усякі єго права. Більшість певноб не здолала перетерпіти без сумних наслідків 4 років вязнення самотою та 7 років заслання, а енергия та мужність Чудновского все стерпіла і він побідно вийшов з того іспиту. Не вважаючи на усі перепони, він здолав на Сибіру завершити свою осьвіту і надбати навіть імя собі. Він склав історію розвою осьвітних інституцій на Сибіру і вона надрукована в „Єжегоднику томской губ.“ за 1885 рік. Чудновский два рази з'їздив на Алтай, дякуючи Західне-Сибірському відділу географичного товариства, він приймав уділ в російському періодичному друку, і єго книжка про енисейську губернію одержала премію Красноярської містової думи. Чудновский вчинив на мене враженє такого чоловіка, що, якби він родивсь в Америці, він би став гордощами краю, яко користний та значний член суспільности. Але... він родив ся в Росії, а значить став призначенєм острогу та заслання. Дуже цікавим чоловіком став для мене д. Станюкович, якого тільки що заслали до Томску. Він був видавцем російського часописьма „Дѣло“. Про єго я вже знимав річ равійше. Він умів дуже гарно спостерегати російське суспільне житє, писав дуже талановиті романи. взагалі особистість єго була дуже міцна, енергічна і дотепна.

У куші з ним тут же жила й его семья, що поїхала слідом за ним. Семья складалась з жінки его, та де-кільких дітей, а між ними одна донька, дівчина років 17—18; опріч інших вдач добре грала й співала. Д-ка Станюкович була жінка світла та говорила на кількох мовах, а між іншими на англійській. Чи мало вечорів перебули ми в тихому гостинному покої доб. Станюковича, до півночі слухаючи, як у двох співала панна Станюкович з князем Крапоткином, міркуючи про те та про се з російського політичного життя та заслання, або міняючись споминами та враженнями з Парижа, Лондона, Берліна, Нью-Йорка та Сан Франциско. І чоловік і жінка Станюковичі їздили багато по Америці, і якоесь чудно було бачити у них в Сибіру визитові картки таких відомих офіцерів, як капітан James Eudex та капітан John Kodfers, або фотографічний патрет Линкольна та модло човна з Ніягарського водоспаду. Мені і в голові не кляло ся ніколи, щоб в Сибіру я спіткав людей, з якими мене вязало так багато спільних споминів. Д. Станюкович уперто борикався в заслання за жите, займаючись літературою; жінка его по змозі допомагала ему, даючи уроки музики.

Найбільше однак мені до душі припадав доб. Федікс Волховский, що був на віки засланим на Сибір року 1878; его обвинувачено за те, що „він належав до товариства, яке в далекій будучині заповзяло ся знищити підвалини суспільства, що істновало в Росії“. Тоді, як я его знав, ему було 36 років і він був чоловік світлий, мав спочутне серце і високі моральні потяги. Він знав англійську мову, ему близько знаема була історія Америки і література і він переклав на російську мову багато поем Лонгфелло. Памятаю, як він палко та жваво згадував про „Arsenal of Spring field“ Лонгфелло, та переказував на память его поему. Се був чоловік такий, що найближче припадав мені до душі і дуже мені подобав ся, але усе жите его складало

якусь страшну трагедию. Ёго здорове було страшенно надламане в часі в'язнення самотою в петропавловській фортеці, волосє ёго посивіло, а з очей ёго на той час, коли обличє було спокійним, проглядала якась глибока мелянхолия. В недовгий час нашої знаємости я дуже покохав ёго, і як вже ми розлучились з ним зовсім р. 1886, після мого вертання зі східнього Сибіру, він цілюючи мене в останнє, промовив: „Юріє Івановичу, не забувайте нас! Розлучаючись з вами, я чую, як з мого житя щось таке одірвано, що вже не вернеть ся!“ Після мого повороту до Америки я тільки ще один раз чув про Волховского. У пройшлу зиму він написав до мене якийсь сумний лист, де завідомляв про смерть своєї жінки. Я памятаю ту бліду, зтруджену жінку з очима, в яких повно було якогось сумного та гіркого виразу. Що мала сили, вона допомагала чоловікови зарабляти на семью Безугавна турбота, важка праця нарешті зламали її здорове. Она стала нікчемною, і її свідомість загубила її нарешті. Ся свідомість, що замість запомоги вона стає вагою для чоловіка, перейшла на манию і вона застрелила ся. Така смерть, при таких обставинах, для чоловіка, що горячо любив її, була несподіваним нещастєм. Пишучи до мене він прислав мені маленьку стару шкурятяну спичешницю, що колись Петро Крапоткин подаровав на спомин своєму братови Олександрови. Сей подаровав її Волховскому, а від ёго вона вже перед смертю перейшла до жінки. Він гадав писав мені він, що ся річ буде приємна мені яко спомин про чотирох засланців, що були мені відомі. Один був на вигнаню у Лондоні, другий засланий був у Томск, а останні двоє визволили себе, заваластивши душу, від правди російского уряду.

Я хотів своїй жінці прочитати лист Волховского. Але на той час, як я постановив перед собою образ сего чоловіка, як я згадав собі, яке враженє мусів справити останний вчинок долі на чо-

ловіка, що ціле жите сама тільки лиха доля ніколи не минала его, чоловіка на заслання, з розшарпаним серцем, з загубленими надіями, з купою невідповідних дітей на шиї, — тоді я вмив ся слезами та ридаючи мусів сховати і листи і подарунок.

Цар справді має силу побілювати сивим волосем голови таких людей, як був Волховський; він має силу і на те, щоб замучовувати їх по фортецах або засилати на віки на Сибір. Але недалеко час, коли їх назви, а не его, визначені будуть на картках історії і коли спомин про їх страждання та жите стане для всіх Росиян, що любять волю та власну країну, жерелом, з якого вони братимуть приклади жита.

Перше, властиво, тільки в Томску нам відомий став той нервовий стан, що зовсім пригнічує чоло і який находить тоді, як раз-у-раз перед очима стоять людські страждання і нічого не можна вдіяти, щоб допомогти їм. До сего часу ми їхали узбіч від головного шляху, по якому йдуть засланці; політичні засланці, що були в Семипалатинску, Ублінску та Усть Каменогорску, жили собі ще так-сяк без великого утиску; тут же вже в Томску побачили ми нарешті очевидячки, яка вона єсть справжня трагедія жита засланців. Од сего вже часу аж доти, поки зовсім ми не вернулись до Росії, не можна було спекатись того нервового дратованя, що було важче перетерплювати ніж холод, голод та втому, які справляла дорога. Не можна згадати „без жаху“, що доводилось бачити по „ятгах“ та в больниці томського острогу; без муки пекельної не можна було слухати тих оповідань, які довелось нам чути від засланців в Томску, Красноярску та Забайкалі. Одна бліда, слаба, замучена жінка, заслана на Сибір східний — ся жінка вже тепер померла, одважилась одного вечора зазнаємити нас зі своїм горем. Не знаю, щоб я вдіяв, щоб тільки визволити її від потреби в друге перетерплювати те, що вже минуло; але вона сама бажала, щоб

люде довідались про те, що доводить ся терпіти російським людям, з якої речі вони перероблюють ся на терористів, і от ледве здержуючись від плачу, на той час, як я бігав непритомно по хаті та кусав губи, — вона оповіла мені історію свого життя. Більше важкого ніколи нічого я ще не чув. Не можна було ані спати, ані що небудь робити після такого оповідання, а їх треба було чимало вислухувати. Певно, що оті моральні страждання більше мали впливу на нервову моє роздратоване, та на страту здоров'я, ніж уся дорога по Сибіру.

Тільки вже в Томську та на дорозі до Іркутська нарешті мали ми спроможність докладно познаємитись з життям в дорозі засланців. Тут чоловіка 300 або 400 що тижня виступає з Томська і переходить 1500 верств дороги до Іркутська в протязі 3 місяців. Скрізь по дорозі один від одного верств на 40—60 побудовані „етапи“ з чоловіками 40—50 сторожі; але уважаючи на те, що між етапами не зможуть за один день перейти засланці в залізах, пішки, то по середині між кожними двома етапами єсть ще „пів-етапи“, будівлі трошки менші і вже без сторожі. Ото таким робом партія за два дні переходить від одного етапу до другого і на дорозі ночує на „пів-етапі“, а на етапі двює, змінює тут сторожу і т. д., мандрує до Іркутська і далі. Кожному арештантові дають до рук харчові гроші 5—6 центів на день, а він вже як хоче нехай харчує ся, купуючи їжу у перекупок та мужиків. Усі засланці одягнені однаково: товста полотняна сорочка, та штани (у жінок спідниця), халати, шапки та так звані коти з онучами. До р. 1883 не звертали уваги на те, що по партіях були у купі і чоловіки, і жінки і діти, але тепереньки нежонатих чоловіків звичайно виражають осібно, прилучаючи жінок та дітей до семейних партій. Такий розпорядок трошки зменшив деморалізацію, що коїла ся від сокуного перебування по тісних етапах чоловіків, жінок та дітей; але що до сего,

то і тепер не дуже-то ліпше стало, бо й по семейних партнях доволі єсть чоловіків та підлетків, що поцсовані геть морально.

Офіцер сторожі капітан Гудим покликав мене та Фроста 24 серпня подивитись, як виряжатимуть партню у дорогу. Вже о 7 годині вранці ми були перед брамою острожною, щоб звідси доглядіти ся до усего. Чоловіка з 6 москалів сиділо на лавці коло брами, як хто хотів, та жартовали з перекупками, звичайно як москалі. За стіною чути було брязканє кайданів, та часом відчиняли браму, у яку входили „парашники або „водоноси“ і їх тут же обмацували, чи не ніє який-небудь горілки. О осьмій годині приїхали підводи, москалі почали ладнатись, а брязканє кайданів доводило, що от-от почне виступати партня. Попереду з брами вийшов, несучи ковадло та кільки пар кайданів, коваль, а москалі з рушницями поставали навкруги. Нарешті хтось гукнув: „готово“ і арештанти по одиниці почали виходити з дворища відповідаючи, як кого звать, на запитаня офіцера, що стояв з паперами. Коваль лапав заліза — чи воно ціле, а унтер-офіцер давав кожному по 10 центів харчових на два дні. Вже як усі „каторжні“ виступили, то всі поставали у два ряди та поскидали шапки се, бачте, щоб начальство побачило, чи всі поголені „по закону“; за каторжними теж саме муслі зробити й поселенці і нарешті усі вже, чоловіка їх 400, впорядковані були на улиці. Кожен мав у руках оклунок зі збіжем; у інших на поясі висів кананок або чайник, а один на руках тримав собачку. „Чи піймете віри“ промовив до нас підходячи капітан Гудим, — „що єсть тутечки таки заволоки (бродяги), що вже в шесте йдуть у каторгу“. — „Ребята, — гукнув він, — а скільки між вами народу, що йде вже в шесте?“

„Багато таких єсть!“ відмовили ему, а трошки згодом, виступив з ряду сивий бродяга та й сказав, що отсе вже в четверте він утікав з каторги

і тепер вертаєть ся в пяте. Значить сей чоловік 8 разів пройшов 3500 верств між Томском та Карою. „Мені відомі були бродяги — промовив Гудим — що 16 разів пройшли сею дорогою в залізах, а потім 16 разів вертались по степах. Один Господь відає, звідки береть ся така сила!“

Як поміркувати, що перейти 32 рази східний Сибір — се все одно, що двічі обійти земну кулю по під екватором, то якось не ймеш віри, щоб у людей було стільки енергії, що їх так невпинно тягне на волю та до дому! Однакже р. 1884 схоплено бродяг по західньому Сибіру 1260, а скільки-ж то їх загинуло від холоду, від голоду по лісах та степах! Д. Орфанов, що багато років перебув у східньому Сибіру, казав мені, що одного разу він начислив 200 „непомнящих“ в самому тільки кайдаловському острої.

Поки давали лад у партії, я почав балакати з арештантами. Один почав розпитувати, як поведуть ся в Америці з засланцями, і чи дозволяють їм заробляти кілька небудь грошей після відбучи скарбової роботи; в Америці сего не забороняють.

„А в нас не так! загуло в товпі“. — Ми голі ідемо і на каторгу і звідтіль вертаємось голі! А поки що то там бють „нарядчики“ до схочу“. „Се неправда, промовив капітан Гудим, — тепер на каторзі не бють вже.“

„Бють, ваше благородіє та ще й як!“ відмовили ему бродяги. „Навіть коли недужий або млявий не скінчив того, що звелено, то зараз же ему 20 горячих“.

В протязі сієї розмови посадовили на підводи недужих та слабих, клунки налаштували та поприязували на возах і тепер вже чекали тільки приказу рушати. Капітан Гудим зняв шапку, перехрестив ся і обертаючись до арештантів промовив:

„Ну, ребята, з Богом. Щасливої дороги!“

„Партия ліворуч! Партия рушай!“ розлягла ся команда і весь гурт, брязкаючи залізом та зни-

маючи куряву, рушив у далеку дорогу. Попереду йшли засланці, за ними поволі їхали вози з недужими то клажею, а позаду вже Гудим. Через кілька хвилин курява все обгорнула. А курява ся лютий ворог партії. Цілий гурт людей, що рушаєть ся тісною валкою, навкруги повиває курява і вона залазить по всіх шпарах, не дає дихати, дивитись; особливо дошкуляє вона заднім возам з недужими, що не можуть ніяким робом спекатись її.

На перший раз партія зупинилась відпочивати біля маленького села за 10 миль від Томска. На царині біля дороги вже стояло 10—12 жінок з хлібом, квасом та іншою дешевою їжею, щоб продати її арештантам. Досвідчені вже бродяги, що йшли попередку, гукнули: „відпочинок, відпочинок“. Таке давно бажане слово дійшло швидко до ушей усіх і всі пішли швидче; через кілька хвиль розлягло ся „стії“, і всі, де хто стояв, полягали на траву. Чоловіка свіжого, здорового та не нужденного не повинні втомити проходки за двадцять верств; але якою важкою вона мусить бути для засланців, знесилених на хлібі та на воді, та з потраченою силою від неможливих гнівничних острогів, непотрібного гультяйства та ще з кайданами на ногах. Як вже відпочили трошки, зараз почали купувати їжу, а через пів години вже всі снідали, чим Бог послав. Д. Фрост зфотографовав оту жваву та просту сцену. Після снідання та відпочинку партія рушила далій без усяких випадків. Бродяги ішли попередку, голосно розмовляючи, а молодші дослухувались до всего та все помічали. Бродязі дорога вже відома, він знає норів кожного офіцера сторожі, кожного смотрителя від Томска до Кари, а небезпечний досвід життя заволоки надає ему серед партії певність та авторитет. Для справжнього заволоки острог — се „батько“, а тайга — „мати“, ціле-ж життя єго складаєть ся з переходів від батька до матери, та на відворот. Коли-не-коли доводить ся бродязі втікти з Сибіру, хоть буває, що він дохо-

дить до тобольської губернії; однакже раніше чи пізніше его схоплюють, а то і сам він, як вже допече голод та холод, іде до рук. Одного разу офіцер сторожі казав бродязі, що заведений був в західному Сибіру: „Чи маленька царська царина — се правда — однакже тобі з неї не втікти і тобі не минути наших рук, поки життя твого!“ — Вже тільки в вечері-змерком почали манячити палі пів-етапу перед партиєю, де вона мусіла заночувати. На сибірському пів-етапі всего на всего 2—3 одноосадних будинків, обведених палями навкруги. Один будинок для офіцера, другий для сторожі, а третій — найбільший — для засланців. Сей останній поділений на трое, або на четверо, з пічю та примостками. Відповідно тому, як докладав якийсь інспектор, я сам особисто перевірів на власні очі „що усї й етапи і пів-етапи від Томска до Ачинська тісні і вимагають того, щоб їх ладзати“. А що впадає в око — се тіснота. Як їх будували, то рахували містити по них 150 чоловіка людей, а тим часом тепер треба напихати по 400—500 чоловіка. Наслідком сего звичайно буває, як пише інспектор, що „коли на дворі тепло то пів партії мусить ночувати на дворі, а як холодно та негідь, то засланцям треба містити ся, хто як зможе, — навіть по коридорах і на горнищах“. По камерах грязь, вікон ніколи не відчиняють і не дивлять на тісноту; не зроблено нічогосінько, щоб відновляти повітря.

Так ото промажавши 29 верств, нарешті партія прийшла на місце. Її постановлено в ряди. перчислено — єсть усї — і браму відчинили. Наче навіжені усї гуртом кинулись через вузьку браму; одно одного штовхало, пхало; там падали, там схоплювались — се був якийсь содом. Всї відали, що місця мало — ото й кидали ся, щоб захопити ліше, а то доведеть ся спати по під примостками на закаляній долівці. Ледве ветигли, де хто зміг, приткнутись, зараз же почали вечеряти. Вечеря була не аби яка, чи що все було дорого, чи мало

принесли перекупки. Часом на 5 центів засланець тільки й зможе купити $1\frac{1}{2}$ фунтів хліба. Торг іде, як Бог послав, бо ніхто не дбає про-те, чи дорого, чи дешево продають перекупки їжу — і все залежить від випадку та місцевих умовин. Коли часом нічого не принесуть на спродаж, то й треба лягати спати без вечери. Дуже багато скаржили ся офіцери по етапах на уряд, що покинув так необачно таку справу як харчуванє засланців на „якось-то буде!“ Вони казали, що не милосердно та несправедно провадити людей пішки, з залізами на ногах по морозу лютому по 30 верств на день, даючи на харч тільки на $1\frac{1}{2}$ фунта хліба.

Після вечери запалили по камері недогарки лосєвих свічок, повносили „начиня“ та й замкнули на всю ніч двері, а біля дверей розмістили сторожу. Більша половина людей спала на долівці, а були й такі, що спали як раз поміж з „начинями“, а сї останні були незатулені, та ще де-не-де й протікали. Повітре перед ранком стає чимсь страшеним. Одної ночі я хотів попрохати у начальника сторожі дозволу перебути ніч у камері, але коли одного разу вранці одімкнули двері, та відтіль повіяло смердячим та заразливим повітрем — я зараз-же покинув свій намір скоштувати такого досьвіду. Другій день в дорозі нічим не відрізняв ся від першого. Після сніданя прихалцем людий вивели на двір, перечислили та й рушили далій. На половині дороги відпочили, а в вечері партія вже наблизилась до етапу, де мусїла днювати, а потім рушити далій, змінивши сторожу. Етапи нічим не відзначають ся від шів-етапів, хіба тим, що трошка просторийше; — вони такіж благі, такіж смердячі і однаково занедбані. Проте ліпше промовити словами генерал-адютанта Анучина, що бачив добре етапи, та ще й прибраними. Ось що писав він до царя потім: „Я багато оглядів острогів, етапів, і т. іншого по дорозі до Іркутска і на превеликий жаль, повинен мовити, що більшість їх ледве сто-

ять. Особливо можна се сказати про етапи. Всі вони розвалюють ся; а їх санітарні умови зовсім нідочого; у зимку у них холодно, повно зарази та на додаток вони не оберегають, щоб люди не тікали“. Коли вже таке вражене справили прибрані та впорядковані етапи на генерал-губернатора, то щож треба сказати про них, як вони з'явились передо мною в щоденному, неприбраному становищі.

Як на мою думку, то винна в тому всьому сама тільки невдатна та зажерлива адміністрація у купі з над'уживаннями, що йдуть поруч завжди з бюрократичною системою. Які ні погані оті етапи, а скарб занастив на них великі гроші, і всі вони загинули по кишенях урядників та підрядчиків. Один інспектор казав мені, що за гроші, які дано, щоб побудувати етапи, можноб було поробити їх цілі срібні від Томска до Іркутска. А Анучин зі свого боку от що писав до царя: „Багато гроший потрачено на ладнане тих будинків і ще недавно 250 т. р. ср. дано на будоване нових етапів по Забайкалю. Одначе я не певен, щоб з сего вийшло що небудь добре, коли все так стоятиме, як тепер. Мене бере острах, що з етапами по Забайкалю буде теж саме, що сталось по Енисейській та Іркутській губерниях“. Воно й справді так сталось, бо інспектори пишуть, що нові етапи „невдовольнили“ їх. Наша партія, як я мовив вже, на третій день відпочивала. Арештанти тиняли ся по дворищу нічого нероблячи, або прочитуючи написи по стінах. Сі написи — якась особлива оздоба етапів і кожен волоцюга на сам перед починає оглядати стіни, шукаючи там цікавих для него відомостей та вказок. Начальство з усеї сили намагаєть ся знищити такий спосіб подання відомостей та обертане скарбових стін на часописьма. Ще не дуже давно Галкин-Враскый писав до смотрителів та начальників сторожі про се саме, але з такого наказу нічого сенько не буде. Завжди арештанти пригадають, як

ошукати начальство, хоть би навіть воно й узялось на сиділо.

Провівши партію до Халдигева, я вернувсь до Томска, залишивши до більше зручного часу зазначене більш докладне з житем засланців в дорозі. Та й ті три дні, що я перевів, проводячи партію, чимало постачили мені свідомости про те. О так що дня в протязі цілих місяців волочить ся нещасливий народ без усякої розривки, під соняшною спекою або в лютий мороз, по грязюці або огорнений курявою, переїзджаючи річки на поромах, та ночуючи в гнилому повітрі по етапах — все ближче наближаючись до грізних забайкальських рудокопень.

VI.

Житє „великого сибірського шляху“.

В Томску часом ми опиняли ся „як то кажуть, „ні в сих, ні в тих“ через те, що мали чимало знаємости і між засланцями і між урядниками. Одного дня, днів за два, як ми зібрали ся вже виїжджати до Іркутска, сиділи у нас Волховский та Чудновский, аж ось слуга оповістив, що приїхав генерал Петухов, часовий губернатор Томска. У мене „аж у душі похололо“. Та і справді, як мусять дивитись одно на одного губернатор та засланні революціонери? Кілька разів я одвідував губернатора, але ні одного разу про засланців ані пари з уст, а тим паче про те, як я прихильно дивив ся на них; а тутечки — раптом — губернатор піймав на горячому вчинку! Становище не до заздрости, але що маєш робити: вже губернатор в уніформі уступив у хату. Спершого разу по єго обличю мигнув вираз задивованя, але він зараз же зник, поки він був коло порогу, а вже, як ми спіткались серед хати, то ні в тому, як він поводив ся, ні в єго манєрах не було нічого незвичайного, навіть виразу незадоволення або чого іншого. Він ввічливо стискав за руки наших гостей, що колись то зазначені були на каторгу і зараз же почав таку розмову, в якій і вони могли приймати уділ, в загалї стільки такту та ввічливости було в єго обійстю, що як минуло кілька хвилин, здавалось, що розмова вела ся між давними знаємими, що спіт-

кали одно одного в клубі. Справді-ж се було дивовижне товариство: американський літератор, американський маляр, двоє політичних „злочинців“, що перебули самотне в'язненє, заліза і т. і., та важний заступник уряду, — вони зішли ся на нейтральному ґрунті особистих відношень і на хвилину не памятали того, що було й єсть. Мені невідомо, чи оповістив про сей випадок Петухов міністр. внутр. справ чи ні; але здаєть ся, що ні. Вірний слуга свого уряду у купі з сим він здавав ся мені чоловіком освіченим та розумним; не потураючи революційному рухови, він мусів у купі з сим визнавати, що єсть межі засланнями, яко державними злочинцями, люде незвичайні, що мають право на шану, на цікавість чужосторонця.

В Томську тоді, як я був там, було заслання чоловіка 30, а між ними 6—8 жінок. Де хто був з адміністраційних, що недавно присланих з Росії, декотрі поселенці, що спочатку були заслани „по далеких місцях Сибіру“, а після вже їх прислано сюди; а ще інші — се остатки з числа 193, що ще були живими та цілі роки вимучили ся в самотньому в'язненю в Петропавловській фортеці і звідтіл опинили ся на західньому Сибіру. Мене здивило те, що в Томську були адміністративні заслання, що відбули свій час в якутській області і недавно вернені звідтіль.

„Як се так — спитав я одного, — що ви адміністраційний, і вас заса ано у якутську область. Здаєть ся, туди засилають тільки найнебезпечніших „злочинців“ та тих, що скінчили каторгу на Карі?“ „Трошки не так воно буває, відповідали мені. — Справді де з більша адміністраційно шлють у західний Сибір, але часом буває й таке, що засилають і до якутської області. В первих мене в'значено заслати у західний Сибір, але р. 1881 за те, що не хотів заприсягти Олександрови III, мене закинули до якутського улусу“.

„Себ-то, почекайте! Не вже-ж уряд, караючи

вас за зраду, у купі з сим вимагає, щоб присягали. Та се-ж треба з глузду з'їхати. Хиба-ж єсть який небудь глузд в тому, щоб вимагати від державного засланця, щоб він був ще й „вєрно подданним!“

„Справді се нісенітниця — але-ж воно так буває, та уряд і сим не задовольняєть ся. Від мене він вимагав, щоб я все оповів, що відаю, про революційний рух; кажучи інакше, щоб я зрадив своїх приятелів. А сего я б не зробив, якби навіть засланє переробило мене на „вєрноподданного“.

Дальша розмова виясувала мені, що міністер внутрішних справ, в часі, як Олександр III робив ся царем, вимагав від усіх засланців до західного Сибіру, щоб усі вони запрягли. Треба зовсім стратити глузд, щоб чекати від людей, яких скарано вже за державні злочинства, щоб вони власноручно засудили самих себе, запрягти Олександрови III; та мабуть і сам міністер не мав віри в се, а єму потрібна була тільки приключка в друге покарати людей, що не вчинили другого переступу. Коли злочинця, вже засуджений та скараний, не схоче визнати за злочинство те, що викликало кару, то таку упертість ще можно брати яко основу, щоб не зменьшати кари; однакже ніяким робом се не повинно виправдувати побільшаня кари. Якби губернатор який почав вимагати від тих, що засуджені були до острогу, анархистів, на завтра, щоб вони сказали, що вони не анархісти, та колиб вони не згодились на се, взяв би тай звелів повішати їх — хиба-ж таке поведженє не булоб неймовірним та злочинним? А тим часом російський уряд чинив таке-ж саме р. 1881. Коли М. В. С. не відав, що засланці винні в державному злочинстві, то не мав права засилати їх; а коли знав, то він вже чинив люту та нелюдску неправду, вимагаючи від них: або зламати присягу або йти сливе на смерть до якутских улусів. Таким чином цілі сотні засланців, не бажаючи стати зрадниками, рушили

до східнього Сибіру та до якутської області; — між ними був і талановитий літерат д. Короленко. Їго заслано аж трема нападами; раз помилкою, а потім вже він виражений був до якутської області, бо не схотів зрадити своїх прихильників та поцілувати залізної руки, що біла єго заприсягнути, що буде вірним „через Божу милость“ Імператорови Олександрови III.

Читачеви може здатись, що взважаючи заслане до якутських улусів сливе смертю, я хотів вимовити тільки красне слово. Ні. На доказ правди нехай він послухає, що кажуть про се заслане добре свідомі про єго російські люде, що се не з пальця виссали. На початку 1881 р., коли за Лоріс-Мелікова потрошки попущено було російському друку, відомий публіциста д Приклонский, що служив якийсь час у Олоонецкого губернатора, надрукував в часописьму „Земство“ докладний допис про адміністраційне заслане. Про жите політичних засланців по якутських улусах каже він ось що: „Істнує особлива форма заслання до якутської області, більше люта та варварска, ніж яка інша відома російській публіці — се заслане на якутські улуси. Се так робить ся: розвозять засланців по одницї по якутських юртах, що одлеглі одна від одної дуже далеко“. Ось який уривок надруковано в одному допису до „Русскихъ Вѣдомостей“ (Ч. 23) з листу з Якутска від якогось засланця; тут дуже яскраво обображуєть ся те страшне становище, в якому опиняєть ся інтелігентний чоловік серед диких людий півночи, в юрті. „Козаки, що привезли мене з Якутска, поїхали назад а я лишив ся сам посеред Якутів, що анї слова не вміють сказати по російски. Стежать вони за мною безугавно, боячись одповідальности, якби я втік. Аби вийшов я на двір з юрти, — за мною слідком йде Якут; аби взяв я сокиру вирубати собі кийка — зараз же Якут і починає кивати мевї, щоб я покинув сокиру та йшов до юрти. А в юрті голі мешканці, не сором-

лячись ськають ся, дуже гарно дивитись! В зимку скот містить ся теж в юрті. І діти і скот само по собі тут-же й марають, а через се невилазня грязюка, гній навкруги, а до того ще безліч воший та бліх в ліжку, смердяче, отруєне повітре і ні з ким слова промовити по російски — через усе отте в купі хоть кому можна з глузду з'їхати. Якутскої їжи зовсім не можна їсти: її готують зовсім неохайно; вона не солена, попсована, і той, хто не звик до неї, не схоче й голодний її. Окремного ні посуду, ні платя у мене не має; я не можу вмиватись навіть і в протязі цілої зими мушу — 8 місяців перебувати забруджений, мов той Якут. Поїхати нікуди не можна, особливо у місто — до его верств з 200. От так і живу на постої у Якутів, неділь 6 у одній юрті, потім переходжу у другу. Ні книжок, ні часописів не має і мені невідомо нічогоісенько, що дієть ся на сьвіті“

„Тут вже лютости (каже д. Приклонский) нікуди йти. Хіба ще одно — се причепити чоловіка до конячого хвоста та пустити коняку у степ, або привязати его до мерця та так і лишити. Трудно няти віри, що можна було отакеньки мучити чоловіка, без суду, а тільки єдине з самоволі — карати так, як не карає вже європейска цивілізация навіть тих, що варті кари за свої злочинства. А тим часом з допису до „Руских Ведомостей“ видати, що доси ще нікого не помилувано від кари життя по якутских улусах; більшість тих, що недавно заслани, розіслали по улусах; такаж доля чекає й тих, що швидко пришлють“.

Приватні листв від мешканців по улусах справджують слова Приклонского; про се сьвідчать оповідання тих, що вже перебули такі муки, та нарешті я й сам скоштував сего. Сам я спав по якутских юртах поруч зі скотом, я сам скоштував де-що злучене з сими обставинами і відаю добре, яка мука осьвіченому чоловікови, особливо жінці, цілі місяці та роки перебувати при таких обставинах.

Одначе треба тут додати, що деякі між засланцями, що одержуть від родичів сяку-таку заемогу, купують або будують собі окремі будинки і через се саме їм трошки ліпше жити. Де-хто мають деякі книжки і одержують коли-не-коли й листи через поліцію від родні, але й се не дуже поліпшує їх жите та муки перебування в якутському заслано. Линеv, що кілька років перебув в Америці і добре знав по англійски, оповідав мені, що єму в протязі цілих місяців доводилось не бачити у вічі хліба, а мусів він харчуватись виметно рибою та м'ясом. Заслане до решти збавило єго здорове і він умер на етапі, вертаючись у Росию, через 6 місяців після того, як я єго бачив. Часті душоубства самих себе між засланцями доводять, як то солодко жити по якутских улусах. З числа 79 чоловіка від року 1882 до р. 1885 шість чоловіка засланців занепали свої душі. Після 1885 р. вже я невідаю, що було.

Між томскими засланцями на мене особливе вражене справила та звичайність, з якого вони оповідали та згадували про свої муки та стражданя. Ті чоловіки й жінки, яких позасилано за відмову запрягти Олександрови Ш. та що перебули в дикій якутській пустині і голод, і холод, і хворобу одно слово усе найгірше, здаєть ся, не бачили в се-му нічого особливо незвичайного. Часом тільки чоловік, якого жінка загубила свою душу, не маючи сили дальш терпіти, тільки стисне кулаки, оповідаючи про неї; або нещаслива мати, що стратила дитину від морозу, заплаче оповідаючи; звичайно-ж усі пройшли згадували спокійно. Одного разу X. показував мені багато фотографій своїх приятелів і ось як відповідав на мої питання.

„Се?“ — говорив спокійно X. — се добр. А., земска учителька; вона померла в київському острозі. Сей добродій з бородою — В., мировий судя в Р.; єго повісили р. 1879 в Петербурзі. От ся худа дівчина С., з числа так званих пропагандисток; вона

в петербурському в'язненю, чекаючи суду, збожеволіла. Ся гарна пані, що на рукаві має нашитий хрест, Д., сестра в часі турецької війни; її тепер осуджено на каторгу на 20 років і тепер вона на Карі. Поруч з нею — Е., студентка-бестужівка; ся зарізала себе сама шматком скла після 2 років самотного в'язнення". Отак д. Х. перегортав цілий альбом, швиденько, оповідаючи та доторкуючись до страшених трагедій, на яких єго друзі були дієвими особами. Я не помічав у єму ніякого хвилювання. Дивлячись на него, можна було гадати, що усе те, через що єго приятелів повішано або заслано на каторгу, або вони самохіть божеволіють та ріжуть себе шматками скла, не що інше, як сама найзвичайнїша річ. Такий спокій не вказував однакже на страту чутя або на індеферентизм — ні; се було наслідком довгого зазвичаєня. До всего зможе призвичаїти ся чоловік, навіть до видовища польового шпиталю, що безугавно ріже та шмагує; отак і російські революціонери так звикли до безправя та браку всього, що мають силу оповідати про такі річи без хвилювання, які змушували моє обличє червонїти, палати, а серце колотитись міцнїйше то від обурєня то від спочутя.

"В протязї свого життя я тільки два рази почув, яке щастє бути вільним, оповідав менї один відомий російський літерат. В перше се було тоді, як я вертавсь з Америки до дому та на кордонї помітив ту особливу відзнаку, як російські жандарі стосували ся до мене та до англичок, що їхали в купі зо мною. В друге тепер, як Х. оповідав. Доглядаючись до вашого обличя я помічав, що оповіданя Х. здавались вам чимсь неможливим, чим страшним; для мене се було таке звичайне, начєб то на улиці переїхали чоловіка. Доглядаючись до вас, та на хвилю подивившись з вашого погляду на те, про що оповідали, я ще раз почув усю ріжницю між вільним чоловіком та російським мешканцем". Становище засланців у Томску і ска-

зати не можна як ліпше, ніж деб не було по інших місцях Сибіру. Освічені мійські мешканці де збільша люде ліберальні та небоязні. В місті єсть книгарня, бібліотека, театр, часописьмо ліберальне (хоть і забороне більшу частину року), гарні школи; місцеве начальство не в'їдливе й супокійне. Дятого жалко, що до Томска швидко перестануть засилати. А сего можна чекати. Часописьма оповіщають, що незабаром вже відімкнуть томський університет, бо будинок для єго вже давно готовий. Але уряд яко мога важить ся перешкодити ширеню „небезпечних ідей“ посеред університетської молодїжи, бо вона, зазнаємившись з такими людцями, як-от Чудновский та Крапоткин, може випровадити наслідки такі, що зовсім не сприяють вірно-поданним почуттям та поглядам на вихованє самого уряду. Дятого менї боязко, що коли вже міністер відважить ся на такий небезпечний крок, як заклад університету, то щоб наслідком сего не було те, що всіх засланців з Томска позасилають по інших місцях.

Нарешті 28 серпня рушили ми з Томска, працавшись з місцевими засланцями, та ще де з ким, як от полковник Ягодин та ще хто. Губернатор Петухов обіцяв доручити нам отвертий лист, щоб нам не перешкоджували одвідувати етапи та остроги, але чи він забув про се, чи змінив свій замір, побачивши у нас засланців, — ми не одержали такого листу і таким робом лишили ся при власному тільки заповзятю в сему ділі. Ачинська дорога була без усяких випадків. Місцевість рівна, хьба часом тільки горбовата, нагадувала іноді західний Мен, іноді родючу хліборобську смугу східнього ньюйореккого Стану. Цілі години проїзджали ми то між двома зеленими стїнами з берез, тополїв, та сосон, що не давали бачити нічого опріч неба та дороги; то опиняли ся на просторому степу, вкритому то квітками, то роз'ораними полями. Хоть вже зовсім хилило ся до осени, але ще комарі не

погнули, а квітки цъвили. Яна рвав 34 зразків квіток — се були дві рожі, незабудьки, астри і т. і. Місцевість межі ст. Ішатскою та Богошоявскою здалась мені найліпше обробленою та приемною; се за 80 верств від Ачинску. Оброблені лани та просторні сіножати де-не-де вкриті гайками з тополів срібних, а навкруги роскішна рость трави, та копиці вже з гребеного сіна; то там то інде великі гуртки чоловіків та жінок в червоних та синих сорочках, що сиділи під деревами над дорогою — вже трошки рушеними морозом — чинили гарну картину, варту пензля маляра.

Про тутешні села однакже не можна сего сказати. Всі вони зовсім змахують одио до одного: по обидва боки дороги простяглись часом на кільки верств, однакові, не білені хати з нетесаного дерева, а по середині йде улица якогось брудного кольору; рості-ж ніде ніякої — хіба тільки над ворітьми манячать гильки — а се вказує або на „кабаки“, або на „питейные заведенія“, або на „описовые склады“. Усі отсі з різними назвамі інституції, даючи зиск урядови та деморалізацію людности чинять теж саме -- вони спродують горілку і винні дезбільша в тому, що на улиці багно, а навкруги погано дивитись на село, бо всюди сумно та виглядають злидні. На одну школу сих інституцій випадає 30 по західньому Сибіру, та 35 по східньому. Само по собі не можна мати надії натрафити на охайність, порядок та заможність в краю, де так легко доступитись до п'янства і так важко до освіті.

Більше уваги звертали на себе сільські гробища через свою особливість Чорні хрести над могилками були з островерхвими дашками і оточені кратками, що були помальовані червоно, синьо, зелено та жовто. Біло намальовані по чорних хрестах обображення розіп'ятого Христа, з довголезними ногами, що досягали аж до долу, справляли якесь дивовижне вражене поруч з веселими кольорами кра-

ток. Прихильність російська до яскравих кольорів брала перевагу над самою смертю.

Сінокос ще не був скінчений і для того уся людність була на полі. По селах було порожньо, наче все померло, а така порожнєта та непритомність живого для нас чужосторонців була чимсь незвичайним, що звертало на себе увагу. В одному такому селі ми більше нічого не бачили окрім коня, що біля дороги пас ся, та був закований в кайдани. Мені було відомо, що російський уряд заслав на Сибір, обшмагавши кнутом, углицького дзвона за те, що він не тримав язика на припоні, але думка, що за наших часів можлива річ засилати „неблагонадежних“ коний, заковавши в заліза, здавалось мені чимсь незвичайним. Швидко, однакже, на станції мені відкрили очі на цивілізацію, і я лїше став гадати про неї. Тут були ні при чому „відмова за-присягати Олександрови III“ а коняка тягала урядови кайдани через те тільки, що її властитель загубив ключі і нічим було відімкнути кайданив — і ото нещаслива шкапа вже кілька місяців тягала їх, зроблена нікчемкою наче поцсована гармата.

За 30 верств від Ачинска ми переїхали между Томської та Єнисейської губерній. Звідсіль вже платять по 3 к. с. від верстви за коня замість 1¹/₂, як було доси, а яких небудь вигод в дорозі не побільшуєть ся; їдеш ні швидче ні спокійнійше. Се побільшене кажуть залежить від того, що по західньому Сибіру харчі дорогші. Може воно й так, але в такому разі треба дивуватись, чому-ж уряд, маючи на увазі таку дорожнєту харчів, не побільшує на харчі гроший арештантам та засланням. Не має урядови ніякого діла до того, чи дорогше, чи дешевше коштує фунт хліба, чи 2, чи 7 копійок — арештант все одно має тільки 10 копійок на день, а харчуйсь як відаєш.

Від Ачинска до Красноярска не їзда була, а мука. Ще ні разу не було такої поганої дороги, як тутечки; ковдобини, рівчаки, цілі безодні, що

повибивало колесами валок, які тут проїхали, неподобні мостки та цілі купи хворосту, навалені посеред дороги, нібито, щоб її поладнати, — робили їзду зовсім неможливою. В одну мить тутечки американський диліжанс поламав ся б на шматє, між нещасливі Американці після штовханя, дощу, холоду, голоду не мали живого місця на тїлі, яке б не болїло, і я дивлячись на Фроста справжнє почав боятись, чи зістанеть ся він живим. Але відпочивати було нігде — бо по станциях було повно людей, що спали, де тїльки можно було притулитись, і на помостї і на канапах, а ми вже спали їдучи дорогою, де було не так погано, іноді й пів години, де запрягали коний. Аж наче трошки полегчало, як ми довідались, що новий генерал-губернатор Ігнатїєв, проїхавши по сїй дорозї та скоштувавши своїми боками, як воно їхати по такїй дорозї — звелїв заперти підрядчика, що ладнав отсю дорогу до острогу. От тут може було й до ладу прикладанє до діла деспотичної власти, принаймні так менї та Фростови здавалось на сей раз.

Перебувши б день такої муки нарештї 2 вересня ми були до Красноярска. Повечерявши в смак та заснувши до схочу ми почули себе міцнїйшими і пішли повитати заможнього місцевого золотопромисленника Лева Петровича Кузнецова, до якого у нас був лист ще з Петербурга. Треба правду мовити, менї і в голові не клато ся спїткати в Красноярску у купця Кузнецова отакий комфорт і такі обставини. Не кажучи вже про те, яка роскіш була по покоях, нас спїткав гарно прибраний молодий чоловік і привитав на англїйській мові. Незабаром ми познаємились з усією сімєю — а всїх було три брати та три сестри. Всї вони мешкали разом і всї були нежонаті. І Інокентий Кузнецов і сестри вмїли говорити по англїйски, а перший аж два рази був в Америцї і був знаємий з генералом Шериданом, з капітаном Жак та іншими значними

особами, полював на буйволів і одвідав навіть такі куточки от як Yellowstone Park та Staketes Plaine.

Не можна й вимовити, яке то було раюване опинитись після такої мандрівки, після забружених станцій та гостинниць, після безугавного видовища страждань та горя, після оповідаць про заслання та вязнення, що шматували душу, — опинитись хоть на якийсь час в такому раю та бачити навкруги квітки, книжки, малюнки і інші ознаки розвиненого смаку, слухати музику та вести розмову з людьми освіченими та привітними, зустріти заступників місцевої інтелігенції от як д. Савенков, директор вірцевої школи, вчений археолог, що тільки що вернувся з мандрівки з вершин Єнисея. Велика була спокуса для того, щоб загаятись тутечки на довго і ми мусіли перемогти себе і тікати якомога швидче і таким робом вже 5 вересня рушити з Красноярска, забезпечивши себе усім потрібним на дорогу. Єнисей річку ми переїхали на поромі.

За погоду на сей раз нічого було гнівити Бога; дощу не було і сонечко, начеб то бажало надолужити за свій гріх, що так довго ховало ся перед сим. Однакже осінь вже виглядала з усіх боків: листя було жовте та червоне, трава ставала не такою зеленою, і людність поспішала ся з косовицею. Їхали ми без випадків та зупинок аж до станції Камишинської (400 верств від Іркутска) і тут тільки довелось затриматись коло кузні ладнати тарантаса. Коваль ковав коний, а єму допомагала єго доня, дівчина на погляд 18-літня. Тут в перше я побачив, як по Сибіру кують коний і треба гадати, що або тутешні коні зовсім дикі, або ковалі не жаліючи коний заганяють в копита ухналі. Поки ми справлялись коло кузні надїхала московска почта, її везли десять подвід, налаштованих до верху шкуратяними мішками. Таке спітканє з почтою — нещастє для проїзжого — бо почта забирає усіх коний, а через се нам можна було рушити тільки через кілька годин.

До Іркутська їхали ми сливе не зупиняючись — хвіба тільки де-не-де оглядали етапи та дивились на те, як йшли арештантські партії, що не звертаючи уваги на погоду йдуть та йдуть собі аж до самої Кари. Партіям треба йти два або й більше місяців те, що ми проїхали у 8 день і доволі подивитись на знужені обличчя арештантів, щоб зрозуміти, скільки муки мусять перетерпіти вони в сій мандрівці. Сего не може розуміти американський читач. Доводилось мені багато разів бачити арештантів по дорозі від Томська до Іркутська і в часі заливного дощу, і як сонце пекло з неба вогнем; я оглядав етапи, куди їх заганяють мов скот на ніч; бачив я й лазарети, де доводить ся їм качатись в протязі цілих місяців без догляду та без лікаря, мені доводилось розмовляти з офіцерами та урядниками і все отсе сьвідчить, що муки переходу через Сибір арештантів не можна прирівняти ні до чого в цивілізованому сьвіті. Де що єсть наслідком само по собі нехлюйства, індеферентизму або попсованя місцевої адміністрації, але переважно вина в тому система заслання; тоді тільки перестануть мучити людей, як не будуть засилати на Сибір, а замикатимуть до острогів у європейській Росії. Треба невеликого міркуваня тільки, щоб побачити в сему правду; бо не можна перегнати через Сибір 6—10 тисяч чоловіка: чоловіків, жінок та дітей, як ні добре було б йти їм, щоб сі люде в часі такої дороги не набрали ся великого лиха. Вже доволі однієї фізичної муки, щоб до решти знівечити здорове та виснажити здорового чоловіка; а коли до сего додати ще одягу, в якій мусять йти арештант, їжу та те повітря, що панує по етапах, брак лікарського догляду — то доведеть ся дивуватись не через те, що багато арештантів мре, а через те, що багато зістаєть ся живими.

Тим партіям, що вирушають в липци та серпни з Томська та Іркутська доводить ся скоштувати й морозів й холодних осїнних дощів. Чоловіки одя-

гнені не в кожухи, як треба зимою, а в якісь суконні халати, мокрі від холодного дощу, жінки з дітьми на руках, недужі, що тулять ся на підводах в мокрому сїні — все те йде в грязюці по колїна і мусить проходити по 3 верстви на годину. Йдуть босовіж, бо котів через який там час Біг дасть, від їх лишаєть ся якісь тільки шматки. Сі коти достачають підрядчики, а роблять їх з дуже дешевого материялу; навіть сам уряд видає їх тільки на 6 тижнів. Само по собі їх через тиждень треба повикидати і вони не вдатні оберегати ноги від холоду, багна та ран.

Ледве партія доходить до якого небуть села, втомлена та голодна, зараз же староста просить дозволу у офіцера збирати милостину. Як одержуть дозвіл, зараз же арештанти скидають шапки і вступають у село ледві рушаючись, та починають співати так звану — „милосердну“. Ніколи у мене з голови не вийде ота пісьня від того часу, як я її почув в перше. Чекаючи на коний ми сидїли на станції. Аж ось почулись жалібні, тремтячі голоси, що доходили до нас здалека, голоси очевидячки, людські, але такі, що менї не доводилось ще ні одного разу їх чути. Се була ні пісьня, ні стогін, ні голосїне, а все оте злучене в одно, викликане з грудий мукою, але ще не такою, що викликає саме тільки риданє. Ми вийшли на улицю і зуздрїли на кінци села гурт людей, чоловіка 100—150, усі були позаковувані в залїза, без шапок на пів-оголених головах, оточені навкруги москалями. Гурт співав. Співачи не дбали про те, чи добре заводять, чи ні, а кожен незалежно од другого промовляв слова; тутечки не можна було зауважити ні навз, ні ритму, але враженє сей спів справляв незвичайне; се була якась дика фуга або голосїне, щось таке непевне, але воно шматовало душу. Слова були ось які: „Милосерні наші батечки, згляньтесь на нас нещасливих вандрівників, памятайте про нас, бідних вязнів. Нагодуйте нас, наші батеч-

ки, допоможіть нам. Нагодуйте нас, та допоможіть нам нужденим. Згляньте ся на нас, наші батечки, згляньте ся на нас, наші матінки“, і т. д. Отак виводили жалїбної сотні голосів, одностайно, повагом під брязкот кайданів — і се була так звана „милосердна“. Як не простий, не штучний та не згідний був отой поклик, однакже я ніколи не чуввав нічого, щоб було більше сумне та гнітуче. Се був мабуть вираз усього того лиха, усіх страждань та безнадїї, які за давні часи надбані були поколіннями засланців по етапах, острогах та каторгах. На голос сего співу виходили з дворищ жінки та діти, несучи шматки хліба, мяса, яйця і іншу їжу, що вже за селом ділили про між арештантів. Поснідавши прихватком та трошки відпочивши партия рушає далїй, поки смерком не прийде до етапу. Тут вже мусять лягати спати мокрі до рубця по нетоплених, холодних коморах, бо хоть де-які й мають платє на перемїну, але воно теж мокре, однаково з тим, що на тїлі. Справді-ж сему не трудно було б запобігти, бо варто б було тільки повкривати вози з речами арештантів. І від такої нікчемної речі залежить, може, жите сотень народу. Та навіть і самий видаток на накриву менше б коштував, ніж видаток на хованє мерців від хориби, що захоплена була наслідком спаня в мокрій одежі. Коли мене запитають, з якої-ж речі не чинять того видатку, я відповідатиму, длятого, що ті, які справді піклують ся, не мають сили, а ті, що мають власть, — не дбають про се. Через увесь Сибір я проїхав питаючи „з якої речі так?“ і ото відповідь, що я раз-у-раз одержував:

„Скільки вже разів — казав мені один значний урядник з пересильної адміністрації — завідомляв я, що треба засланців виражати у лїтку, на возах, а не змушувати тягти ся пішки увесь рік. Доводив я через рахунки, що се буде не тільки більше по людски, але й дешевше, що кожен

засланець коштуватиме менше на 14 руб. на рік на самій тільки їжі та одежі“...

„Так що? чому-ж так не вчинили?“ спитав я. Той, що оповідав, плечами тільки здвигнув в відповідь на моє питанє.

„Не одного разу — казав другий урядник — перечив я тому, щоб не брати від підрядчиків такого, що не варто ні на що, але з такого переченя нічогоісенько не вскурав. Коти, що через два дні не варті нічого, приймають за такі, як треба, а арештанти мусять йти босоніж. Що ж маю я робити?“

Тоді, як я був в Іркутску, у д. Петрова, що був часовим губернатором, якось нагодив ся полковник Загарин, пересильний інспектор. Він умисне приніс де-кільки пар котів (постолів), що губернияльне правліне узяло від підрядчика, тай постановив їх поруч з тими, що були за зразок. Ті коти, що вже правліне узяло, були такі погані та ні до чого, що я помислив собі: таки-ж Загаринови вдасть ся на сей раз виграти справу! Вже вертаючись назад з Забайкаля, я спитав Загарина, які були наслідки єго протесту. „Наслідків ніяких не було“ відповів мені Загарин. „Значить арештантів і вирядили у тих котях?“ „Єге-ж!“ одвітував він. Більше я вже не питав.

Багато б можна було списати аркушів, щоб ілюструвати, до якого невитерпу доводить засланців житє в дорозі, але чи треба се? Сама літопись про померших по лазаретах промовляє за се. Безліч арештантів, всякої масти, що занедужують на лихо собі в дорозі, на тифус або запалене легких, перш, ніж помруть в шпиталі, мусять ще тиждень або два труситись на возах їдучи дорогою. Та й запобігти сему не можна. Офіцер етапний не має права кинути недужого арештанта в порожньому етапі без догляду та допомоги; він мусить везти єго, поки не довезе до міста, де єсть лазарет.

Часом вже, як мені та Фростови давали ся в тямку й безсонні ночі, й дорога та негідь, я розважав сам себе згадуючи про бездільч чоловіків, жінок, що по сій самій дорозі, недужі на тифус та непритомні собі, незахищені нічим від негоді, безпомощно стукались головами об затилки возів, чекаючи лазарету. Коли вже отаке можна витерпіти, то чи вартож, гадав я собі, пам'ятати про ті невидги, що нам доводить ся терпіти.

Недужі, що як спасеня чекають шпиталю, можуть мати надію вмерти спокійно під покривлею, але коли няти віри рапортам адміністрації, на вряд вони можуть чекати вичуняня. Ось як в своєму рапорті пише Галкин-Враский до міністра внутрішніх справ про стан лазаретів межі Ачинском та Іркутском.

„До р. 1885 для тих арештантів, що занедужують в дорозі, не було ні лазаретів, ніяких небудь пристроїв для лікарів або навіть для фельдшерів. Одповідно „установі про засланців“ допомагати арештантам повинні воєнні або цивільні лікарі по місцях, де приряжені етапні офіцери. Однакже по етапах, селах не живуть цивільні лікарі, а воєнні є тільки в Шарагульську, Бирюсинську та Турецку. По сіх лазаретах вєть по 6 ліжок для москалів етапної сторожи. Арештантів, що в дорозі занедужують, кидають по сих етапах, але не в лазареті, а по етапних камерах. Їх відлучають, осібно чоловіків, осібно жінок, а осібно дітей, або хто недужий якою хворобою, але тут не істнує ніяких особливих пристроїв, потрібні задля лазаретів. Не має тут ні тих, що доглядають недужих, ні постелі, ні навіть посуду для їжі“.

Очевидячки, що недужий, як вже нарешті опинить ся в такому лазареті, не може мати великої надії, що він вичуняє. Однакже більшієть якось таки вичунює й пересічно вмирає по тих партиях, що прийшли, межі Томском та Іркутском — всего на всего річно 15—12%. Не має чому дивоватись

длятого, що засланці яко мога важать ся спека-
тись такого життя тїкаючи з дороги. Досьвідчені
бродяги та рецидивісти звичайно виконують се че-
рез „обмін“ з поселенцями, яких випускають на
волю по тих місцях, де вони призначені жити; де-
котрі смілівійші одважують ся іноді тїкати, як во-
ни кажуть „на ура“, себ-то вириваючись силоміць
через ланцюг москалів, що оточують їх. До їх стрі-
ляють і іноді один або два складають голови під
стрілами, але часом, коли такі втеки випадають не
у порожньому місці, вони порозбивавши кайдани
починають прямовати на захід, прилучаючись до
інших бродяг, тим часом, як засланці рушають
дальш та дальш на схід.

VII.

Житє адміністративних засланців.

Маючи на метї полекшити читачеви зрозуміти наслідки моїх дослідів російської адміністративної системи треба на якийсь час покинути моє оповіданє та злучити тутечки до купи материяли, що стосують ся до одного боку справи, материяли, зібрані мною уривками різночасно та по різних місцях Сибіру. Викладати їх по черзі, як я їх добував — се було б все одно, що одібрати від них вартість та вагу, яку вони мають; через те став би читачеви незрозумілим найцікавійший та найважнійший бік заслання. В одному місци своєї розправи я вже злучив чимале число фактів, що виясовують самий процес адміністраційного заслання; тепер слід звернути особливу увагу на житє, яке доводить ся провадити на заслання сим вигнанцям.

Виряжати самовільно Росиян на Сибір, без суду, а тільки через те, що підоздрівають їх в „неблагонадежности“ за часи царюваня Олександра II. стало звичайним ділом. Само по собі, що часом таке коїло ся і ранійше, але починаючи від року 1878, як вже стала дуже гострою боротьба терористів з урядом, з адміністраційним засланням вже так обговтались, що почали засилати на Сибір і таких тільки людей, що були відомі яко прості ліберали, або їх підоздрівали, що вони симпатизують революційному рухови. Доволї було знайти у якого небудь молодого чоловіка яку небудь за-

боронену книжку — вже єго й шлють на Сибір; аби який небудь ентузіяста-студент почав вчити робітника грамоти і єго шлють на Сибір; застане де небудь поліція, купку молодіжи, що зійшла ся у вечері нїбито при таких обставинах, що можливо було в чому небудь підозрівати, зараз же вона списувала назви злочинців „яко неблагонадежних“, а коли вже потім уряд через що небудь уважав за потрібне забезпечити „суспільний спокій“, то купку сю, що може зібрала ся прочитати Спенсера або Мілля, немилосердно заслали на Сибір, яко злочинців. Знаємих та родичів їх само по собі теж не минала лиха година заслання, і ще заздалегідь перед душогубством Олександра II. заслано 700 чи 800 чоловіка молодіжи без суду після в'язнення в острозі в протязі більш менш довгого часу. Вже при кінци р. 1880 навряд чи був хоть один городок на західньому Сибіру, деб не було адміністраційних засланців, а вже що в Тарі, Тюкалинску, Ялutorовску, Семипалатинску, Кургані, Сургуті, Олеску та Томску — то тут були цілі гурти засланців. У той час ще не було ніяких постанов для засланців. До їх прикладав ся не який небудь закон, що дійсне існував — нї; самовласте, що хотіло, те й робило з ними, бо власте не була обмежена законом. Можно було заслати чоловіка і на рік, і на десять років, і на ціле жите; можна було вирядити і на степи Іртишу, спалені сонцем, а то і в пустиню якутеку, де гинуло від морозу усе живе; обійсте з чоловіком могло бути або таке як з дитиною, або таке як з каторжним і сей чоловік не мав нічого, на що він зміг би здаватись, яко на закон. Становище єго було гірше ніж становище звичайного злочинця, бо отакий привнайні відав, за яку провинність єго осуджено і на який час. Сєго осуджував закон і сей таки закон сяк-так обороняв єго від вередів та неподобного поведження з боку дрібного начальства. Такої оборони нї в чому не мав засланець адміністраційний. Він

опинив ся по за законом; срок заслання для єго не був обмежений і начальство мало право, скільки хоча, єго побільшувати; засланець такий не мав ніяких прав, ніяко горожанин, ніяко злочинця, і не відав ніяким чином, чи місцеве начальство переступає межу власних прав, що дотикаєть ся до єго — засланця. Одно тільки й спиняло місцеві власти — се так звані потайні інструкції від міністра, але й вони не мали ніякої ваги, бо або перечили одна одній, або не вияснювали й половини непорозумінь; нарешті їх складали, коли їх не можна було зрозуміти, або ще ліпше — зовсім ними нехтували. Яко натуральний наслідок такого стану речей раз-у-раз коїли ся заворушки, непорядки та безугавні вимагання власти. Там вимагали від засланих адміністраційно, щоб вони що денно приходили до поліції, показувати себе начальству та записувати свої назви до кнѣжки; в другому місци за ними стежили і справляли се часом так гидко, що поліцію не зупиняла навіть та хата, де спала молода дівчина. Один ісправник попускав займатись вченєм або лікарюванєм; другій знов закидав до острогу за вчене музики або за дозвіл проковтнути порошок з хвиїною. Засланий до Усть-Каменогорска не відповідав нічим більше крім гриманя на єго за те, хоть би відлучивсь і за три або 4 милї від міста; в Ішимі знов доволі було піти в лїс за двіста ступнів від міста, щоб потім за се опинити ся в якутській області. Ні в чому не було нічого обмеженого, а само тільки непорозумінє, що раз-у-раз викликали сварки засланців з начальниками.

Отаке було аж до року 1882, поки Олександр III. не підписав нарешті „Положеніє о полицейскомъ надзорѣ“. Я хочу тутечки виложити оте „Положеніє“ та здемонстровати єго випадками, які мені відомі з життя адміністраційно-засланих на Сибір. „Положеніє“ поділяєть ся на 40 відділів і містить ся на 5 сторінках дрібного друку. Цікавішим над усе в єму те, що хоть воно виметно сли-

ве тільки складене для осіб засланих, в єму ні одного разу не зустрінеш слова „заслане“, і „Сибір“. Нїбито соромно було авторови „Положенія“ отверто визнати, що єго утвір подає постанови, що урегулювають жите сотень чоловіків, жінок, вихоплених з дому та засланих в найдалійші місця Сибіру. Тільки нїбито згадано в одному місці про се ось в яких словах: „полицейскій надзоръ надъ лицами, находящимися въ назначенныхъ для нихъ мѣстожительствѣхъ дѣйствуетъ“... і т. д. (2).

Та і в тому виразі не має нічого такого, щоб навіть натякало, що оті „назначенія для нихъ мѣстожительства, де перебувають якісь-то „лица“, не ближче як 5000 верств від Петербурга, і я певен, що простий читач, хогь вивчив би на память усе „Положеніє“, ні на одну хвилию не догадаєть ся, що тутечки суцє розмова йде про людей, яких без суду заслано аж на межі Монголії або до якутских улусів коло північного полярного кола. Творець „Положенія“ поклав собі поліцейскій догляд за головну річ свого праводавства та штучно заховав під ним те, що він лукаво зве „назначенними для нихъ мѣстожительствами“. Моральне почуте навіть зазвичайних Росиян обурило ся б, якби „Положеніє“ виступало під заголовком відповідним єго змістови: („Правила, регулируюція поведеніє лицъ, сосланныхъ безъ судя въ Сибирь“). „Правила, що регулюють поведжене осіб, які заслани без суду на Сибір“. Єсть щось зовсім не людске в словах „які заслани без суду на Сибір“, а тим часом речене „лица, опасные для общественнаго спокойствія, могутъ быть обязываемы проживать въ опредѣленныхъ имъ мѣстахъ“ зовсім здаєть ся добрим і не може викликати обуреня навіть в голові, що чепляєть ся за кожне слово. Коли чуєшь, що кожного Росиянина можна арештувати та, не обвину-

вачуючи єго в нїякому злочинстві, можна заслати адміністраційно на який небудь далекий хутірець Сибіру, де він мусить перебути цілі роки, то натурально треба запитати: „Які обставини житя, яке доводить єя єму перебувати там? Чим закон допомагає єму витримати таке житє? Яку роботу він має право робити там? Що єму заборонено там робити і яке з ним там обійсте?“ На кожне таке запитанє „Положеніє“ дає відповідь, а через те, що офіціяльні відповіді мають, справжнє, більше ваги нїж указки самих засланцїв, я в скороченю викладу зміст „Положенія“ по російски. Засланці прозивають „Положеніє“ „своєю конституцією“ або „білем о правах“ і ось воно:

„Наибольшій срокъ ссылки устанавливается въ пять лѣтъ“ (§. 3). „Какъ только ссыльный достигаетъ мѣста назначенія, єму выдается, вмѣсто паспорта, другій документъ, въ которомъ указаны єго имя, званіє, прежнее мѣстожителство и новое, для него обязательное“ (§. 5).

„Ссыльный не имѣетъ права оставить назначенное єму мѣсто жителства безъ разрѣшенія начальства. Въ случаѣ перемѣны квартиры онъ обязанъ здѣлать объ этомъ заявленіє въ полиціи въ 24 часовой промежутокъ времени“ (§. 7).

„Въ особенно важныхъ случаяхъ, если поведеніє єго удовлетворительно, ссыльный можетъ на время отлучаться отъ своего мѣстожителства, но подъ обязательнымъ условіємъ разрѣшенія на это со стороны губернатора, если перемѣщеніє не переходитъ предѣловъ губерніи, и со стороны министра внутр. дѣлъ, если оно ихъ переходитъ“ (§. 8).

„Ссыльный, которому такое разрѣшеніє дано, долженъ быть снабженъ видомъ, съ точно опредѣленнымъ маршрутомъ. Онъ не долженъ останавливаться въ пути безъ вполне уважительныхъ причинъ (болѣзни напр.) въ послѣднемъ случаѣ онъ долженъ заявить объ этомъ тотчасъ ближайшему начальству. Онъ обязанъ являться въ полицію во

всякомъ городѣ, лежащемъ на его пути. Во всякое время онъ можетъ быть возвращенъ на свое мѣсто жительства, „если поведеніе его покажется подозрительнымъ“ (§§. 9—16).

„Ссылный обязанъ являться въ полицію по ея первому требованію“ (§. 17).

„Мѣстная полицейская власть имѣетъ право входа въ квартиру ссыльнаго во всякое время дня и ночи; имѣетъ право обыска и задержанія вещей, по своему усмотрѣнію“ (§. 19).

„Ссылный не можетъ занимать никакой должности на государственной и общественной службѣ; онъ не имѣетъ права заниматься письменною работою для государственныхъ, земскихъ и иныхъ учреждений, безъ спеціального на то разрѣшенія министра внутреннихъ дѣлъ“ (§. 21).

„Ссылнымъ воспрещается педагогическая дѣятельность всякаго рода. Имъ запрещается давать уроки, читать публичныя и частныя лекціи, присутствовать на публичныхъ собраніяхъ ученыхъ обществъ; участвовать въ театральныхъ и иныхъ представленіяхъ и вообще появляться въ общественныхъ роляхъ. Имъ запрещается принимать какое бы то не было участие, хотя въ качествѣ рабочихъ, въ заведеніяхъ фотографическихъ, литографическихъ, типографическихъ и бібліотечныхъ; имъ запрещается заниматься литературою, держать чайныя и какія бы то ни было питейныя торговыя заведенія“ (§. 24).

„Ссылный не имѣетъ права вести въ судахъ тяжбы; онъ не имѣетъ права заниматься медициною; онъ не можетъ быть аптекаремъ и химикомъ, безъ спеціального разрѣшенія министра внутрѣшн. дѣлъ“ (§. 26).

„Всѣ разрѣшенныя закономъ занятія, за исключеніемъ выше упомянутыхъ, дозволяются ссыльнымъ, если эти занятія не могутъ по мѣстнымъ условіямъ оказаться благоприятными для достиженія какихъ-либо незаконныхъ и вредныхъ для об-

щественнаго спокойствія цѣлей. Въ послѣднемъ случаѣ губернаторъ можетъ запретить ссыльнымъ того или иного рода дѣятельность“ (§. 28).

„Министръ внутр. дѣлъ можетъ задерживать, если найдетъ это нужнымъ, переписку ссыльныхъ и подвергнуть ее правильному контролю“ (§. 29).

„Нарушеніе какого-либо изъ вышеприведенныхъ правилъ можетъ быть наказано заключеніемъ срокомъ отъ 3 дней до 1 мѣсяца. Отлучка съ мѣста назначенія влечетъ за собою наказаніе, указанное въ 63 пар. Устава о наказаніяхъ, подлежащихъ веденію мировыхъ судей“ (§. 32).

Ссылные, не имѣющіе собственныхъ средствъ для существованія, получаютъ пособія для себя и своихъ семей, добровольно за ними послѣдовавшихъ, отъ государства. Это пособіе можетъ быть не выдаваемо лицамъ, не имѣющемъ занятій по винѣ ихъ лѣности или дурного поведенія“ (§§ 33—37).

„Ссылные, въ случаю болѣзни, принимаются для леченія въ государственныя больницы“ (§. 38).

„Ссылные, не имѣющіе средствъ для возвращенія на родину, по истеченіи срока ссылки, могутъ получать помощь отъ государства, согласно императорскому приказу 10. января 1881 года“ (§. 40).

Ось яка в скороченю ота конституція для адміністративних засланців, з тією тільки відміною, що там, де стояло непевне слово „лица, находящіеся подъ надзоромъ“, або „водвореніе въ назначенное мѣстожительство“, постановлено „засланці“ „заслане“, хоть вживане перших справляє велику шану авторови „Положенія“. Нещасливій матері, само по собі, якось не так гірко буде відати, коли вона зазнаємившись з „Положеніємъ“ відатиме, що си-на її не „заслали“, а тільки єму „звеліли“ жити там, звідкіль недалечко капітан Делонг та матроси Жанети загинули від голоду та холоду.

Ото, як, скоштувавши кільки місяців етавної дороги, адміністративний засланець вже опинить ся в тому місті або селі, де єму треба перебувати

раз-у-раз, він мусить в первих одвідати поліцію; тут йому доручають „видь на жительство“ та копію „Положенія“, додаючи на словесно, що він ніяким робом не має права виходити за межі села, що листи до єго або від єго мусять бути читані, а щоб він не важив ся тїкати, він повинен певної години або певного дня з'являтись до поліції. Коли він вчинятиме оттаке пильно, то в останньому він „вільний“; перше-ж, що він мусить зробити — се придбати собі „притулок“. Тут вперше, запобігаючи отого притулку, засланцеві дасть ся в тямку єго „видь на жительство“, отой вовчий пашпорт. На погляд кожного мешканця в місті засланець на сам перед се „небезпечний чоловік“, а що ще має більшу вагу — се такий чоловік, що раз-ураз мусить мати зносини та ще й не-аби-які з поліцією. Пустити такого чоловіка до своєї хати, се все одно, що віддати себе на догляд поліції, а до єї усї почувують велику антипатію; сего ще мало — се значить самохїть стати самому доглядчиком, що по части повинен відповідати за те, як поводить ся засланець. А чи можна згодити ся за кілька рублів, за якісь злидні підняти на себе такий тягар. Але чи так чи як, чи самостійно чи за допомогою теж засланців нарешті той, що „під доглядом“, розшукує у якого небудь бідного чоловіка хатку, зносить туди свої злидні і починає міркувати. Перше питанє, яке повинно скластись єму в голові — се — чим він житиме? Може в Росії він мусїв лишити безпомощну сімю -- се одно вже пригнічує нещасливого, а тут ще питанє: на які гроші сам він мусить горювати? От і починає він переглядати „Положеніє“ й довідуєть ся, що дасть єму запомога скарбова: всего на всего 6 карбованців на місяць, сливе 3 долярї. Міркуючи, чи дорого коштує тільки те, без чого зовсїм не можна прожити, засланець вчиняє от яку рахубу: кватира 1 доляр, 40 фун. мяса 1 дол. 50 цент., 40 фунт. булки 58 цент., 40 ф. хлїба 33 ц., 40 яєць 13 ц., цеглину чаю 79 ц.,

1 ф. сахару 10 ц., 1 ф. тютюну найдешевшого 28 ц., 1 ф. керосину 5 ц., от вже й маєш 4 дол. 72 ц. — недостачи 1 д. 72 ц. Значить скарбова за-помага не дасть змоги навіть прохарчитись. Без роботи значить не обійдеться ся Само по собі такої роботи, яку може мати в Петербурзі напр. інтелігентний чоловік — Біг дасть, але всеж таки міркує собі — розчислити на 50 центів за день всеж таки можна. Може така праця знайдесть ся, що буде не до смаку або дуже важка, але що-ж поробиш, треба сьак-так горювати. Адже-ж учивсь він на уні-верситеті, вмів говорити на кількох мовах; може він дотепний лікар — от як доктор Білий в Верхо-янску — фотограф — як Карелин в Усть-Камено-горську — літерат — як Білоконський в Микулїн-ську. Він гарно пише, може бути бухгалтером, вчи-телем, музикою — от і заробить яких небудь 15 долярів на місяць — ані гадки! Але що се таке? читає він дальш „Положеніє“ й бачить, що то все — були самі мрії. Ђму і яко лікарєви, і яко вчи-телеви, і яко фотографови, і яко бібліотекарєви, і яко літератови, і т. інше, заборонєно працювати на хлїб, коли він не хоче відвідати Іванової хати. Від єго зачинєна і урядова і громадєка служба. Не має права бути членом ніякого товариства чи вченого, чи якого. Нарєштї не можна єму розчи-слювати на яку небудь „громадєку працю“. Одно слово усе те, до чого він готував себе в житю, щоб бути незалежним чоловіком — усе позачинєне. Ні бути шевцем, ні ковалєм, ні столярєм — він не вгодєн Крамарєм стати не можна, бо не має гро-ший. Одно ще, що „Положеніє“ не заборонєє ро-бити се хлїборобство. „Положеніє“ дає дозвїл садити картоплю, капусту, орати землю, бо вже таки лякатись, що єго лопата отруїть землю, не можна! Але стає єму відомим, що вся земля сїль-ска подїлена вже заздєлєгїдь між сєлянами, й ближ-че як за 4—5 верєств від сєла не має ані клацтя землї се значить там, куди він і ноги не

сьміє піткнути, коли не схоче вчинити злочинства, як каже „Положеніє“. Засланець, одинившись в таких обставинах, слутаній та зі звязаними руками, не може навіть заробляти, навіть істнувати. Ёму лишило ся тільки запобігати перед губернатором, генерал-губернатором та перед міністром, щоб визнали ёму право істновати, та працювати за шматок хлїба, бо усе оте забороняє ёму „Положеніє“. Року 1883 акмолинські засланці обернулись до генерала степової области, Колпаковского, прохаючи дозволити їм вчити музики, бо не було змоги навіть прохарчитись на ті гроші, що видає скарб, а працювати, щоб заспорювати собі засобів на прожитє, не дозволяє „Положеніє“. Таке проханє здалось би, принаймні Американцєви, — натуральним та звичайним, бо хіба-ж можно вбачати, що вченє музики загрожуватимє суспільному неспокоєви. Але генерал Колпаковский зовсім не підходить під Американця. Чи він гадав собі, що засланці важать ся зрушити льяльність акмолинської дїтвори, навчаючи їх сьпівати революційні пісньї, чи ёму здавали ся звичайними умовами для засланця голод та убожество? Се не відомо, але відомо, що він одмовив в дозволї та порадив їм, засланцям, коли вже їм потрібно так працювати, то „поденно“ найматись до Киргизів, що платять по 5 або 7 центів що-день. Така люта та немилосердно-цинічна рада була б такою-ж самою, як би американських студентів Johns Hopkins університету заслали до гір Сієри-Невади без суду та й порадили заробляти на прожиток ловами коників для індіїців, що живуть по горах.

Коло того-ж часу політичні засланці, що були в Усть-Каменогорску, обернулись теж до Колпаковского прохаючи дозволити їм обробляти шматок скарбової землі, що був біля міста. Вони піднимали ся поліпшити сей шматок, платити за него оренду, як тільки земля даватимє який небудь зиск, і нарешті лишити сю землю скарбови, як

скінчить ся ерок їх заслання. Чого б ще ліпшого, на мою думку, як не вдовольнити таке бажане засланців; але-ж ні, генерал Колпаковський узяв собі за ліпше поради́ти засланцям: коли вони шукають роботи, то ліпше найматись поденно до козаків.

Не можна сказати, що оте „Положеніє“ завжди та по веїх місцях сповнюєть ся однаково: се залежить де-збільша від особи губернатора. Наприклад покійний Цеклиньський, губернатор Семицалатинська, звичайно і по людски стосував ся до політичних засланців і не через те, само по собі, щоб він потурав їх поглядам, але він був таки чоловіком гуманним. Теж само можна сказати і про Петухова в Томску. От вже в Тобольску коїло ся зовсім не так — тут вже обійсте було суворе, а часом грубянске, люте. Хоть ще не що давно випало в квітні 1888 р. засланцям до Сургута, в числі 19 чоловіка, запротестувати перед міністром внутрішних справ супроти Тобольского губернатора Тройницкого, що їх становище вже не до витерпу і длятого на дальш вже вони не терпітимуть, щоб з того що не вийшло.

І мені лежить перед очима копія з того паперу і я маю надію незабаром прилюдно єго оголосити в купі з іншими. До якої безнадії довели тих нещасливих Сургутанців, се видати з того, що не дивлячись на те, що де-котрі між ними вже швидко повинні були скінчити свій ерок заслання і треба було вже не так довго терпіти, щоб визволитись, але вони не мали сили далій терпіти. Недавнечко я довідав ся з „Сибірської газети“, що 19 чоловіка засланців до Сургута, „безстиднодержних“, як пише газета. „удалены“, а ісправникови та полїцмейстрови Тройницкий за се ще й подякував за їх вірну службу. Але по яких же куточках поростикали отих „держких“, що одважились докнутись до людского почутя графа Толстого. — мені невідомо, бо на Сибіру не богато єсть гірших

місце над Сургут. Єсть правда Березов, що стоїть там, де Об впливає в північне море за 2700 верств від Петербурга; єсть Туруханск, місто з 181 душею людности за 4000 верств від Петербурга, недалечко від північного полярного кола; єсть ще й третє — се страшлива якутска область.

Натурально, що адміністративно засланий, як вже він впаде до рук губернатора, на кшталт Тройницького, то мусить знехотя шукати оборони у міністра. Адже-ж він і не має ніяких засобів власних істновати, не по зможі єму й прохарчуватись за Зскарбових долярі, а Тройницький, маючи в руках „Положеніє“, має змогу постановити перед ним альтернативу: або помирай з голоду або рушай до Іванової хати за усякий дрібязок. За таких обставин, засланець, покладаемо лікар, мусить обернутись до міністра; обмальовує єму, що і як коїть ся та згадуючи, що в місті не має лікаря, а треба б єго мати, прохає дозволити єму лікарювати. Здасть ся, не може бути розумнійшого прохання. Як би се були Американці, то вони б зраділи; а що-ж вчиняє російський міністер внутрішних справ.

Року 1883 тверске медичне товариство обернулось до міністра внутрішних справ петицією, де вказуючи на те, що по Сибіру сливе не має лікарів, а їх треба, та звертаючи увагу на велике число лікарів та студентів-медиків, що по засланю на Сибіру, запитувало звичайно, чи не буде можливим та користним не забороняти їм лікарювати, як се забороняє „Положеніє“ в §. 27. Здасть ся, в такому питаню та ще коли воно походить з такого жерела не має нічогоісенько ні нерозумного, ні нелюдского? Однакже воно не так. Я повинен сказати, що за таке питанє суворо й швидко покарано. За таку петицію, за потуранє нібито неблагонадежним елементам скасовано медичне товариство, а двох докторів, що служили в урядовій больниці, прогнано з посад.

Коли вже саме натякане на можливість практикувати засланцям спіткало таку кару, то чого б повинні були чекати самі засланці, якби вони почали лікарувати не дивлячись на заборону. В харковському університеті скоїли ся заворушки в року 1881 і діло дійшло до того, що урядови здалось потрібним покликати військо. Кільки сотень козаків оточили студентів та й ну періщити нагаями отой незбройний натовп.

Один студент, що вже скінчив та не встиг ще витримати одного екзамену (іспиту), д. Довгополов, випадком нагодив ся на таку розправу, та не змігши вдержатись, дивлячись на нелюдське поводжене козаків, гукнув до якогось урядника: „І вам не сором? Се-ж сором бити нагаями людей з голими руками!“ Довгополова тут же захопили, заперли до острогу, яко допомагача заворушні, а через кілька місяців без суду заслали его до Кургану в західньому Сибіру. Звідсіль за те єдине, „що він не схотів в року 1881 запрягти новому імператорови, его одіслано до Тюкалинська, а тут ісправником був якийсь Ільин, чоловік палкий, грубянский та на додаток такий, якого ніщо не зупинить. Тут вже не обійдеть ся без є тинків і вони справді повстали на ґрунті „Положення“. Довгополов, яко чоловік добрий та чесний, не мав часом спроможности відцуратись від обовязку заломогати недужому, що потребує лікарської заломоги. Він самохіть не хотів лікарувати і не міркував на зиски з того, але коли чоловік, що нездужає на тифус, прохає виратувати его, або хто небудь обертав ся до его з катарктою, він давав раду сему або робив операцію, дивлячись на те, яко на обовязок. Швидко розійшла ся поголоска про лікаруване Довгополова і про се довідав ся і ісправник Ільин. Він покликав до себе злочинця та й заборонив ему лікарувати, загрожуючи, коли не послухає, острогом та іншими страховищами. Після такої розмови Довгополов наважив ся не памятати, що він скінчив університет на ме-

дичному виділі, але через се відношенє єго до ісправника попсовались. Аж ось в осени року 1883 скоїло ся в семі місцевого голови Балкина нещастє: син Балкина, граючись з револьвером прострелив матері ногу. Треба було робити операцію, щоб витягти з ноги кулю. Місцевий лікар, чоловік боязкий та нервовий, зовсім не схотів робити нічого, а порадив покликати Довгополова. „Він чоловік зручний, казав лікар. Він ліпше над мене об'орудує сю справу, я-ж не хочу брати на себе відповідальности“. Тоді Балкин до Довгополова; — батечку допоможіть!

„Але-ж мені заборонено лікарювати“ відповідає молодий лікар.

„Згляньте ся на Бога. Се-ж питанє чи жити, чи вмерти!“

„Мені не можна. Ісправник на мене дивить ся сторч. Мені вже довело ся скоштувати за лікарюванє без дозволу, і мені заборонили лікарювати, загрожуючи острогом“.

„Вас заслано на Сибір за те — скрикнув безнадійно Балкин, — що ви чините по людски, за те, що ви спочували тим, що страждуть. Не вжеж ви не посьмієте виратувати того, що помирає, навіть хоть би вас замкнули до острогу“.

„Он якої ви заводате? Коли вже так, то я зроблю операцію і візьму відповідальність за се на себе“, одповів Довгополов. Оглядівши недужу він побачив, що ще час єсть, і попрохав Балкина телеграфувати до губернатора, щоб він дозволив адміністративному засланцеві зробити операцію, яку треба, бо місцевий лікар не важить ся її робити. Швидко прийшла й відповідь, але губернатор не одважував ся сам дозволити, а писав до Балкина, щоб сей поспитав в медичному департаменті міністерства внутрішних справ.

„Ось бачте, як щиро наш уряд піклуєть ся про житє своїх підданків“ зневажно промовив Довгополов. Але він зараз же зробив операцію, витяг

кулю, і одратовав недужу. Другого дня зараз ісправник звелів Довгополова засадити до острогу, та й почав слїдство; ся справа єсть в тобольському архиві під заголовком: „Дѣло о незаконномъ извлеченіи пули административно-ссылнымъ Никономъ Довгополовымъ изъ ноги жены городского головы города Тюкалинска, Балкина“. Поки тягла ся справа, Довгополов все сидів в острозі, де нарешті занедужав на тифус. Такий випадок в маленькому містечку мусїв викликати хвилюванє та спочутє до Довгополова. Як тільки розійшла ся чутка про хору, багато де хто почали одвідувати острог, щоб довідатись про здоровє замкненого, почали носити недужому їжу та квітки. Такі вчинки справили на ісправника враженє: він визволив Довгополова з острогу, але тую-ж мить написав до губернатора Лисогорського папір, де описував, що админістративно-засланий Никон Довгополов справляє такий шкодливий вплив на міщан, що вони без остраху виявляють єму своє спочутє і носять нетїльки єму їжу та квітки, але можуть навіть допомогти єму втікти. Коли вже зайшла така справа, то він ісправник не хоче брати на себе відповідальности та прохає перевести засланця до іншого міста — до Сургуту. Тим часом ісправник в своєму папері ані парі з уст про те, що Довгополов нездужає на тифус. Тоді губернатор, недовго думаючи, шле телеграму — вирядити Довгополова по етапу до Сургуту. Навіть офіцер сторожі, якому ісправник передав приказ губернаторський, не одважив ся на таке злочинство, здаючись на закон, що він забороняє брати в дорогу небезпечно-недужих арештантів, але мстивий Їльин і тут прирозумів, що треба робити. Він одважив ся сам скінчити справу: вирядив підводу до Довгополова та де-тїльки поліціянтів, яко сторожів, і звелів взяти арештанта силоміць. Жінку Довгополова, що не допускала до чоловіка посланців, звязали, а самого єго, що ще нездужав зіпнятись на ноги, витягли на улицю в одній сорочці, покла-

ли на воза тай повезли. Таке діяло ся в осени 24 жовтня 1883 року. Була негідь, холод, дощ, і певно Довгополому не довелось би витримати такої подорожи, якби хтось, що йшов мимо, не зняв з себе кожуха та не вкрив єго. В такому стані нещасливого Довгополова везли 125 верств аж до Ішиму. На той час тутечки було 11 політичних засланців, а між ними — відомий літерат, Магтет. Де хто між засланців знав Довгополова особисто, інші сьвідомі були про єго справу, і ледве тільки до них дійшла чутка, що єго недужого привезено до Ішиму а на завтра повезуть далій, — вони писали до ісправника гуртом, та й промовили, що, коли вже на те пішло, то вони силоміць не попустять допроводити до вчинку такий нелюдский приказ. Вони встояли на тому, щоб лікар оглядів Довгополова та складений був протокол, а потім того телеграфували до тобольського губернатора, запитуючи єго: чи він звелів, щоб недужого, що вже зовсім вмирає, везти в одній сорочці по осінньому холоду з одного міста до другого? Само по собі від Лисогорського зараз же одержано телеграму — зупинити Довгополого та помістити в ішимську больницу. Оповідають що се була повінька на руку губернаторови, бо він взяв 500 кар. хабаря від тюкалинського ісправника, щоб затулити справу про зламанє ісправником закону. Чи се правда, чи ні, принаймні певне те, що Лисогорський систематично спродував посади, які були в залежности від єго.

Довгополов перебув в Ішимі, поки не вичунав, а потім єго вирядили до Семипалатинска, де для засланців лйше жити, та де він працював над краєвоілогічними дослідками серед Киргизів. На сему епізоді я так довго зупинив через те, що він єсть зразок що до обійстя з так званими неблагонадеждними, се добра ілюстрация до тої бумаги, що сургутські засланці подали до міністра внутр. справ, яку послали єму в квітні 1888 р., вказуючи на беззаконство, що виробляли з ними. Одного між них, Лева

Іванова так-таки вбито через недбалість та лютість адміністрації, а двох інших, коли не заморено, то принаймні допроваджено до страшного становища. Тепер вже, як їх одіслано до Березова або до Турханска, їм байдуже за допомога або оборона, бо певно вони вже заспокоїлись в домовині.

Вже коли засланцєви вдалось як небудь заспокоїти себе що до їжи, одіжи та притулку — тоді він починає почувати тільки оту зневажливу вагу, яка гнітить єго раз-ураз від поліцейского догляду та контролі, що обгортає усе єго жите. Випадає часом, що ті урядники, які мусять наглядати за ним — люде зовсім зопсовані — або навіть й колишні злочинці. По Сибіру се буває, що багато хто між „засідателів“ „писарів“ та інших дрібних урядників — се карні люди, що вже скінчили термін своєї кари і вони займають посади на державній службі під чужими назвами. Не що давно по місцевих часописьмах були надруковані ініціяли та посади принамні де-яких отаких осіб, і ото до таких рук, до рук отаких мошенників та нікчемників, вкладають честь, здорове та жите добре вихованих, осьвічених, політичних засланцїв і чоловіків і жінок! Немає чого дивуватись, що обходять ся з ними часом і люто і зневажно. Я був особисто знаемий з такими особами — поліціянтами, особливо памятаю двох; милусиньского поліцмейстра, одного між ними — не хотів би спіткати у ночі без револьвера — от які се люде! Навіть в такому місті, як Томск, що ступінь то й насидуване, зневага, злочинство від поліції — от як арешти гуртів неповинних ні в чому людий, здирство, мордуване, бійка і все ото вчиняєть ся над арештантами, навіть жінками і т. і. В „Томскихъ губерньскихъ вѣдомостяхъ“ єсть звістка, що до нового губернатора, ледве він з'явив ся до острогу, зараз же кинулось не менше як триста осіб, що жаліли ся на несправедне вязненє їх, і він муєів випустити на волю двіста чоловіка. По провінціяльних містах ісправники та

поліцейстри мають таку необмежену власть, що склалось навіть прислів'є на Сибіру, „на небі Бог, а в Охотску Кох“. Скільки таких Кохів царствує по невеличких сибірських містах, про те відають тільки Бог святий, мужики та політичні засланці. Само по собі, що по різних місцях характер поліцейского догляду неоднаковий, але якій він часом буває, се видати з листу, що був надрукований в „Юридическомъ Вѣстникъ“ (Грудень 1882 р.) „В догляді за нами не соромлять ся. Поліціянти намагають ся перемогти одно одного, маючи надію за се одержати яку небудь нагороду; по кільки разів на день вони навідують на квартири, заглядають по всіх хатах, щоб упевнитись, що ми в господі та що не має нікого чужого. Раз-у-раз вони швендають повз будинки наші, заглядаючи по вікнах та прислухаючись біля дверей. Вони становлять вартових по кутках на вулицях, а хазяїнів змушують стежити, де ми не повернемось“...

Одна молода жінка, заслана до Тунка (коло монгольської межі) оповідала мені, що їй доводилось часом, як вона верталась з проходки до дому, бачити, що поліціянт в шапці, в довгих чоботах спить на її ліжку. Більшість жінок змушена мешкати в тих самих будинках що й чоловіки, лякаючись зневаги та насилуваня. Д-ка Дическуло мешкала в одному будинку з Лобановским, Бретковска поруч з Тамариним і так було скрізь сливе по Сибіру. Серед засланих жінок бувають 16—17-літні дівчата або молодиці, а чоловіків їх позасилано по інших місцях або на Кару. Натурально, що вважаючи на таку систему догляду самим їм не можна мешкати, бо перший, хто схоче, мошенник, тільки через те, що має на собі поліцейску уніформу, має право вступити до них і в день і в ночі по всяк час.

Друга річ, яка дратує через лад засланців та роз'ятрує їх, се підконтрольне листуванє. Засланцєви не дано права писати листи, навіть до жінки та матери, — щоб ісправник перш, ніж одішле, не

перечитав їх. А ісправник має право, як схоче або послати листа, або почеркати єго, або навіть знищити. У єго волі не віддавати листів в протязі цілих місяців, коли вони заадресовані до засланця, що припадає єму не до смаку, і таким робом тримати єго без відомостей про дорогих єму людей, що він лишив в Росії. Часом засланці довідувались про те, що до їх прийшли листи від людей зовсім сторонних, яким ісправник читав листи яко приятелям. Тут вже не треба ніяких додатків, щоб зрозуміти ті почуття, які мусів почувати чоловік, відаючи, що ті слова любови, що пише жінка ридючи мабуть та сумуючи, читають голосно та ще мабуть глузуючи за чаркою ісправник та єго приятелі? Довідавшись навіть випадком, що до єго прийшов лист, засланець не був певним, що він єго одержить. Ісправник адже має право цілі місяці не давати листів або віддасть їх пошарпаними або замазаними усякими хемічними реактивами, або й зовсім не віддати, зудрівши в них зміст „незаконний“. В останньому разі ісправник може ще й довго тягати засланця та допитуватись, що означає отой або інший вираз або фраза, що здають ся єму, ісправникови, підозрливими. А листи, що посиляють засланці ще менш безпечні від перечитуваня та цюваня. Не має ніякої безпеки, що їх відсилають; — може тільки з них глузують поліціянти тай потім кидають. Що перетерпіти мусить такий чоловік, що єго ніколи в ніякому злочинстві не обвинувачено, якого закон не судив і не засудив, а тим часом він вже загинув і єго зневажають так!

Нарешті ота непевність, в якій перебуває адміністраційно засланий -- хіба мало коштує єго. Він раз-у-раз визнає, що він ні се — ні те — ні вільний чоловік, що живе під обороною закону, ні злочинця безправний. Він і не стратив обовязків вільного чоловіка, і не має прав злочинця, а стоїть він тільки під страхом безмежного самовластя адміністраційної влади. Такий стан дуже добре обо-

бражений в бумазі, що подав до сенату року 1881 адміністраційно засланий Сидоратский.

„Курган тобольської губернії 21. березня 1881 р. Сього року в цвітні пришла до мене з полїциї курганської оповістка, щоб я прийшов присягати імператорови Олександрови Олександровичеві, що тепер царює. Здаєть ся менї, що таке вимаганє зовсім перечить імператорському декретови 1. цвітня 1881 р. Основою, на яку здаєть ся сей декрет вимагаючи присяги навіть і від мужиків, єсть те, що вони, з часу визволеня з кріпацтва, стали вільними людьми російської імперії і від сего часу мусять сповняти усі обовязки тих вільних так само як і користуватись усякими їх правами. Стосуючись з шаною до сих слів, менї здаєть ся, що все, що пописанє в манїфестї, справедливе і наслідки написаного зовсім льогічні. Безперечно, що таким наслідком між іншими буде той, що від російских мужиків не вимагали б присяги, якби вони (та і всі росіяне) не були вільні люде та не підлягали під загальні російські закони. Такої присяги вимагають від самих лишень підданків, що користують ся усіми правами вільного чоловіка. Що-ж я таке? Чи я-ж вільний чоловік? Мій батько з дїда й прадїда дворянин, мати єго жінка по закону. Відповідно російському законови я повинен одержати в спадщинї усе приналежне батькови, а значить й усі єго права. Головнє право вільного чоловіка, яке обороняє закон, се право особистої волї (поки не вчинене злочинство, через що відбирають єго) та оборона законом прав семейних та власности. Але в мене воля відібрана, семю мою зруйновано, власність забрана у третє „отдїленіє“. Заборонено менї працювати над тим, до чого мене нахилило і вихованє і пройшло житє; менї заборонено виходити за мійску межу; мене силоміць одвезено за 300 верств від семї і я навіть не маю права послати листу до жінки, не показавши постороному чоловікови, щоб він єго прочитав. Очевидячки, я не дво-

рянин і в загалі не вільний чоловік. Тримане силоміць мене на Сибіру викликає через се ось яке питання: „може від мене одібрано усякі права, може мене вислано на поселення?“ Беру я та читаю закони імперії що до поселян, у яких одібрані усякі права або які небудь окремі і бачу, що стан їх справді скидає на мій, коли вимітити один пункт. „Поселенець, скінчивши свій срок, має можливість вернути собі деякі права, що були одібрані. Їму можуть дозволити переїздити з одного місця на друге на початку в межах області, а потім навіть в межах цілого Сибіру“. Я не маю надії мати на що небудь похоче на се. Мене примоцьовано до Кургану на безмежний час. Очевидячки я не засланий поселенець, бо заслано на поселення єсть кара, якою карають через суд за певне злочинство. Що ж я таке? Коли я не дворянин — визший ступінь горожанского стану, і не злочинця — низший ступінь, значить я десь стою поза ними; інше кажучи я чужоземець; і справді — я чужоземець; без сумніву я чужоземець! Російский уряд не визнає мене за винного чоловіка, а вкупі з сям він і не понизив мене до стану злочинця, від якого одібрані усякі права. Він цураєть ся — та гірше ніж цураєть ся — берегає через свої закони мою волю, мою семью, мою власність. Таким чином я мушу диватись на себе як на чужоземця. Але-ж чи вільний я чужоземець? Ні — не вільний, бо якби був вільний, то міг би покинути Росію та знайти іншу цивілізовану країну — маю надію, що знайшов би, — яка б згодилась визнавати мене за чесного та льюального чоловіка. Мені не по зможі таке зробити. Треба значить гадати, що я невільник, захоплений на війні. До якої-ж нації в такому разі я належу і на якій війні мене захоплено? Може був складений мир, — то з якої-ж речи мене не вернули до дому? На такі запитання я не маю спроможности одвітувати, але я добре відаю, що стан такого не-

вільника зовсім не по силі терпіти, а в такому стані я вже ось 5 років.

Прохаю я „Правительствующій Сенатъ“ визнати мене за російського підданного себ-то за вільного російського чоловіка, що живе під захістом російських законів. Аби тільки я одержав усякі права російського вільного чоловіка, зараз же я з превеликою радістю сповнятиму і усі обовязки. Коли вже сенат не хоче ніяким чином визнати мене російським підданим, то чи не дозволить кинути Росію, і відшукати іншу вітчизну? Як на мій погляд, то присяга не самі тільки обовязки накладає на мене, але й покладає відомі права. Дятого то вимаганє від мене заприсягти все одно, що визнанє мене за вільного чоловіка. Може се неправда? Я чекаю відповіди. Коли сенат, ся найвисша юридична інституція в Росії, виясує мені, що я помиляюсь, себ-то доведе, що я повинен сповнювати усі обовязки російського підданого, не користуючи жадними єго правами, тоді я яко невільник, захоплений на війні, мушу корити ся. Василь Сидоратский “

Само по собі, що автор сего твору напів-сатиричного, добре відав, що він не змякшить єго становища, але-ж одіслав єго, мотивуючи їм те, що він не схотів заприсягти. Мені не відомі, які були наслідки сего „дерзкого прошенія“, мені не відомо навіть, чи живий ще автор, але я певен, що чи по сей бік домовини, чи по той бік а він відшукав собі „вітчизну“. Що до самої бумажки, то сенат, здаючись на те, що в їй бракує якоїсь формальности, поклав вернути її тому, хто подав, в сесії 4. червня 1881 року.

VIII.

Іркутск.

Дорога від Томска до столиці східнього Сибіру, на протязі 1040 верств, ще гірша та важча де вчому, ніж від Тюменя до алтайских гір Тарантас наш тільки й робив, що підскакував по ковдобинах на дорозі, що попсовали сливе безугавні дощі, а голови тріщали від болю, їдучи по такій дорозі та втоми з одного боку, а з другого, що ніяк було спати та нічого їсти сливе за весь час, що ми їхали. У ночі дошкулював холод (у нас ще не було теплої одіжи), але що найгірше, то ті паразити, що дотинали нас раз-у-раз в дорозі, яких ми позабирали безліч одвідуючи етапи та тюрми. З голодом, холодом та втомою ще було так-сяк а що вже блощиці, воши та блохи з „нещасливого арештантського тіла“ — то вони доводили мене до якоїсь безнадії. По старих етапах отієї нужі повно і аби тільки навідатись туди, то і в нас було її повно в одіжи і все оте так швидко обговтувалось у нас по подушках, ковдрах, у тарантасі, у платю, що наче воно перебувало там од віку. Не було ніякого способу визволитись від тої гидоти; на що вже я кілька разів зовсім викидав геть все з себе — ніщо не помагало; доводилось терпіти до слухного часу. Нужу сю я носив при собі в протязі 4 місяців, а коли вже, от як в Іркутску, доводилось міняти платі, то як подививсь я на своє тіло, то я-ж жахнув ся — воно було червоне та все в пухирах, наче

пожалене кропивою. Може й не доладу викладати такі подробиці, але маю надію, що читач вибачить мені, бо я хочу докладно оповісти усе, як єсть, яке то жите по тих сибірських етапах та острогах, і яке мусить бути для цивілізованої особи — сибірське засланє.*) Не скажу на певно, чи можна визволити від тої кари старі етапи та остроги, де що року перейдуть десятки тисяч отих обшарпанців, але гадаю, що й в сій справі єсть змога де-що поліпшити, якби арештантів частійше змушували обмивати тіло та перемінювати платє. Як се діло стоїть тепер я ще матиму приключку оповісти.

При кінци нашої подорожи сонце зовсім розгуляло ся і от одного разу ясным ранком далеко, далеко зуздріли ми на пів-денному заході Тунські гори, що манячили в туманї наче. Оте-ж нарешті, вже Иркутек! Не був я в єму вже 18 років і за сей час він встиг вже вигоріти і відбудоватись. Чи пізнаю я єго? Чи не погіршав він? Недоїзджаючи верств 5 до Иркутска минули ми Вознесенський монастир, де біля брами стояло чимало сивобородих ченців, а вже чим дальш почали стрівати то по одинци, то не величкими гуртами, усяких обшарпанців, що вертались з міста до сусідних сел; — де збільша були всі п'яні. По дорозі скрізь, куди не глянь, то й коршма, не дивно що й п'яних багато.

Через Ангару переправились ми на поромі і нарешті в'їхали і до Иркутска. Він був не такий як колись! По той бік ріки він виглядав зовсім красно золотими банями церквів, білими мурами будинків, зеленими деревами, як звичайно більшість російських міст своєю пів-східньою малевничостою;

---

*) Карні злочинці так вже обговтались з усім отим паскудством, що навіть користують ся їм і роблять з неї забавку. Єсть між ними ось-яка гра: на долівці проводять два концентричні кружки, а як раз по середині кожен випускає свою вошу на кін. Та воша, як встигне швидко виповзти за кін, виграв заклад.

але з близка та малевничість зникає, лишається тільки звичайне, брудне та без ладу забудоване російське провінціальне місто. Задержались ми в тій самій гостинниці, де колись року 1882 зупинялись Хербер та Шютце, як проїжджали до лиману Лени. Прислужник, що вносив нашу поклажу, підстарковатий та говіркий, одразу розказав нам, що він був такий щасливий і вислугував Херберови та Шютце, а вони мали собі його так до вподоби, що взивали його Zahnom (американське John ухови його здавалось за Zahn). Здається, він гадав собі, що між американцями Zahn — єсть ніжне призвище і через те воно дуже подобалось йому. Я йому сказав, що коли він обходитиметься як слід — то й ми взиватимемо його Zahn. Після сего він раз у-раз згадував про Хербера та про його прихильність до себе, яка була в призвищі Zahn, що, мені здається, ні яка епитафія, вихвалююча нашого Zahna, не здолала б достачити більшого задоволення його духови, що випише над його домовиною, як отся: „Американе прозвали його Zahnom“.

Приїхали ми до Іркутська над вечір і були такі втомлені, що вже на ранок відклали усякі справи, а тепер пообмивалися, передяглися, пообідали тай залягли спати. На другий день, відіславши паспорт до поліції, ми рушили оглядати місто. Іркутск ширить ся на правому березі Ангари за 65 верств від того місця, де вона виходить з Байкала. Людність його 36000; тут єсть гарна газета „Сибір“, (тепер вона заборонена), бібліотека, відділ географічного товариства, театр і коло тридцятки шкіл; торгує він близько до 11,000,000 р. с. річно. Пожежа 1879 року, що знищила 4000 будинків в ему, відняла захист у 15,000 чоловіка людей та довела до вбитків на 20000000 рублів, ще не зовсім і тепер зникає з пам'яті. Що до краси та оригінальності то Іркутск багато стратив від пожежи. Найцікавішим здав ся мені старий будинок порохового складу, не доторкнутий пожежою; він зовсім уріс

у землю, а покривля єго густо поросла травою; тут же поруч з ним і торг з усяким товаром, починаючи від тарантасу та кінчаючи старими чобітьми, а по єму тягаєть ся різномаїтний натовп і тих, що купують, і тих, що продають.

Ледве увійшли ми у хату після проходки — нас спіткав переляканий Zahn. Налякав єго дуже поліцмейстер, що приходив до нас та прохав нас завітати до єго. Очевидячки досьвід казав Zahn'ови, що з'ява поліції в приватному домі до добра не доводить і длятого Zahn дивив ся на мене з непокоєм і збентежений. У хаті на столі лежала картка д. Маковського, іркутського поліцмейстра і з їм потім вже довело ся нам познаємити ся геть то близше; імя сєго чоловіка після було злучене з випадком чи не найбільше трагичним між усіма в житю засланців — з так званим голодним бунтом в іркутекому острозі.

З якої речі добродій поліцмейстер так швидко завітав до нас — не легко було одразу зрозуміти; але я поклав собі раз на завжди підлягати під усі вимагання російської поліції і зараз же, як тільки вернув ся Фрост, рушив до Маковського. Він не був дома і длятого ми тільки лишили свої карточки; в поліції єго теж не було і ми вернулись до дому. Ще не минуло й пів години, як ми вернулись, коли переляканий Zahn знов приніс до мене карточку Маковського. Таке наляганє Маковського — в протязї кільки годин приїхати аж два рази, — хоть і не почував ся я ні чому виняєм що до нашого обійстя в Іркутску, трошки мене збентежило; але ледве вступив він до хати зараз же я заспокоїв ся. Замість суворого обличя поліциянта, що чепляєть ся до всего та в усему підоздріває, я зуздрів красного чоловіка, з блакитними очима, гиравого, з округлою бородою, що підходив до мене, любезно та ввічливо простягаючи руку. „Я тутешний поліцмейстер, — казав він. Я вже знавмий з вами, ще не бачивши вас, бо читав вашу книжку і длятого по-

кладаю собі за обов'язок допомогти, чим дуж, усякому відомому мандрівникови, що приїздить до нас, бажаючи пізнати нашу країну". Значить не загрожував нам ні арешт, ні штраф за яке небудь цереступство поліційних наказів. Скінчивши звичайне балаканє про подорож, про погоду, про переміну Іркутска після пожежи і т. іншого, капітан Маковський промовив до мене: „Певно, що вас зацікавлює межі іншим стан нашого тутешнього острогу і в загалі заслання. Маю надію, що в острозі нашому ви побачите усе як слід і в доброму стані. Я пришлю до вас кого-небудь, щоб провести до острогу та оглядіти єго і, вважайте, не перестерегу нікого про ваше огляданє, а значить ви побачите острог в єго звичайному виді“. „Ось які повинні б бути усі поліцмейстри!“ — помислив я собі.

Ведучи дальше розмову про засланє, д. Маковський згожував ся, що воно складає велику вагу для країни і велике лихо само через себе, але не покладав надії на те, щоб воно швидко зникло. — „Головна біда — казав він — се наші грошеві трудности. Як би схотіли змінити засланє на острожне в'язненє в Росії, то се б коштувало не менше 100 мільонів р., бо треба було б збудувати 20 нових розлеглих острогів, а де-ж добути гроший“. Після жвавої та довгої розмови д. Маковський попросив ся з нами, запрошуючи навідуватись до єго яко мога частійше та без церемонії, і залишив, що до себе, якесь ніякове вражінє. Обійсте єго було — сама ввічливість, — але за нею почувати можна бу о щось вданє та дипломатичне; таке почувало ся і в єго осьміху, що так і с'яв, і в єго через лад великих комплементх та шані.

В четвер він знову прийшов, щоб з нами одвідати острог. Обидва іркутські остроги, і пересильний і „содержщій“, стоять поруч, на край міста. Почали ми оглядати перший. Се був не що інше як той самий етап, тільки більше розляглий та більше вміщав в собі камер. Оразу вже було

видати, що етап єго дуже гидкий. Стїни попрогнивали на скрізь, вікна були повибивані та позатікані, чим припало. Маковський зараз помітив, що я звернув на се увагу і зараз же промовив, що острогу не поновлювано давно, бо от-от почнуть будувати новий.*) В першому коридорі спіткав нас якийсь урядник, що підійшовши швиденько та обертаючись до смотрителя, швиденько почав говорити: „Ваше високоблагородіє: имѣю честь доложить, що состояніє иркутской пересыльной тюрьмы — 5 сентября 1885 года благополучно и что въ ней находится 271 заключенныхъ“. „Добре“ одмовив до него смотритель і ми почали оглядати острог. Камери не багато чим відрізнялись від камер по інших острогах по Сибіру, — в середині тіж примостки. У вязнів не було ніякої постелі, окріч халатів, а то ні ковдрів, ні подушок, хіба тільки де хто спорудив собі щось похуже до матраци з яких небудь шматків. В кожній камері містило ся 24—40 чоловіка людей, а важке повітрє одразу вказувало, що про провітряне ніхто не пікловав ся. Поміст не меньше закаляний посипано білим піском, очевидячки, що чекали одвіду. Тут чоловіки містили ся осібно від жінок та дітей і в останних камери наче були більше охайні, просторайші та ліпші.

Звідсіль рушили ми до мійского острогу. Се був великий будинок на два осади, мурований і нагадував на погляд пересильний острог в Томску, якби в середині не було двору; се був наче сад для проходки вязнів Збудувано сей острог року 1861 і він скарбови коштував 62000 р. с. і повинен був містити в собі 480 чоловіка арештантів. Як ми там були, в єму містило ся 743 чол., а як казав смотритель то тут буває часом й 1500. Вже я мовив про наслідки такої тісноти. Повітрє хоть і не

---

*) Минуло вже ось три роки з того часу а нового Біг дасть.

таке страшне, як-от в тюменському острожі, а все-ж таки доволі важке та попсоване, і вязні жаліли ся на те нераз і мені і Маковському. А що вже в больниці то тут було щось справді страшне, і хоть довело ся ткнути носа тільки до де-яких камер, але по тім, як я вийшов звідтіль, мене зовсім розломало і я був наче недужий. Звичайно тут були і хориби відповідні, себ то тифус, цинготка хоруба, ломота, кашель — хориби, які постають через недоладні умовини для здорова.

З больниці перейшли ми до так званого по-тайного відділу, де був замкнений як раз на той час один „політичний“, якийсь Фердинанд Люстиг. Він був офіцером і его року 1881 присуджено на каторгу на 4 роки; одбувши свій срок, тецер він сидів в Іркутску, чекаючи, поки вирядять куди небудь, де мусить жити. Багато де чого доводилось мені чути про жите в острожі російських революціонерів, а ще ні одного разу не доводилось бачити кого-небудь в самотньому вязненю. Перейшовши щось наче сінці, ми увійшли до довгого коридору, в якому ходив вартувий вздовж камер, які містилися у ряд. Кожна була замкнена і мала під дверима маленьку кватирку, щоб передавати їжу та назирати за вязнями. Доглядач забрязчав ключами, відімнув важкий замок, що висів на дверях, і ми вступили до довгої, вузкої, темної камери, де сидів молодий ще чоловік, якийсь наче прибитий та апатичний на погляд. Він швиденько зскочив з місця, ледве ми увійшли, і на обличю его з'явив ся був наче осьміх, мабуть думав він почути добру вістку. „Здорові були, д. Люстиг, промовив весело до него Маковский, — отсе ми вступили до вас на часинку, щоб вам було веселійше. Се американські мандрівники, що оглядають острог; може вам приємно буде бачитись з ними!“ „Отсе і всего“ — наче б то промовило обличе вязня, з якого наче хто здмухнув вираз надії, коли він соромязливо стискав нам руки. Мені було якось ніяково. Якби ми з Лю-

стигом були на самоті, ми швидко б порозуміли ся і було б про що розмовляти навіть де кілька годин: але тепер на очах свідків не можна було нічогоісенько промовити, і через се я мусів удавати з себе чоловіка, що зацікавлений був побачити „нігілісту“, так само, як якого небудь звіря в менажерії. В камері було одно однісеньке віконце та й те під самою стелею і через него не можна було довідатись чи літо чи зима були на дворі, чи була негідь, чи погода; на додаток, ще було темно та холодно. Тут не було опріч ліжка нічогоісенько, коли не числити в кутку скринки зачиненої; не було ні книжок, ні паперів, ні столу, ні дзиглика. Вязневи тільки й лишало ся сидіти на ліжку та думати, думати гіркі думки, коли ще не стратив вдачі думати. На питанє мое, чи давно д. Люстиг перебуває тутечки, він відповів: „від 1 червня сливе 4 місяці“. Він чекав відповіді на питанє — де его поселять — але ні він ні Маковский не відали, коли ся відповідь прийде, а поки що тутечки его становище було гіршим ніж на Карі. Хотілось мені дуже розпитати де-що у него про Кару, але при Маковському се було б нетактовно і не користо. Треба було тільки пожичити, щоб він був швидче визволений, та з сим і відійти — так я і вчинив. Після того я попрощав ся з Маковським і пішов до гостинниці. Йй же Богу: згодити ся за Маковським, що стан іркутского острогу „добрий“ — не можна було; але що він мене не запитав нічого про се, то я і змовчав. Прийшовши через кілька днів до нас Маковский на сам перед обернувся до мене, якось заклопотаний: „Скажіть, на милость отверто, добродію Кенане, як здались вам наші остроги?“ Відповів я єму просто, що усі взагалі сибірські остроги справили на мене кепске вражіне, а що до іркутских особше, то вони, коли хочте, ліпше виглядають — се б то не такі погані як у Тюмені та Томску.

„Се я питаю вас через те, що граф Ігнатієв (він тільки що зроблений генерал-губернатором тутешнім) та його жінка сими днями одвідували острог і дуже незадоволені їм. Графови здалось, що й забруджений він і повно в йому народу, що повітре в острозі важке й попсоване, що плате у вязнів брудне й товсте і що взагалі стан острогу нічим не задовольняє его. Бачу я й сам, що повітре не добре в острозі, але яким робом так зробити, щоб легко було дихати в хаті, де натовплено 30—40 чоловіка людей? І те правда, що полотно товсте на сорочках та штанах, але нехай же куплять ліпше на ті гроші, як дає на его скарб? Коли за обід ви заплатите 2 кар., то й обід буде добрий, як же вимагати смачного чого небудь за 8 копійок? Плате брудне! — справді брудне! Скарб видає всего-на-всього на пів року одну сорочку та один халат на рік. В сему убраню він перебуває і день і ніч 30 діб на місяць, скидаючи тільки, як іде до лазні — що-ж поробиш, щоб не забрудити его?“

„Коли-ж він пере сорочку, як у его тільки й є одна? щиро дивуючись запитав я у Маковського. Так і ходить ні разу не правши? Або тоді як пере, то ходить голий?“

„В лазні він і себе обмиває, і пере сорочку — відповів Маковський. -- Сушить єї по змозі та й на себе. Перебирати нема чого, маючи одну сорочку.“

Пригадав я про муки арештантів по партиях, як вони після дощу мокрі, мов хлюща, мусять лягати в усе му мокрому по холодних етапах. Чи не єсть се причина, що по больницях повно недужих. Маковський згодивсь, що се так і єсть.

„Я добре відаю — промовив він — як солодко арештантам в дорозі, але що до острогу, я роблю все, що від мене залежить. Я доглядаю, щоб було чисто, і санітарний стан острогу по змозі, здаєть ся — добрий, — ліпший ніж по інших приватних господах“.

Цікаво, дуже цікаво було спостерегати, як то Маковський не визнавав навіть, щоб в острозі у єго було що небудь не так як треба. Очевидячки, він вже так обговтав ся з тим, що так і треба єму бути, що гадав, що так і повинно бути, і дуже через се був здивований, коли граф Ігнатієв подивився з іншого боку на справу. Усе оте незадоволене, Маковський переважно гадав, що йшло від жінки Ігнатієва, бо казав про неї, що хоч вона й добра пані, але не досвідчена і нічого не тямить в таких справах, як от системи урядівства острогів. „Чутка однакже істнує, що вона дуже розумна і все помічає, відказав я. Ще недавно оповідали мені випадок, що доводить тоту думку. Оглядаючи острог, графині забажало ся скоштувати, яка то в острозі юшка. От і підносять до неї на тарілці тієї юшки дуже смачної, а вона тоді зараз же і догадалась, що се юшка „для проби“ тай каже, а д'обудьте мені юшки з самого дна в казані. Вона скоштувала та й мовить спокійно: „я дуже рада, що нарешті ви мисте казан; очевидячки єго давно не мито“. Ви розумієте до чого вона звернула? Така людина мусить де що тямити та де що спостерегати“.

„Спостерегати... спостерегати“... скрикнув Маковський — „може бути“. „Вона добросердна, але не практична. Гадає вона, що для злочинців повинно так само бути в острозі, як для панночок в інститутах, але ви та я відаємо добре, що таке не можливе“.

На се я відповів, що багато де чого можна поліпшити в обставинах острогу, а все-ж таки сї обставини далеко гірші будуть від інститутських. Тут хтось увійшов і таким робом розмова була перервана; Маковський попрощав ся та й від'їхав дуже очевидячки знепокоєний незадоволенєм генерал-губернатора.

У перший день, коли тільки можна було побачити гр. Ігнатієва, ми з Фростом поїхали до єго, маючи потай надію довідатись про єго погляди на питаня,

які нас зацікавлювали. Він спіткав нас ввічливо, але формально. Як тільки пришлося к слову, я раз же звернув річ до постережень що до острогів та дороги, бажаючи єго викликати на розмову. Здаєть ся зовсім щиро він вимовив свою думку, кажучи, що заслане згубно відбиваєть ся на всему ладу сибірського життя і потреба багато де чого змінити в устрою єго. На єго думку засланців треба б вживати на роботу і се було б користнійше, ніж тримати їх в гільтайстві по острогах, або одсилати їх на поселене, де опріч лінощів та роспусти нічого більше не спіткавш. Було б користнійше змушувати їх до праці і для їх самих і переважно для краю, де єсть широке поле для праці. В сему напрямі повідав він, вже він почав де-що чинити, наприклад звелівши вживати сотню каторжних до роботи по іркутських улицах. В розмові між іншим звернув мову на те, що по тюрмах та етапах через лад багато одночасно вміщують народу і він згодив ся з сим, а від себе додав, що тепер саме міркують, де слід, щоб перевозити засланців від Томека до Іркутска тільки в літку та на підводах. Себ визволило адміністрацію від страти на зимову одіж для арештантів, зменьшило б страждане, а може б дешевше було, ніж се дієть ся тепер.*) Аж ось увійшла графиня й розмова замовкла.

Через тиждень сливе після нашого приїзду до Іркутска, се значить 21 вересня, наздогнав нас тутечки лейтнант Шютце, що, виряжений американським урядом до якутської області роздавати пода-

---

*) Минуло вже три роки після сеї розмови, а засланці як міряли так і мірять шляхи сибірські і під дощем, і в сніг, і по кураві й грязі, і в спеку і по холоду. Тоже тепер здаватимуть ся на залізницю, що буде ще через десять років, а поки що засланців, між якими половина неповинних жінок та дітей, мучать як і перше а іркутський острог як був так і тепер єсть — ні до чого.

рунки тубольцям, які виратовували матросів „Жанети“, що загинула. З Америки він виїхав пізніше від нас і само по собі, не треба казати, яку осолоду ми почували, спіткавши з ненацька на другому кінці сьвіта земляка та міняючись з ним і власними враженнями і чуючи від єго новини американські.

Через кілька днів після одвідин острогів я зайшов до Маковского і звернув розмову на політичних засланців. Про революціонерів він говорив в загалі наче їх ворог лютий, нехтуючи їх, дивлячись на них, яко на несамовитих фанатиків, що ворогують не з самим тільки російским урядом, але з усяким, і через се обійсте з ними мусить бути суворе й без жалю. „Проте і між них — мовив він далій — єсть де кільки категорвій, яких і мені жалко і вони самі не вчиняли ніякого злочинства, але випадково або листовали або приятелювали зі справжніми революціонерами. Їм довело ся відповідати тільки через те, що вони перебували в поганій громаді. Так само й ті, що бажаючи зробити послугу приятелеви або знаємому, взялись пильновати які небудь оклунки або пакунки, не відаючи про їх зміст. А там були проклямації, або динаміт, або що інше таке. Тут оже виправдуване, або запевнене, що ні сном, ні духом вони не відали про зміст не помагало; від заслання вже не можна викрутитись. А то ще єсть і такі, що передавали гроші революціонерам, але борони Боже, не для революції. Сі гроші потім вживано на злочинске заповзяте а ті, що давали такі гроші, нічого не відаючи, йшли на заслане. Нарешті єсть і такі люде, літ 18—23—24, палкі, що загарливо бажали добра своїй країні, що бачили хиби у тому, що істнує, та не пiali ся до революції, а тільки бажали зміни до ліпшого. Сі вже безпремінно опиняють ся по потаємних товариствах, а там гайда на Сибір, хоть ніяким робом до їх прикласти не можна назви поганих людий, а до їх намірів — неблагонадежних. Мені доводи-

дось часто зустрічати таких людей всякої масти і завжди було їх жалко“.

Само по собі єї слова д. Маковського я переказую не для того, що бачу в сих словах справжнє розумінє в справі революційного руху; в словах сих я тільки вбачаю отверте визнанє російського полїцмейстра, що російський уряд засилає на Сибір не тільки сам цвїт своєї молодї, але не зупиняє єго засланя принамї трєх категорїї людей, що не тільки не вчиняли самї нїякого злочинства, але й нїколи не мали навіть заміру вчиняти єго коли небудь.

В часї нашого перебуваня в Іркутску тутечки було не богато засланців і для мене не легко було дійти до них, але нарештї менї таки вдало ся се минуючи запомогу Маковського. Хоть звичайно покладають, що полїцмейстрови повинно бути відомим усе, що дїєть ся в містї, але щось менї здаєть ся, що єму й у снї не вважало ся те, що від єго простїсенько я йшов бачити ся з заславцями, та всї вечерї перебував серед них. Особливо до душі менї припали чоловік та жінка Чернявскї, яких заслано на Сибір року 1878. Сама панї Чернявска викликала до себе глибоку шану а в купї й жаль. Навить по Росїї єсть мало жінок, що до 30 лїт перегорювали таку трагічну, що шматує серце, долю, а ще мєньше таких, щоб так переховали в собі після такого житя бадьорїєть та мужнїєть. Її заарештовано в Одесї та після довгого вязненя вряжено адміністративно до Тобольска. Прямуючи на засланє у Кїєві їй довело ся бути євїдком, як вбито її найблизшого друга. Молодий чоловік, родо-водом англичанин, на прозвище Беберлей, якого ще вона знала з дїтинства та що був в вязненю поклав собі утекти з острогу, у купї зі своїм товаришом Ізбицким, через підкоп під муром в острозі. Сего їм не вдало ся вчинити, бо довїдалось начальство про їх замір і ледво вони вилзли з підкопу, чи близько чи далеко, почали стрїляти і Бербелея

вбито одразу, а Ізбицького поранено й побито міцно. Отут Чернявська в останнє й бачила Бербелея.

„Мені не трудно терпіти власні муки — мовила до мене Чернявська ридаючи, — але таке терпіти... о, вони шматують серце!“

Про все те, що мусіла витерпіти ся осьвічена та звикла до іншого життя жінка в часі своєї етапної дороги до місця, де повинна була жити, — не має чого багато балакати. Чи так чи не так а нарешті з чоловіком вона опинилась в Тобольську і жила тутечки до 1871 р. В протязі сего часу у них знайшла ся дитинка. А тепер від Чернявського почали вимагати, щоб він запряг Александрови ІІ, а коли він не схотів, то їх вислано до Красноярська. Тут вже в друге знов пристали з присягою, а як він не згодив ся на се, то їх послали ще далій. Се було в зимку і Чернявським з малою дитинкою довело ся їхати по морозу в 30". Як вже мати й батько не захищали дитини від морозу, а не доїзджаючи до Іркутська нещаслива мати дивить ся й бачить, що дитина — мертва! Сего ніколи не можна забути! Чернявська збожеволіла — вона ридала, колисала дитину на руках, сьпівала їй котка то кликала то кляла Бога.... В Іркутську Чернявський чекаючи приему партії пів години стояв на морозі, біля несамовитої жінки, тримаючи мерлу дитину.

Очунявшись вже в шпиталі в Іркутку, Чернявська мусіла рушати далій до якутської області, куди заслано її чоловіка, караючи за невиконане присяги. Тутечки вони перебули до 1887 року, коли міністерство змиловалось та дозволило вибрати інше місце для мешканя, більше цивілізоване. Тоді як я пізнав добродійку Чернявську — вона була бліда, хора, її здорове та сила зруйновані усім тим, що вона витерпіла. Діти її загинули в протязі 7 років; тисячі верств розділили її від родини та друзів, а в будущині, опріч коханя чоловіка, якому вона нічим не здолала допомогти, не було просьвітку.

Мені здавалось, як я прощався з нею, що вже швидко буде кінець її мукам. Дуже мені було жалко і я навіть в перше заплакав, слухаючи її оповідане; бажаючи її пошанувати я хотів подарувати їй на спомин свій фотографичний патрет. Але вона не хотіла его взяти на превеликий мій жаль. „Багато вже минуло років — промовила вона — я маю один патрет — патрет моєї дитини. Одного разу у ночі поліція, трусячи мене, забрала усі листи й патрети. Я казала їм, що се патрет моєї дитини, що більше не маю як один, що той патрет для мене дорогий. Жандар, що обшукував мене, ручився словом, що верне патрет. З того часу я в очі не бачила того патрету. Я заприсягла ся, що в друге не вчинять вже мені такої шкоди і з того часу у мене не має ні патретів ні споминів, які б змогли від мене одібрати“.

Коли ще жива д Чернявска, я маю надію, що се писанє дійде до неї, а читаючи его вона довідається, що на другому кінці сьвіта її кохають та згадують з щирою й горячою симпатією.

ЮРИЙ КЕНАН.

С И Б І Р.

Переклав **В.**

ВИДАНО ТОВАРИСТВОМ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

~~~~~  
Частина друга.  
~~~~~

ЛЬВІВ, 1893.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського

1р 80к

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И. 113 262

I.

Російська поліція.

Певно, опріч Росії не має в світі другої такої країни, де б поліція займала таке широке місце, відгравала більше значну роль та відбивала ся на всіх боках приватного життя. Там, де панує народ, от як по Англії та по З'єднаних Станах, функція поліції ясна та обмежена докладно — діло її не попускати злочинству, відати про єго, держати лад по місцях прилюдних. Зовсім інше становище поліції по Росії, де народ стосуєть ся до уряду наче та дитина, про яку треба піклуватись. Російський уряд дивить ся на народ так ніби то він не то що незугарен провадити справи свого краю, або своєї околиці, але навіть домове господарство; з хвилі, як російський горожанин встигне зіп'ятись на ноги до тієї, коли єго несуть на гробовище, в протязі свого всего життя, ніколи, а ні на єдину мить єго не можна лишити без догляду; раз-ураз повинно ся тримати єго на мотузку, напучувати, підтримувати, штовхати, вказувати праведну та спасенну путь. Єдиний наслідок такого погляду єсть концентрація власти в руці бюрократичної оліїгархії та необмежене ширене власти поліції. Ті справи, що по інших країнах єсть діло особистости або дрібно-го гурту особистостей, по Росії регулюють ся міністром через царську поліцію. Ото, бажаєте ви видавати часописьмо, та зараз повинні дістати дозвіл

міністра;*) треба вам запровадити недільну школу, десь далеко від Петербурга в якому небудь куточку, рідному в Камчатці — знов повинен бути дозвіл міністра;*) зхочете спорудити концерт або виставу ма юнків, маючи на меті доброчинство яке небудь, зараз повинні мати дозвіл від місцевого заступника міністра, передкласти перед ним програму, а та і гроші, які зібрали, доручити тому-ж заступникови, хоть часом і небезпечно буває — що вони дійдуть до призначених рук³⁾ — буває й таке. А то хочете розносити газету — то попереду треба вас записати до книги та повісити на шию бля-

1) В Красноярську промисловець золота, Інокентий Кузнецов, кілька років прохав дозволу видавати щоденну газету, та так і не вдіяв нічого, хоть по Сибіру тільки й єсть 4 газети, та й то одну заборонено на 8 місяців. Мешканці Нерчинська, що обертались до міністра з тим самим од 1886 р., піймали облизня, хоть мали й засоби й літературні сили Видавця „Сибірської газети“ в Томську казав мені, що вже три рази міністер не дозволив ему видавати три рази на тиждень газету, замість одного разу.

2) Багато де хто між жінками засланими, яких я бачив по Сибіру, на сему ґрунті мали перші стинки з поліцією: вони запровадили без дозволу недільні школи або вчили дітей у себе в хаті. Ілюстрацію дивись „Отеч. зап. 1881 р. стр. 145.

3) Що до сего, то року 1882 випущено ось який циркуляр. Дозволено споруджати доброчинні д. вовижа та таке інше під умовою, щоб білети спродував поліціант, аби се чинило ся під его доглядом, а те що зібрано, доручали ему-ж. Приключкою до сего було те, що й лихі люде можуть споруджати вечірки і таке інше ніби то маючи чисті доброчинства а тим часом в голові запомога революціонерам та засланням. В Росії не має нічого доволі дрібязкового, щоб не варте було державного контролю. Тоді, як я був на Сибіру, ділетантів красноярских шибнула охота заснувати маленьке музикове товариство. Та що-ж? мусіли посилати свою установу та програму до міністра. Навіть такі наукові товариства як от географічне імператорске в Іркутську та Омську підпали тому важкому та в'їдливому контролю. Вони наприклад

ху завбільшки в миску чималу, що свідчитиме ваше на сее право. Треба дозвіл і на те, щоб мати крамничку, друкарню, фотографію. Зхочете ви познакомитись в прилюдній бібліотеці з „Геологією“ Лисля, або „зі Соціальною статкою“, то тут вже треба мати спеціальний дозвіл. Доктор, перш ніж лікарювати, повинен запобігти дозволу, так само, як зхоче залишити практику, себ то не озиватись на закликане недужого. Як би схотів чоловік од'їхати від дому за 30 верств, то повинен мати на те пашпорта, а коли ти чужосторонний — то мусиш запобігти дозволу і в'їхати і виїхати з імперії, дозвіл зіставаня там більше над шість місяців... Одно слово не можна ні жити ні рушатись з місця на місце, ні навіть дихати без дозволу російської поліції.

Поліція, маючи на чолі міністра внутрішних справ, контролює за допомогою пашпортів рух усіх мешканців; тримає під своїм доглядом тисячі „підоздрених“, продає невикуплені залоги, віддає під суд банкрутів; свідчить про поведжене; доглядає, щоб ладнати дороги та мости; театральні та інші дивовижі; збирає статистичні відомости; трусить по приватних домах; читає листи підоздрених осіб; „вговоряє“ тих, що збочили від релігійних обовязків, — одно слово, стежить, щоб сповнювали безліч різноманітних постанов та законів, які мають на меті добробит підданків та безпечність держави. Законодавство поліцейне в кодексеї налічує більше на 5000 параграфів, а я не переборщу, коли промовлю, що по провінциях та по селах, геть від центрів, поліція — се всемісний і всесвідомий регулятор життя російських горожан, щось на кшталт бюрократичного замісгителя Божого ока.

мають право обирати президента, але те обране мусить ствердити міністер; мають право друковати справозданя та „записки“, але повинні спитати попередю дозволу цензури і т. і.

Щоб читачеві характер та розманїтність тих відношень, які регулює поліція в Росії, стали яснїйшими, я тутечки пригадаю декотрі накази, що перелїчені по циркулярах міністра внутрішних справ від 1800—1884 до губернаторів. Між іншим ось що сї циркуляри покладали на імператорську поліцію:

1. Доглядати релїгійного вихованя по сьвітських школах.
2. Не попускати красти коний.
3. Дозволити грати от такі то, та такі драми.
4. Забороняти спродувати пилюлі Шиманьского
5. Забороняти мужикам псовати молодї березки на зеленї свята.
6. Вписувати по жидівських пашпортах особливі прикмети.
7. Виробити умови вживаня мінеральної води недужими та пораненими офіцерами.
8. Не дозволяти спродувати зерно мірою, а щоб спродували на вагу
9. Виробити правила, як носити офіцерам на шапках білі значки.
10. Стежити, щоб тільки ті збирали на церквї, хто має на те дозвіл.
11. Контролювати на книжках папіросного паперу написи.
12. Доглядати, щоб мовці по земських та думських зборах не переходили за межї, які їм дозволенї.
13. Не пускати сектантів їхати на Закавказє.
14. Стежити по селах, щоб будували хати як слїд.
15. Щоб по школах не було книжок та інших запомог, яких не дозволяє міністерство осьвіти та церковна власть.
16. Доглядати, щоб дозвіл на дивовижї давано так, як зведено.

17. Забороняти спродувати хинїни неналежної якості.

18. Регулювати цензуру друкованих візитових карток, цїнників, білетів для запросин і т. і.

Отсе де-котрі, вихоплені без вибору, з тієї безлічі циркулярів, наказів та розпоряджень, що дотикають ся юрисдикції російско імператорскої поліції. Само по собі далеко геть не всі вони доводять ся до вчинку, бо не стало б снаги на те, яка б не була інституція. Чи так, чи не так, а про те усї вони скрізь та незломно стоять на перешкодї особистій ініціативі, ба навіть нищать усяку ініціативу.

Трудно американцєви зрозуміти, ба навіть обобразити оті відносини між народом та єго урядом. Справдї годї уобразити, що отсе губернатор Ньюорку дав приказ, щоб усї горожане зносили до єго цензурувати власні печатки або визитові картки, то щоб се було таке; по Росії се й не задивить нікогісенько, а лучають ся ще й більше неймовірні речі, нїж контроля уряду спродажи щіток для зубів або порошку від блощиць. У мене тепереньки перед очима доношенє поліційного пристава, описанє на папері, а в єму він пише, що відповідно приказови такої то дати він був у таких то, та таких то осіб, та „вмовляв“ їх не збочувати від обовязку причастя, бо за се по головці не погладить а покарає поліція. Вживанє власти поліції яко засобу приневолити невчинних вчиняти їх релїгійні обовязки; виправа збройного урядника, щоб він притяг лукавого християнина до вівтаря, змусити їсти та пити символ тіла та крови Господньої! се ще, мабуть, не бачили нїде — окрїч Росії з того часу, як сьвіт перегорював сумну годину варварства та інквізиції.

Тутечки до ладу буде списати читачєви організацію тієї інституції, на яку в Росії накладають, між іншими, такі обовязки незвичайні та намалювати де кільки ілюстрацій, що сьвідчитимуть, як вона їх доводить до вчинку.

Російську поліцію можна поділити на 4 відділи: сільську, а в їй оруднують т. з. урядники що назначає уряд, та сотскі з десятчиками, обрані громадою; звичайну міську — її можно прирівняти до нашої муніципальної; потайну та жандарів. Правда отой поділ не зовсім докладний, бо жандарів єсть кілька родів, а потайна поліція теж ділить ся — але той поділ, що я подав догоджує моїй меті.

Ще до недавного часу потайною поліцією та корпусом жандарів заправляло „третє отдѣленіє“ імператорської канцелярії; вони склали зовсім незалежний Департамент державної поліції; ділом єго були виметно політичні злочинства. Як скасовано „третє отдѣленіє“, тоді він в рівні з іншими поліціями став залежати від міністра внутрішніх справ. Числа російської поліції докладно дуже трудно відати. Як писав „Голосъ“ в році 1882 поліція коштувала державі 12 мільонів руб. ср. Ото коли покласти на кожного чоловіка нересічно платі 300 р. с. значить число всіх поліціантів числитиме 40 тисяч чоловіка людей, але треба гадати, що дійсне їх надто більше. Скільки єсть поліції, яких держава не платить, себ-то сільської, ще труднійше. Року 1886 1 мая „Правительственный Вѣстникъ“ оголосив спис міст, сел та хуторів по Европійській Росії, де існує дрібна продаж напоїв — а всіх таких місць єсть 268.928. Коли тепер покласти, що кожне таке місце має принамні 2 поліціантів, то всего набереть ся їх більше над пів мільона. Усіх „урядників“ числять 5—6000. Вони мешкають по „станахъ“ а ними заправляють „становые пристава“, та по Сибіру „засѣдатели;“ де-кільки „становъ“ належать до одного „исправника“, а де-кільки „исправниковъ“ до одного губернатора. Урядники мають особливу уніформу й зброю; платять їм на рік 200—300 рс. За такі гроші мати хороших людей для сеї служби не зовсім легко, коли ще й можно; йдуть служити

звичайно гірші елементи, — вибірки суспільства. Більшість їх — люде темні та не вдатні; меншість вживає розуму свого для здирства та хабарів. здаючись на безліч циркулярів міністра, що здебільша не можна привести до вчинку. Ось приклад. Міністер, натхнений добрим заміром, розсилає циркуляр, де приказує, щоб мужики обмазували рідкою глиною покривлі своїх хат, а таким робом заберегали в літку їх від пожежи. Обовязок станового оголосити по своєму стану такий приказ, от він і чекає умисне такої доби, коли кожна хвиля мужикови дорогша ніж цілий тиждень у іншу пору — тоді то і збирає громаду, чигає їй циркуляр та вимагає, щоб зараз же довели єго до вчинку. Мужики самі не відають, що їм вдіяти, бо не можна стратити ані хвилини, не то кільки днів, щоб возити глину і, вони, навчені досьвідом, питають станового: „а скільки“? Становий не згожуєть ся, вказує на те, яка єго чекає небезпечність, коли він не доведе до вчинку то, що звеліло начальство; єго мовляв виженуть, а у єго сімя: але він розуміє і становище мужиків — як то копати глину у таку пору! — і нарешті згожуєть ся, нехай тільки несуть по 20 к. с. з душі, він вже візьме гріх на себе. Мужики лізуть у кишені, а дотепний становий знов починає вишукувати який небудь циркуляр, щоб він в друге став єму в пригоді.

Але ото ще не єсть найгірше, якого вживають поліціянти для здирства. На Сибіру, сливе у мене на очах, скоїв ся ось-який випадок. Де-кільки мужиків вмовили ся між собою — се було в микусиньському окрузі — наняти барку та на їй одвезти Єнисеєм пшениці, кільки небудь тисяч четвертів, щоб продати їх в північній частині краю безпосередно кому треба, не обертаючись до тих, що скуповують хліб, та жмикрутів. Здаєть ся і позиточне заповзятє, користне для всіх, але на самому початку воно спіткало собі перепін од поліції. Місцевий жмикрут, прочувши, про що гадають мужики, та

вбачаючи в сему зламане свого „права“, зараз кинув ся до засідателя й дрібязково оповів ему про пригоду.

„Оттак то, шановний Іване Миколаєвичу“, скінчив він. — „Сеї справи не можна занехаяти; бо тутечки й нам перепаде де-що“...

— Як-то? запитав зацікавлений засідатель.

— Бачте ось-що. Сі ребята не можуть без пашпортів рушити дальш ніж за 30 верств. Нехай так буде, чи від того, чи від іншого а перепону легко відшукати такому розумному чоловікови, як ви; — ну не має бумаги для пашпортів — то не можна дати пашпортів. Покрутять ся, покрутять ся ребята, а нарешті мені й продадуть пшеницю; я її одвезу сам, а вже само по собі і вас не забуду.

Так і вчинив засідатель. Прийшли до засідателя мужики за пашпортами, а сей і почав затягати справу з дня на день, знаходячи то ті то інші приклучки, поки нарешті мужики махнули на все рукою тай спродали свою пшеницю жмикрутови за безцін. Якби втратили тут самі тільки хлібороби та ті, кому треба хліба, се б ще так-сяк; так ні, більш над усіх — а се дуже важко — стратила особиста ініціатива та заповзятливість, а се головні рушители добробуту та поступу. „Не має чого пікловатись, шукати нових шляхів, ліпшого! — повинні були промовити мужикі після сего досьвіду, все одно не втечеш од рук жмикрутових, за яких оступаєть ся начальство.“ А такі справи — тільки на інший лад, — раз-у-раз коять ся по державі, особливо-ж по Сибіру, де над поліцією ще меньше догляду ніж в європейській Росії та де склад поліції ще гірший. Красина, ісправника в Тюмені, що так любенько витав нас в своєму місті, осуджено потім за здирство та заслано до східнього Сибіру яко поселенця. Мужики, покликані яко сьвідки, на суді казали: „З нас всякий дере, хто тільки схоче, писар, засідатель, ісправник; до сего ми звикли. Ми б і тепер вічого не казали, якби не спитало

начальство". Таке свідощтво дуже характерне для російського мужика для тієї свідомости, що він нічого не в силі вдіяти, яку він почуває під нагнітом російського бюрократизму. Він обговтав ся з нагнітом, зі здирствою — завжди було то якби кара Божа, від котрої не втечеш. Нікому не відомо, скільки грошей видирають у мужика сї розбішаки в уніформі, але треба гадати — дуже, дуже багато. Ісправник К-берг в Єнисейску хвалив ся, що він що року має від мужиків коло 20000 руб. ср.

Мандруючи по Сибіру коло Іркутска довелось мені випадком спіткати одного волосного писаря — зватиму єго Іванов. Як вже ми з ним познаємили ся та зайшла розмова про здирство, Іванов сказав: „Добродію Кенане і я деру. Добре відаю, що не годить ся так робити, бо се гидко, але що-ж я маю робити? плятять мені мало. Мій безпосередний начальник, засідатель, дере; ісправник дере, губернатор теж дере. Якби я й не схотів брати, мене або б арештували яко перебраного революціонера, або прогнали б зі служби за те, що схотів бути більше чесним та діншим від „самого єго превосходительства“.¹⁾

Дуже часом дотепні та особливі ті способи, яких вживають заступники сільської поліції, вимагаючи від мужиків хабаря. Як раз перед тим, як нам довело ся переїздити Тюмень, завідомлено місцевого засідателя, що в сусідньому селі за цариною знайшли „мертве тіло“. В такому випадкови засідатель мусть у куші з лікарем вчинити слідство, та розчинити трупа в сільській „мертвецкій“.

---

¹⁾ Після зупину першого революційного пориваня що відомий був під назвою „хожденія въ народъ“, багато де хто між молодіжю квапились бути писарями, щоб допомагати народи, навчаючи єго правам, та зупиняючи жмикрутство. Але їх швидко захопили, вбачаючи революціонізм в тому, що вони не піянствують та не здирають.

Як на те доктора не було дома і от засідатель рушив сам один на село, вчинив слідство, тай звелів вести мерця у село. Він відав, що в селі не має „мертвецької“, і ото зараз згадав, що єму накоїти. Він звелів підвести мерця до хати мужика, у якого ладнали ся до весіля дочки, а мужик був богатенький; от він і приказує, щоб внесли у хату трупа, поки прийде доктор, бо нікуди більше було нести. Можна зрозуміти, який то опановав страх мужиком. Почав він перечити, прохати, благати, вказуючи на дочку, на те, що ладять до весіля — але не вблагав засідалеля. Єму було ніяково, але він тільки чинив свій обовязок, а діло се дуже важне, бо видати, що чоловіка замордовано і длятого треба єго як слід розчинити і т. д. Що єго в Бога робити мужикови. Він починає ще дужче благати, натякає, що не пожалував би й гроший, аби тільки визволити дочку та дітей від такого страховища.. При такому натяканю засідатель трошки мнякшає: він розуміє, як то важко бачити в своїй господі мерця особливо в часі весіля; він має свій обовязок; але і він чоловік і він навіть готов визволити мужика від сего „постою“, коли єго добре „подякують“ і таке інше. Тепер треба було тільки згодити ся на „дяку“. Після торгу, засідатель одержав, здаєть ся, 30 руб. ср., та звелів везти мерця до хати другого заможного хазяїна. І тут знову відбула ся таж комедия і таж дяка — 15—30 р. ср. Отак об'їхав засідатель з мерцем по всіх більш меньш заможних мужиках у селі, скрізь дістав по кільки рублів, а нарешті покинув мерця в якійсь порожній коморі, де можна було покласти єго одразу.

Розмовляючи по розмаїтих місцевостях з мужиками сибірськими довідавсь я, що такий випадок лучав ся вже не одного разу, і навіть було й таке, що мертве тіло об'їхало аж по трех селах. По сибірських селах мертві тіла се звичайна річ, вважаючи на велике число волоцюг, що там проходять. Мужицтво квапить ся, знайшовши мерця,

потаїти его та не завідомляють начальства. Відаючи добре, чого коштує їм всяке слідство, вони закопують потай мерця, або відносять до якого небудь сусідного села. — „Восточное обозрѣніе“ оповіщає такий випадок, що мертве тіло зіставало ся в острожній камері разом з живими арештантами доти, поки вони не заплатили відомого окупу.

Само по собі, що не всі приклучки, яких вживають поліціянти, щоб запобігти хабаря — однаково гидкі, але багато де-які між ними дуже цікаві. Одного разу становий звелів скликати до станової квартири усіх мужиків з села нібито маючи до них значне діло як раз о другій годині в день. Пришли мужики, й бачать, що становий сидить в уніформі за столом, а на столі лежить де-кільки книжок „Російского кодексу“. Ото одержав він приказ зазнаємити мужиків з законами російської імперії і зараз же почне доводити приказ до вчинку. Розгорнув він одну книжку і почав читати незрозумілі параграфи по ряду. Після кількох годин становий пустив до дому мужиків, тільки звелів знов приходити завтра слухати читаня. Само по собі у вечері пришли до его мужики, щоб довідатись, скільки заплатити одчипного, щоб визволити себе „від законів“. За 20 к. ср. з душі мужицтво одержало дипломи „законниковъ“.

Найважшою між відбучами, які мають сибірські мужики, єсть дорожня і вона то скрізь по Сибіру дає до руки сільської поліції міцний засіб здирства. Ісправник замість того, щоб дати дозвіл мешканцям села А. ладнати дорогу де-небудь недалеко, засилає їх верств за 50 або 100 до села В, мужиків же з села В. шле до А. Коли і така дотепна вигадка не змусить мужиків платити, то єсть і інші засоби у ісправника. Поки він сам не оглядить роботи, доти він тримає їх на дорозі, часом де-кільки тижнів тримає під небом тільки та без роботи, а тим часом дома їх чекає невідкладна робота. Ісправник коїть таке на основі закону, а

мужикови тільки й можно визволитись згодившись заплатити.

Чули ми дуже цікаві оповідання та й чи мало про несвідомість темну, яку, що до справ політичного характеру, виявлює сільська поліція. Зараз же, як вбито жандара Судейкина — років тому 4 чи 5, розіслано патрети Дегаєва, що вбив сего добродія, по всіх поліціях в імперії. На другім боці кожної картки патретів видруковано було, що той хто схопить Дегаєва одержить 10 тис. руб. ср., всіх же патретів на кожній картці було 6: Дегаєв в шапці, й без шапки, з бородою й без бороди, з усамі й без усів. Одного темного та раз-у-раз п'яного поліціянта в західньому Сибіру спокусила ота ласа обіцянка грошей, і він захопив аж чотирьох якихсь волоцюг, що може трошки й схожі були з патретом Дегаєва, та й посадив їх усіх до острогу. Накоївши такого він скрізь вихвалявся, що, мовляв „4-ох з числа 6-ох Дегаєвих“ він вже схопив і триматиме їх, поки аж не схопить „2-ох останніх“, тоді вже віддасть начальству усіх разом; за такий вчинок може опріч 10 тисячів р. ср. дістане ще й орден.

Другий поліціянт затримав члена імпер. географ. товариства, що поїхав у вго „царство“, маючи на меті орнітологічні досліди. Неборака натураліста звик записувати до книжок назви птахів, який доводилось єму вловити. Прозирливий поліціянт, як побачив, що в книжці позаписувано отак наприклад: „13 червня застрелив гарного королівського бекаса“, „17 червня сьогодні застрелив „*Silvia hortensis*“ — зараз же іменув, що схопив найвідважнішого терористу, а те, що позаписувано в книжку, — се спомини про вчинені душогубства, де під назвою „королівського бекаса“ треба розуміти величню особу імператора. Зараз же небораку під стислою сторожею відомчали до губерніяльного міста.

Мало кого між чужосторонніми мандрівниками, що довго перебували по Росії, минув арешт сільської поліції. Інґинса, англійського морехода, арештовано в Сибіру і три дні він пересидів в острозі; Менкензі Йолеса схоплено яко шпігуна; Ленделя, місионера, арештовано яко пропагандисту; мене та Фроста арештовали тільки за те, що нам тричи довело ся пройти біля острогу в Пермі.

Зараз за сільською поліцією, що до числа, але незмірно вижше що до осьвіти та впливу — стоїть корпус жандарів та потайної поліції. Вони скрізь по веїх усядах мають своїх заступників, особливо-ж по великих містах. Опріч того, що вони залежать від міністра внутрішних справ, та що їх головний обовязок — запобігати та розшукувати політичні злочинства, мало що більше відомо людности, що до їх устрою, числа та способів дїйности. Переважно-ж обовязком їх єсть догляд осіб, яких підоздрівають в спочутю до революціонного руху, та яких уряд взиває „неблагонадежними“. Тоді як Олександр III. починав царювати по європейській Росії начислювали близько 3000 під доглядом, та по Сибіру близько 2000. Але в числі їх тільки самі ті, які стоять під доглядом не потайним; опріч же сих до державної поліції належить безліч люду, що стоїть під доглядом потайним.

Довелось мені в Петербурзі бачити бланкову бумагу, в яку поліціянт повинен записувати що місяця справозданє що до догляду над особою, за якою він повинен стежити. От які питання стояли на сему папері:

Департамент державної поліції.

(Бланк Н.р 2.)

1. Імя, по батьку як і призвище того, хто під доглядом.

2. Де він (або вона) мешкає? Часть, квартал, улица і дім, нр. кватери.

3. Чи давно живе він там і де мешкав попереду?

4. Чи квартира єго власна, чи він наймає від кого небудь. Коли наймає, то хто властитель? Єго імя, чим він займаєть ся й минуле єго.

5. Чи живе він сам, або з ким небудь? З ким?

6. Чи має прислужника? Коли має, то кого? А як ні, то хто порає хату? Що єсть у єго в хаті? Хто, та де мешкає єго прачка?

7. Коли і з відкіль одержує листи і без гроший і з грошима?

8. Де він обідає?

9. Чи одвідує бібліотеку? Коли одвідує то яку? Які книжки брав в протязі місяця?

10. Що робить у себе в господі?

11. На які засоби він живе? Коли учителює, то у кого? Коли робить що інше, то що?

12. Де та при яких обставинах в перше бачив єго агент, що повинен доглядати єго? Чи по знаку єму агент на обличчє?

13. Коли він виходить з дому, та коли вертаєть ся?

14. Чи не має він близьких зносин з якою небудь жінкою (або вона з чоловіком)? Коли має, то з ким? де вона мешкає? Де вони зустрічають ся?

15. Хто єго одвідував і коли? (як можна імя та адреси тих, що одвідують)?

16. Чи не вочував хто у єго? Хто? Коли?

17. Хто ще міг би посвідчити єго знаємість з вимененними особами?

18. Чи грає він в карти?

19. Чи бачили єго п'яним?

(Сей аркуш повинен бути підписаним доглядчиком. затверджений інспектором потайної поліції та зложений в Департаменті державної поліції).

Перечитавши отсі усі питання, можно гадати-б, здаєть ся, що начальник поліції, до рук якого сходять ся оті щомісячні справозданя, легко може списати найдокладнішу та найінтимнішу життєпис

того, хто стоїть під доглядом. Але й такі запобігання не досягають мети. Два члени терористичної організації, що були під отим доглядом, викопали рів під Малою Садовою, набили єго двома пудами динаміту й приспособили батерії, дроти та румфордovu спиралю. У них була крамниця з сирем і її оглядали як раз за три дні перел і числом березоля, а тим часом до підкопу не додивились. Здаєть ся мені в загалі, що не такий вже дуже великий дотеп росийскої поліції, як кажуть. І мені і багато де-кому іншому між чужо-сторонцями частенько таки доводилось ошукувати її. Надто ще мій власний досвід затверджуєть ся оповіданнями де-кількох сотень революціонерів, що в протязі років тягали ся з поліцією, що до хитрощів та спириту. Завжди в кожному великому місті по Росії десятками та сотнями перебували революціонери, невідомі поліції; брошури гектографовані й літографовані — межі іншими й мої розправи з Century — скрізь ходять по руках; і я певен, — хиба за визначенем шлісельбурскої фортеци — що нема по Росії острогу, деб політичні вязні не листували ся з тими, що на волі.

Нарешті питаємо: чого-ж — ота поліція, оте порядковане? Пильному спостерегателеви повинно одразу скластись в голові, що цар росийський більше б був заспокоєний та вжиточний для свого краю, якби відцурав ся від систему зневіря та нагніту, якби порозганяв $\frac{b}{6}$ поліції своєї та згодив ся дати краєви право приймати уділ в порядкованю справами. Через се не погіршало би становища Росії певно...

II.

На Забайкалі.

Того-ж дня, як вернулись ми до Селенгинска над вечером, ми й рушили на Кяхту о годині одинацятій у ночі. Се було у вівторок і їхати треба було до місця близько сто верств. Властиво значить треба було нам бути у Кяхті у середу вранці, але мандруючи по Сибіру, особливо на Забайкалі, того й чекай, що що-небудь зупинить тебе, або спіткаєш які небудь непорозуміння. Верств за 6 від Селенгинска ми мусіли зупинитись над річкою, бо треба було переїздити її не мостом, — єго не було — але на карбасі, а сей був по той бік ріки. Сливе цілу годину, то по одинці, то всі гуртом ми гукали, ка-рба-а-ас!“, поки нарешті не зуздріли, що щось манячить з того боку та рушаєть ся — се одчалував пором. Через пів години ми вже були по той бік річки се б то з пів-денного боку і таким робом поїхали дальш. Над ранком о третій годині знов перепона і тут вже треба було зупинитись на довжше, бо на станції Поворотній не було коний й цілий гурт проїзджих спав тулячись по всіх кутках станціонного покою. Треба було й нам теж саме вчинити і ось ми ледве знайшли собі місце біля грубки поруч двох китайских крамарів; тутечки й заснули ми де-кільки годин. Їхали ми цілий день після сего крайною сумною та порожною — навкруги тільки пожовкла низенька

травиця та сосняк, та де-неде невисокі горби, зарослі березою та смерекою. Коли-не коли на зустріч їхали фіри з чаєм з Кяхти або Буряти верхи, в шапках наче миски та довгих каптанах, що на грудях поубирані червоним сукном. Одначе дорога, в загалі, здалась нам занедбаною, а країна порожною й на протязі 80 верств ми не спіткали нічогосіренько цікавого, опріч куп каміня поверх горбів, які Фрост обзивав „бурятскими вівтарями“. По Сибіру скрізь проміж тубольців існує звичай присвячувати яку небудь жертву на змишування духів бурі та грому при переїзді через високі горби або ланцюги гір. На такі жертви на крайньому сході на Сибіру звичайно складають тютюн, на Забайкалі же Буряти та Монголи згребують придорожне каміне до купи, в купу встромлюють лозини, а на лозини вішають шмате од своєї одежи. Усякий богобоязний проїзджий перед такою купою злазить з коня або з воза, молить ся тутечки та вішає на лозину шматок від каптана або од рубашки. Таким робом отєї вівтарі скидають щось на кштатбору зразків од одежи усякої форми, барви та призначеня. Гадаючи а ргіогі ніби то має в собі деяку практичну мету. Туболец, якому по знаку одежи его приятелів, має можливість відати по шматку, що висить на лозині, що отакий то їхав тутечки; він може стежити слідом від переїзду до переїзду. Справді-ж воно не так, як здаєть ся. Кожний Бурят, збираючись в далеку дорогу, захоплює з собою мішок розмаїтого шматя, яким і залагоджує забайкальських духів. Принамні я певен в тому, що оте шмате, що я бачив по лозинах на вівтарі, не були з одежі, що ще носять найбільшійші Буряти.

Негідь увесь день доймала нас і холод проймав на скрізь, падав то дощ то сніг. Ми нічого сливе не їли, й голодні та холодні дуже зраділи, як надвечір вгляділи сьвітло в Троїцкосавеску.

Троїцкосавек, Кяхта та Маймачин — се наче одно місто, що розлягло ся на російско-монголь-

ській границі, за 100 верств від Байкаля, на зимньому сході. З одного боку на межі Троїцкосавск та Кяхта — се на північ від границі, з другого Маймачин, — на південь, а між ними смуга сяжнів на сто нічого ґрунту. Більший од обідвох Троїцкосавск і в адміністративному відношеню — значнійший, але Кяхта ближче від границі і більше відома.

Один купець, з яким ми познаємались на Байкалі, порадив нам, як приїдемо до Кяхти, задержатись в домі Соколова, що тутечки єсть, принамні ми так зрозуміли, замість отелю. Довго шукаючи, ми нарешті розшукали сей дім, але він ані кришечки не походив на гостинницю. Стояв він на отшибі, серед великого дворища, що з усіх боків було обгороджене стіною. По вікнах не було світла, хоть ще й пізно не було; ворота були зачинені. Почали ми стукатись та кликати кого небудь і ледве добулись якоїсь служебки, що спочатку, як нам здалось, споглянула на нас яко на волоцюг чи розбішак. Однакже, вглядівши, що ми сумирні проїзджі, вона промовила, що се не гостинниця, що д. Соколов, хоть часом і приймає гостей, але, або знаємих, або тих, яких ему рекомендують, а що ліпше буде, коли ми вернемось до Троїцкосавска, та там пошукаємо ночлігу. Не маючи ніяких листів до д. Соколова, та вздрівши, що далій молодиця не хоче розмовляти, бо вона зачинила квартиру, треба було послухати її ради. Знов ми повлазили на воза і рушили назад до Троїцкосавска й тутечки знайшли пристановище в пекарні, що втримував засланець поляк Клембоцкий. В пекарні було де-кільки зайвих покоїв і Клембоцкий згодив ся пустити нас, хоть ми й не мали ніяких рекомендацій. Щоб то дуже комфортабельною була хата, до якої нас пустили — не можна сказати: голі стіни, де-кільки дзигликів, сосновий незасланий стіл та таке-ж саме ліжко — от і все. Але не було з чого вибирати. Повечерявши, чим Бог послав, ми полягали спати й само по собі, як звичайно, сливе половину

ночі те й робили, що вчиняли розсліди по цікавому мало а відомому вже нам порості ентомології. На другий день нанявши підводу ми рушили до Кяхти. Ми мали на меті одвідати місцевого заможного купця чайного, Лушнікова, якого нам поручали в Іркутську.

Троїцкосавск, Кяхта та Маймачин містять ся в вузькій та темній долині вздовж одного припливу маленького Селенги. Два ланцюги гір, проміж яких тече річка, тягнуть ся поруч й заслоняють зовсім перспективу; тільки далеко на південь, за покривлями та мурами Маймачину, манячать сизі обриви монгольських гір. На перший погляд Кяхта виглядає ніби яке заможне та велике село сибірське. Тут доволі є двох-осадних будинків та дві церкви з білими стінами та золотими або помальованими банями. Але, дивлячись на неї, ніхто б не погадав, що се самий значний торговельний пункт на східньому Сибіру. Тим часом з Китаю до Росії й навиворот через Кяхту провозять краму на 20—30 мільонів р. ср. Весь чай сливе, що розхочить ся по Росії, йде через Кяхту, тутечки наново він влаштуується та його перевозять геть через усю Сибір довгі валки возів. Через Кяхту йде до Росії китайський шовк, крец, цегляний чай і інші добутки, а з Росії до Китаю російські мануфактурні добутки, футра, мід і т. і. Через Кяхту перевозять навіть американські срібні долари. Межи російських купців, що мешкають в Китаю, єсть дуже багаті люде — єсть такі, що торгуючи чаєм одержують на рік 75—100 тисячів доларів зиску.

Лушніков мешкав в великому двох-осадному домі, як раз посеред міста. Він, як тільки довідався, хто ми, повитав нас так сердешно, як то буває звичайно між Росіянами скрізь від Берингового проливу до Балтицького моря. За сніданем, яке зараз же з'явило ся на столі, Лушніков між іншим сказав: шо в Кяхті та Маймачині чи єсть що-небудь варте уваги чужосторонних мандрівників; ще

Маймачин так-сак, коли ми не бачили ще китайського міста, я що вже Кяхта, то се звичайне сибірське місто. Трошки з годом, він наче згадав щось тай промовив: „А їли ви коли небудь китайський обід?“ запитав він.

„Ніколи“ — відповіли ми.

— То й добре. Отсе й буде для вас новина. Позавтра ми спорудимо обід. Я маю у Маймачині знаємого китайця, а у єго єсть гарний кухар; хоть за такий час й не можна буде мати на обіді більше над 40 потрав, а про те й сего буде доволі, щоб тямити, що воно єсть таке народний китайський обід.

— Само по собі — відповів я. Хоть за весь час опріч хліба до чаю ми й не споживали більше нічого, але 40 потрав доволі буде, щоб задовольнити й наш голод й цікавість.

Після Лушнікова ми одвідали російського надкордонського комісаря — Сулківського; сей вже спіткав нас, яко давнійший приятель. По закінених кутках, край сьвіта, неодного разу доводилось нам зустрічати таких людей, що знаємість з ними викликали асоціацію рідного краю та цивілізації. Ото й тут так було. У Лушнікова доведось нам балакати по англійски з д. Гамільтон, шотландскою панією, що переїхавши Китай та Монголію, гостювала тепер у Лушнікова наче рідна; в особі-ж Сулківського ми спіткали чоловіка, що був знаємий багато де з ким між офіцерами „Жанети“ — межі іншими з Мельвилем та Даненговером, бачив парохід „Роджерс“, як він зимував коло берега у Беринговому проливі, знав Берри, капітана сего пароходу, й Джильдера, дописувателя „Heroldy“.

Посідавши знову у д. Сулківського ми вернулись до Троїцкосавска й решту дня оглядали місто, торг та китайські крамниці. Я був дуже здивований зуздрівши в одній крамниці порватий примірник роману Диккенса „Цілий рік“ на англійській мові. Як він опинив ся тутечки — не відомо. Але гадав я,

коли вже такі єсть книжки, то чи не знайду я часом якого небудь номеру американської часописи? Підюжений професійною та патріотичною пихою, я почав розшукувати, бо неможлива, бачте, річ, щоб „Цілий рік“ був більше розповсюднений по Монголії ніж наприклад „Century“. Хоть я справді не знайшов „Century“, але знайшов в якійсь лихій крамниці старий поламаний годинник, зроблений „Providence Rhod Island“, що заступав тут американську промисловість. Само по собі годинник не те, що який небудь зразок американської літератури, але за те опісля я був дуже задоволений, бо в іншому зовсім вже занедбаному куточку на Забайкалі знайшли ся „Житя на Місісіпі“ Марка Твайна та „Радощі табору, що реве“ Брет-Гарта.

У п'ятницю ми знов були в Кяхті та в купі з Сулківським одвідали китайського губернатора Маймачину. Я вже казав, що Кяхту від Маймачину відділяє смуга на 150 сажнів завширшки нейтрального ґрунту, але й сего мало ще. Містова стіна та високі пагоди заслоняють місто та ввійете до єго від цікавого погляду варвара — чужосторонця. Не можна стямити ся, як то одразу зміняєть ся вражене, що почуває мандрівник на протязі отих двох сотень сажнів. То він був в російському провінціальному містечку з єго звичайними крамницями та будинками, з золотими банями церковів, москалями та звичайними мужичими обличчями — а то раптом опинив ся під високими осадами пагоди і вже в справжньому Китаєвн. Одразу ви відчуваєте себе за тисячу верств від Росії. Стрі одноосадні доми заслоняють вузкі небруквані улиці; стіни будинків з глини помішані з солом'яною різкою, а пок'ривлі, оздоблені вирізами, по углах здіймають ся к горі; незграбні возки на двох колесах, запряжені волами, яких погоняють смуглі Монголи, налаштовані чаєм; біля воріт стоять китайські крамарі в шапках наче човни, в довгій одежі та в башликах; замість російських постатів в високих чоботах, жи-

льотках та сорочках „на выпускъ“, дикі на погляд верховні, засмалені на обличю в жовтогорячих халатах та, наче миски, шапках, — прихідні з Гоби — можна бачити що ступінь. Куди не глянь скрізь усе свідчить, що тут вже цілком панує Китай та єго особливе, неподобне до іншого життя.

Будинок „Сургута“ — місцевого губернатора — відрізняв ся од інших двома жердками високими а з верху на них золоті кулі. Ми і поїхали до єго. Повитав нас губернатор дуже ввічливо та зараз же почав шанувати чаєм, ласощами та „майгалом“ (се така горілка). Він нас, а ми єго запитали про здорове, про становище речів, випили по кільки чарок чаю, скоштували ласощів й рушили після сего — бо настала година молитви — до храму, куди він нас запросив; в храмі губернатор справив свої релігійні обовязки перед великим ідолом з дерева під гук дзвона. Сей дзвін давав свідомість мешканцям, що губернатор у богів. Після моліня Фрост зрисував губернаторів патрет на троні в торжественній позі і ми розлучились, одержавши кожен пачку з оріхами, пирогами та овочами, яких не доїли в часі шануваня. Увесь час після сего ми оглядали місто та даремно силувались зфотографувати де-кого між заступниками місцевої людности. Скрізь за нами слідом ходив гурт Монголів, Бурятів та інших тубольців південних степів, але як лиш Фрост наложив свій пристрій та взявсь за дощечку, що заслоняла єго цїклопске око, зараз же увесь гурт зникав, начеб то перед ним була не камера, а митралеза. Та Фростови й не довелось кого-небудь зфотографувати, крім де-кільких старців, що не здужали втікати, перш ніж пристрій вчинив своє діло. Того-ж таки дня ледве не побили Фроста за те, що він почав малювати одного монгольського крамаря; отут вже ми пошкодували, що з нами не було маленького хвилевого пристрою, бо користувати з него можна було частенько таки,

особливо тоді коли великий викликав острах або підозрівань.

Обід китайській у суботу, що обіцяв нам спорядити Лушников, став ся для нас новиною та надто цікавим досвідом. Обід сей відбули ми в Маймачині у конторі одного заможного Китайця. Запрошено було на обід чоловіка 6—8 знаємих Лушнікова, я та Фрост. Стіл був вкритий білим скатертем, а по єму наставлено, так як і в Європі, мисок, талірок, ножів, виделок і т. і. Були й китайські ложочки з слоневої кости, але ми вживали їх мало, аби не спитати, якто їсти з них.

Як вже всі посідали, то навкруги почали обносити велику пляшку темного китайського уксусу і кожен мусів налити собі єго у свій посуд.

— На що сей уксус? — спитав я Лушнікова.

— Усе, щоб не їли Китайці, вмочують у єго — відповів він.

Се зовсім добре.

Не тямлячи ні трошечки, що воно за „все“, я взяв ся чекати перш ніж гадати чи добре, чи не добре буде, вмочувати в уксус. Подали першу миску. Не можу сказати, що таке се було; у мене в книжці записано тільки ось-що: „колюча трава морська або взагалі якась морська рослина, схожа до моху твердого“. Гадати треба, що воно поперед варене або пражене, але не можу певно сказати нічого; одно відаю, що се була холодна потрава та на погляд не повабна. Кожен гість Росіянин взяв собі по маленькому шматочку потрави, та втопивши в уксус проковтнув коли не вемак, то принамні сьміливо. Треба було й нам з Фростом вчинити теж саме. — Ось-як у мене в книжці написано, що до наступних девять потрав:

1. Шматочки холодного м'яса, завинені в якісь жовті дриглї.

2. Чорні гриби, мені не відомо які.

3. Салата з цибулі та ще з якоїсь накрішеної трави.

4. Березовий мох.

5. Тоненькі кришеники якоїсь білої, на погляд неприємної ковбаси, а з чого вона, мені невідомо.

6. Маленькі кришеники з яйця, розмаїтого кшталту та пофарбовані наче шафран.

7. Ракові шийкі пражені, аж чорні.

8. Морська трава зеленого кольору.

9. Посікані стебла якоїсь морської рослини, що нагадувало кришену капусту.

Я не кваплю ся, та докладно, як слід по науці, описую усе оте. Я часом зовсім не тямив, що таке подають, значить треба було записувати тільки враженє, яке справила на мене потрава, даючи назву того, чим воно найблизше було схоже. Сливє усі потрави були холодні та вмочувано їх у уксус. Біля столу на жару стояла велика посудина з горячею водою, а в їй утоплені де-кільки срібних глеків з горіклою з рижу — майгалом. За кожною потравою прислужник обносив стіл з таким глеком та наливав горячої горілки кожному гостеві.

Саме перед тим, як приїхати нам до Кяхти, чув я оповіданє про якогось темного сибірського мужика, що копаючи собі погреб натрапив щось таке, що походило на мамонта. Маючи надію одержати нагороду, коли він дасть знати ісправникови звістку про се зараз же, він так і вчинив, а щоб оповіданє єго стало більше імовірним, він навіть з'їв шматочок звіря, що натрапив. Ісправник теж не гаячи часу завідомив начальство про таку цікаву находку; оттак — бач — мамонт так переховав ся, що єго навіть можна було їсти. Зараз же з Іркутека вирядили вченого натуралісту, а сей роздивившись добре запевнив, що се не мамонт, а особливий сибірський мінерал, відомий під назвищем „горної шкури“. Розгнівав ся мій ісправник втявши так до гапликів й кличе він зараз мужика тай починає: „Що се ти, остолопе, правив мені, що їв на-

віль сего мамонта? Се-ж не мамонт, бидло ти гідке! Се-ж мінерал, камінь такий“.

— А я справді їв єго — паночку — править своє мужик; — але додав він — чого не можна їсти з маслом!

О тепер то, після частування нас отими потравами, згадав я сего мужика, та сам собі промовляв, чого не можна їсти з укусом, запиваючи китайською горілкою.

Як вже скінчили подавати все холодне, переміняли талірки, знов поналивали укусу й тепер вже почали підносити усе горячі потрави.

1. Пирожки з мясом, напхані покришеною дрібно телятиною, завиваною в тісто.

Фрост не хотів їсти сего, бо гадав собі, що се не телятина, а молода собачина. Я з острахом соромив єго та вмовляв, що такі примхи не годить ся мати мандрівникам та дослідачам, що вже три роки перебували в російській імперії; якби я відав, що чекає нас на дальш, ліпше б я мовчав!

2. Пирожки з мясом смажені.

3. Якийсь пиріг з рибою.

4. Варена курка з густою білою підлевою з слимаків.

Тут вже й я нічого не вдіяв з собою. Слимаки варячись почорніли та дуже походили на наших черваків. Считав я випити вже й дві чарки майгало але й те не допомгло і я мусїв з соромом не їсти сїєї потрави.

5. Шматки якогось білявого, прозорого сала.

6. Порося печене.

Се була найліпша потрава, дуже добре зготована.

7. Тонкі кришеники баранини, печені на рожнах.

8. Курчата з юшкою.

9. Варений риж.

10. Якісь лишаї в темній підлеві.

11. Тоненькі прозорі макарони.

12. Півнячі головки і

13—19. Розмаїті юшки.

Сими юшками закінчив ся обід. Стіл прибрали та подали різні ласощі, чай та французке шампанске.

Обід діяв ся аж три години. Кожен з нас мусів хоть скоштувати 30—40 потрав, спожити 2—3 чашки уксусу, випити 20—25 чарок горілки, а на додаток зовсім себе дорізати солодощами та шампанским на шану нашого господаря.

Один Господь відає, як вже ми дотягли ся до коний та як не померли до ранку. Цікавість моя була задоволена. Коли таким робом Китайці обідають що дня, то дивно якомсь, що сей нарід не загинув до ноги. Здаєть ся, що один такий обід, спожитий пізної осени, повинен би переробити чоловіка на ведмедя, вдатного перележати зиму в берлозі.

Мені і в голові не кляло ся, відїзджаючи з Маймачину, що сей обід — на багато місяців наперед остання розривка моя та що я в останне бачу се китайске місто. Вже з ранку другого дня стало мені дуже недобре. Мене почало морозити, потім кинуло в жар, а на додаток голова аж тріщала, кололо в боку; я став кашляти і зовсім знесилів. Се був початок справжньої хороби, що на два тижні звалила мене до ліжка, а зовсім кинула мене тільки через три місяці. Сією хоробою почала ся найгірша частина моїх сибірских страждань. Доси ще було до волі сили перетерплювати все, що злучає ся з мандрівкою по такій країні, тепер же вже тільки якомсь чудо за допомогою хинїни, сили, волі та всякого штучного засилуваня держало мене на сьвітї. Я не буду оповідати про всі страждання, з якими злучена була моя хвороба в такому місци, як ота хата в пекарні Клембоцкого. Ось що я казав у листї до дому, що ледве здолав написати: „Одна річ слабувати дома на чистому ліжку під доглядом близьких людей, і зовсім інша — лежати мов собака на голому помостї, без платя,

вкрившись власною одежію замість ковдри, та ще як трусить пропастниця і з усіх боків дошкулюють блощиці та блохи^а. В первих лічив я сам себе, потім довідавшись, що в місті єсть лікар — покликав єго до себе. Він почав годувати мене хиніною і сею врешті таки збив пропастницю. Через 15 днів я здолав встати, хоть і був ще дуже слабий.

Тепер тільки, лежачи в пекарні Клембоцького, я зрозумів, що повинен почувати політичний засланець, коли єго на етапі захопить хвороба, та він не має нічого крім скарбового пайка, отруєного повітря й лежить непритомний, з кайданами на ногах. — Чарушина, з яким я познаємився в Перчинску — не розковано навіть і тоді, коли непритомний лежав в тифусі.

15 жовтвя виїхали ми на Селенгинск з Троїцькосавска. Сего ранку я був ще дуже слабий й лякав ся, щоб хвороба не вернулась назад; але мені здавалось, що навіть більше допоможе мені труска дорога й сьвіже повітре, ніж спокій в гидкому, отруєному покої, де я лежав довго; от я й поклав собі їхати, якби не було, аби тільки дотягти ся до воза стало сили. У сей день проїхали ми верств 90, заночували на станції Поворотній, а на другий день ранком доїхали до Селенгинска. В сему лихенькому на пів бурятському місточку треба було зупинитись на день, щоб познаємитись з засланцями, які тут мешкали. Мені було відомо, що в Селенгинску перебували: Тамарин, молодий студент з Катеринбурга родом, Кардашев — з Кавказу та Бретковска з Київ. Останні двоє вже відбули своє на каторзі й тепер могли бути для мене користними — напутивши, яким робом ліпше досягти до Кари та відомостями про тамошних урядників, з якими довелось мені стикатись на Карі.

Насамперед пішов я д. Тамарина; се був гарний молодий чоловік, років 24—25, середнього зросту; від поводив ся встрімливо, звичайно, мав чесні та не хитрі очі, що одразу вабило до себе усякого;

хто не гляне на них. Те, що з ним накоєно, добре може ілюструвати ту несоромязливість з правами особистости, яка характеризує російський уряд, що до людей — чи праведно чи ні — підозрених в „неблагонадєжности“. Ёго арештовано, як ще він був студентом, закинено на 3 роки до самотного вязнення у трубецький бастион Петропавловської фортеці, а потім осуджено. Не було сливе ніяких приключок, щоб ёго обвинувати, через що суд муєв засудити ёго на два місяці до острогу. Вже одно те, що в протязі 3 років тримано в стислому самотному вязненю, щоб засудити потім на два місяці до острогу — варте чого небудь, але ще й те дарма. Само по собі Тамаринови треба було чекати, що після відбучи присуду в острозі, ёго визволять; але уряд не так мислив і замість волі заслав ёго адміністраційно до Баргузину на Забайкалі, сливе на 6500 верств від Петербурга. У літку 1881 року він в купі з трема іншими засланцями снитав втікати через Забайкале до Тихого Океану, маючи надію на яке небудь американське судно Була з ним і Бретковска. Їх захопили й заслали до якутської области, де Тамарина бачили Американці, виряжені ратувати матросів Жанети. Року 1883 ёго переведено до Селенгинска, де ёго й застигла осінь 1884 року — срок ёго заслання. Ёму ні очим було вернутись до дому. Уряд, що своїх підданків адміністраційно на Сибір засилає, назад вертає їх тільки по етапу. Ало коли вже женуть на Сибір не дуже швидко то ще меньше швидко вертають з Сибіру по етапу. Полковник Загарин — пересильний інспектор, казав мені що партія зворотня потребує 300 днів, щоб перейти 4500 верств від Іркутска до Томска. Само по собі єсть небагато таких засланців, щоб одважились згаяти цілий рік по страшних сибірських етапах, навіть маючи на кінци рідний край. Більшість між ними, коли не надбали за час заслання копійчини на проїзд, лишають ся до слухного часу на Сибіру. Сам я став в пригоді одному такому

засланцеві, заплативши йому 100 р. ср. за збірку сибірських квіток. Рад би був я допомогти й Тамаринови, але він мені сказав, що вже більше року працює в селенгинському архіві й має надію, що губернатор за його працю заплатить стільки, щоб доїхати своїм коштом до дому. — Само по собі, що листованя політичних засланців йде через руки ісправника і він перечеитує усі листи, які одержують і одсилають. Після відбучи Тамарином свого строку, він звичайно — мав, *de jure* й *de facto*, себе за вільного чоловіка; він і подав до губернатора просьбу, прохаючи визволити його від контролю. Однакже на його просьбу не звернено уваги і отак ще в протязі цілого року усі листи Тамаринові перечеитувано, — а Тамарин був нібито вільний чоловік. Яким прикрим повинно було здаватись чоловікови таке безсоромне та зневажливе стосоване до його особистих прав — читач зрозуміє, коли уобразиць себе в становищі Тамарина. Поки я розмавляв з Тамарином, до хати увійшла д-ка Бретковська і він зараз познаємив мене з нею. Се була жінка років на 35 з негарним, але інтелігентним обличчям. Обличчя се звертало на себе увагу, бо відбивали ся на йому важкі стражданя; чорне її й хвилясте волосє, обстрижене на Карі, вже сивіло де-не-де. Але ні стражданє, ні каторга, ні засланє не зламали її одважного, загартованого духу, її розуміне чести та обовязків. Вона була дуже свідома та освічена — се видати було з розмови. Скінчивши гімназию в рідному краю, вона доучувалась у Цюриху. Вміла вона балакати по французски, по німецьки, по англійски, добре грала і взагалі була цікава та поважна жінка. Довелось їй аж два рази одвідати Кару — в друге за те, що втікала та не втікла з Баргузину. Після відбучи другого каторжного строку її заслано до сего злиденного, забутого Господом — Селенгинску — де за 200 верств не можна відшукати другої освіченої жінки. Вона одержувала від уряду 6 долярів на місяць; листу-

ване її було під доглядом; її на завжди розлучено з сімєю та друзями; нічого вже було їй чекати від будучини крім ще багатих років страждань, а нарешті вічного відпочинку на маленькому гробовищу понад Селенгою, де ні одно добре око не зупинить ся на простому дерев'яному хресті з її іменем. А тим часом дивилась вона на своє прийшло страшне, мушкетерське та маючи надію чекала визволення рідного краю. „Добродію Кенане — промовила вона в останнє до мене — ми можемо померти на заслання; слідом за нами помруть тут і діти наші та діти наших дітей, але щось з того буде!“ З того часу я вже не бачив більше Бретковскої і не чув про неї нічого; вона в моєму життю пройшла як тінь; але ледве я згадаю про її останні слова я знову визнаю, до якого щейля рука сїєї жінки підвела мірку моєї мужности, сили та саможертви. Зустріч з такими людьми — а я їх бачив чимало по Сибіру — засилювали мене більше, ніж усякі інші ліжки. Чи був би я недужий та слабкий, чи провадив би я нужденне жите, але такі приклади страждань, витерплювані за ідею, за свій нарід, повинні би були, здасть ся, підвести зі смертельного ліжка.

16 жовтня з півдня о четвертій годині ми вибрали ся з Селенгинска та, в протязі доби проїхавши близько 170 верств, прибули до Верхнеудинска, окружного міста. На дворі була негідь — холод та мокро — а труска їзда на перекладному возі не повинна б здасть ся вчинити доброго впливу на чоловіка, що ледве почав очунювати з важкої пропасти; а про те чисте та здорове повітря справляло своє діло, і я почував себе коли не ліпше, то принамні не гірше од того, як ми рушили з Троїцькосавска, хоть і одмахали ми за дві доб близько 260 верств. — У Верхнеудинску бажав я одвідати два остроги, що були там, і для того не гаячи часу, зараз же у неділю пішов до місцевого ісправника, показав єму свої рекомендаційні листи й умо-

вив ся, щоб спіткатись з ним в старому острозі о півдні.

Тутешний острог, що одночасно одбуває ролю й пересильного й містового й дому для попереднього вязнення, се стара й блага деревляна будівля і стоїть на високому правому березі Селенги, сливе за дві верстви від міста. Нічим особливим він не відзначаєть ся од звичайного сибірекого етапу на погляд; одно тільки те є, що він просторнійший, вищий і з окола і в середині, а примостки по камерах поміщені у два осадн. Очевидячки верхній осад, куда треба злазити по узеньких на крутеньких східцях, прилаштований тоді, як стало менше місця. В часі нашого одвідання острог прибрано, скільки було можна. Арештантів з половини випровадили на дворще, усі вікна та двері повідчиняли, щоб провітрити хати, помости і по камерах й в коридорі підмели. Острог будовано всего на 170 чоловіка людей; при мені тутечки було 250, а ісправник в одиовідь на моє запитанє одповів, що пізної осени та в зимку буває й по 700; о тоді вже треба спати і під примостками й у коридорі і на дворі. Не можу я собі й увобразити, що дієть ся тутечки в такі хвилі у зимку — та ще як позачиняні вікна. Не острог се мусить бути — а пекло.

Д-ій Орфанов, відомий російський урядник, якому неодного разу доводилось оглядати сей острог, заздальгідь ще, ніж ми приїхали, ось як в своїй книзі малює становище острогу (цензура не заборонила книжки).

„Перший острог за Байкалом — се в Верхнеудинску. Він стоїть за містом на високому березі Селенги. За 5—6 сажнів од острогу викидають з острогу все непотрібне і отсе усе гние та труїть повітре особливо у лїтку. Сам будинок — дуже благий і може вмістити в собі 140 чоловіка людей. Бував я кілька разів в сему острозі в протязі часу моєї служби, а ніколи менш от 1000 людей не заставав тутечки, а бувало що й 800. Добре ме-

ні в тямку дало ся те одвідане сего острогу, коли я був у купі з губернатором. Була зима й губернатор прибув до острогу рано, що ще й дверей не відчиняли. Двері відчинено при єму. Смород, що шибнув на нас з дверей, був такий, що губернатор як не всилував ся не дати арештантам помітити, що їх містять гірше од собак — не зміг увійти до острогу. Він звелів відчинити супротивлежні двері і вже тоді, як трошки провіяло вітром та стало легше дихати, увійшов. Перше, що впало єму до очий — се була „параша“ повна через верх, а тут ще через другий осад примостка капало з другої „параша“, що стояла зверху. Тут же у куточку спало 6 чоловіка людей. Губернатор не стерпів: „як се можно?“ — скрикнув він і такого вже було і смотрителеви й доглядчикам; але й він не здолав нічого тутечки змінити.“*)

Де-хто між моїми критиками попрекали мене тим, що я переборшую, але на вряд де-небудь по моїх дописах знайдець ся де-небудь більше крикомовних доказів, як оті слова російского урядника, не заборонені навіть цензурою.

Сотні осьвічених політичних засланців — чоловіків та жінок — переходять через сей острог що року; д-ка Бретковска аж чотири рази було в сему пеклі. Але я мушу промовити з радістю, що здаєть ся — сей старий острог у Верхнеудинску вже швидко скінчить свої дні. Саме, як ми тутечки проїздили, вже був скінчений новий будинок для пересильного острогу і єго муєли незабаром відчинити. Се величезна цегляна будівля на 4 осади, що по боках має по крилу; дворище просторе і крім того особний будинок для політичних та для сторожі. Камери просторі, добре осьвітлені й добре провітрують ся; кожна трема вікнами виглядає на Селенгу та на околиці. Коридори 22—28 стіп зав-

*) „Вдали“ — Орфанова стр. 220—222, Москва 1883 р.

ширшки, східці з каменю та з залізними перилами, камери просторі. Гарні пристрої, щоб ogrівати та провітрювати повітря. Сей острог, взагалі здав ся мені не тільки найліпшим, як де інде по Росії, але й на цілому світі. Потрачено на будівлю 200.000 р. с. а повинно містити ся в острозі 440 чоловіка людей. Я не втерпів, щоб не вимовити ісправникови, як я задоволений. „Еге — відповів він — добрий буде острог, коли обійдеть ся без натовпу. Але коли доводилось у старому острозі містити по 700 чоловіка людей, то 3000 тутечки вже і Бог звелів. А тоді й тутечки буде не ліпше“. Мені байдуже чи правду мовив ісправник — чи ні, але треба правду казати, що поки суд та право, а верхнеудинський острог новий певно єсть найліпший по цілій імперії.

19 жовтня ми вирушили з Верхнеудинска на Читу — столицю Забайкаля, і треба було зробити близько 500 верств. Холодно було, хоть ще й не було снігу; небо було ясне й ми не дуже мерзли. Попереду дорога пролягала голою та не цікавою до річки Уди, між двома рядами невисоких горбів. Дерева вже погубили лист; квіток сливе не було, опріч жовтих кульбабок; очевидно, що ось ось гулькне зима. Їхали ми і вдень і в ночи, тільки зупиняли ся де-не-де дорогою, щоб подивитись на бурятський храм або на етап. Не дуже давно уряд протратив більше над 300 тисячів р. с., щоб побудувати по Забайкалю нові етапи, але про них небагато де-чого доброго оповідають вартові офіцери та урядники пересильної адміністрації; але проте сї етапи далеко ліпші від етапів, що довелось нам бачили між Томском та Іркутском.

Верств за 80 від Чити, 22 жовтня, переїхали ми через гірський ланцюг, що знімаєть ся між ріками, які з одного боку впливають до Крижаного, а з другого до Тихого Океану. Тепер з'їзджали ми по гірному спадови до одного з більших припливів Амуру, й нам почалось здаватись, що Аме-

рика не дуже далеко. По сільських крамничках частійше почали находжувати американський крам, а як вже довелось зуздріти американський бляшаний посуд та англійські написи по коробках, то мені зараз же здалось, що от-от з якого небудь високого горба — углядимо Сан-Франціско або Гояден-Гет.

Нарешті о півдні ми доїхали до Чити, помістили ся в отелі, що держить Поляк-засланець та пишно взивав ся: отель Петербург. В Читі живе губернатор Забайкаля. Се роскиданий провінціо-нальний город, як звичайно по Сибіру; в ним числить ся 4000 мешк., єсть прилюдна бібліотека, чималий будинок, де разом і театр; єсть чимало шкіл. Проте нас Чита зацікавлювала переважно, що вона складає центр всіх тих, яких пересилають на каторгу. До Чити прислано року 1825—1828 декабристів, що спитували скинути російське самовла-сте та замінити єго конституційною формою тоді, як Микола I. починав панувати. Ще й досі існують ті два доми, по яких вони мешкали, а в одному політичні засланці — сі спадчини декабристів, спорудили стельмашню.

В тутешній колонії політичних засланців було багато цікавих для мене людей. З'явив ся я до них, маючи рекомендації від їх товаришів по Сибіру, і вони повитали мене як давного знаємого; в їх товаристві, на верхньому поверсі старого дому декабристів, довелось мені перебути багато приемних та повчаючих вечорів, балакаючи про російський революційний рух, про Петропавловску фортецу, про харківський острог та про Кару. Сі вечори складають дуже приемний для мене спо-мин з мандрівки по Сибіру. Але я про них дрібязково волю оповідати, як мені доведеть ся казати про перебування в Читі в друге, як я вертав ся з Кари; тоді я перебув тутечки аж два тижні.

В Читі ми не встигли одержати дозволу одвідувати остроги на Карі, бо не було губернатора, але єго секретар здасть ся не вбачав з наших замірів нічого, щоб було занадто. Він обіцяв телеграфувати про наш од'їзд на Кару та дав мені свою визитову картку. Мало було надії на те, щоб ота картка відчинила нам двері до карийских острогів, але вибрати не було з чого, й 25 жовтня ми виїхали з Чити, а з відсіль до Кари було ще близько 500 верств.

III.

Каторга на Карі.

Відома російській публиці каторга на Карі містить ся яко ряд острогів, розсипів золота та осель каторжних, в сумній та самотній долині по розлогих та диких пустинях Забайкаля від Петербурга на 8000 верств і більше як на півтора тисячи від берегів Тихого океану. Отсе, коли часом ви в газеті прочитаєте звістку, що такого то та такого нігілісту обвинувачено та засуджено на смерть але цареві завгодно було виявити своє милосерде, щоб замінити вирік на смерть каторгою на рудоконнях — відайте, що сі рудоконні на Карі. Тутечки я зваживсь одмалювати в формі власних спостережень то, що ми бачили, як одвідували при кінци осени та на початку зими 1886 року оту Кару і в купі з тим вказати наслідки, до яких прийшли ми, спитуючи зазнаємитись зі станом каторжних на Карі взагалі та політичних вязнів особше. Дуже се важний та широкий сюжет і брак місця не попустить нам обробити єго так докладно, якби хотілось; але може бути, мені вдасть ся одмалювати рисами до ладу картину східно-сибірського заселеня каторжних та таким робом дати читачам тямку про те, що в Росії треба розуміти під назвою каторга.

Від Чити, областного міста на Забайкалю, до Кари 480 верств, звідсіль верств більш як на 300

до Карі проведений доволі добрий верстовий шлях, спочатку долиною Інгоди а потім лівим берегом, північним — Шилки, одного з головних припливів Амуру. Там, де Шилкою можна вже плавати, себто в місточку Срітеньську, шлях одразу кінчаєть ся а далій у літку треба їхати водою а в зимку ледом. Тоді, як вода замерзає в протязі двох або трех тижнів в осени, та на весні як ламає лід, до Карі не можна досягнути ні з одного боку сливе; тільки й є змога доїхати верхи дуже небезпечною та трудною стежкою, що мало що не на 130 верств тягнеть ся продовж річки степами, болотами та лісовими нетрами по горах. Ми мали надію, що встигнемо досягти до Срітеньська як раз так, що можна буде доплисти Шилкою ще до Карі і ся надія була ще виїзджаючи з Чити в суботу 24 жовтня; але раптом погода змінила ся, — почало мерзнути а снігу впало вершків зо два, і вже в п'ятницю, коли ми доїхали до берегу Шилки, на тому березі, де стояло Срітеньське, то вже зовсім була зима. Живе срібло в градуснику (Фарейгайтовому) було на пулі. Одежа та коні білі від морозу а по хвилях широкої Шилки плавало шматя леду, що от-от стане. Переїхати на той бік хоч і можна було, але дуже небезпечно, і купка мужиків пильно стежила за низьким та широким човном, що відпливало з того берегу зі Срітеньського на наш, щоб захопити з собою проїзджих. Не треба було довго дивитись на те, як боров ся човен з ледом, щоб спостерегти, що небезпечно одважуватись рушати через річку завширш більш верстви, навіть коли б перевізчики згодились везти, і длятого ми з Фростом відразу поклали собі шукати притулку на ніч у хаті місцевого мужика Забликова і він на се згодивсь, перестерігши, що треба буде спати на долівці у купі з его сімєю. Ми дуже вже були потомлені та дуже померзли, щоб не згодити на се, а до того так звикли спати на долівці, що певно навіть здивовали ся б, якби довелось інакше і через пів години на-

ші покляжі опинили ся у Забликова а ми залюбки пили чай вперше після Нерчиньска в охайній та прибраній хаті.

Тепер треба було дати собі відповідь на питання, яким і як можна дістатись до Карі, чи сухо-долом, чв водою. Водою їхати, що була повна леду, було неподібно; чекати тижнів два або три було ніколи, значить треба було їхати верхи через гори. Коний наняти була і змога, вони були на нашому боці, хоть наймати доводилось на тому боці а також добувати і сідла, зброю і проводиря в Стрітиньску. Забликов згоджував ся за допомогою 3—4 приятелів перевезти на той бік; на се треба було і нам згодитись. У четвер в ранці полагодили човен; погода стала лагіднішою, хоть ще було холодно. Ріка сливе скрізь взяла ся ледом, що плив, і тільки де-не-де вбачали ся прогалини чорної води а з берегів зовсім аршин на 50 замерзло, тільки сей лід чим ближче до води ставав тоншим. Отсею небезпечною стежкою почали ми спускати до води наш човен, налагодившись повскакувати до єго, аби тріснув тонкий ще лід Аршинів за 4—5 од води під ногами нестало ґрунту; лід тріснув і ми упилися у воді, хоть Забликов крикнув: „швидче до човна“. Спершу човен нахилив ся на один бік а потім на другий, як кинулись ми разом до него, але за хвилю згодом нас несло вже посеред леду далій, а ми те й робили, що відпихали єго веслами. Ледве заспокоїлась перша замішка, зараз двоє сіли за весла, а Забликов, держачи багор у руках, помістив ся на носу керувати човен проміж ледом, що несло повз нашу душоґубку. Перш ніж досягли ми до Срітеньського нас однесло геть більше ніж за верству а тут ще трудііше стало витягати човен на лід, ніж було спускати єго на воду; мені здавалось, що от-от човен затре ледом кілька разів, як вже наші багри захоплювало за край, — коли нарешті ми таки стигли опинитись в тихому затоні. Забликов відразу скочив на лід, я теж ско-

чив, хоть і не зовсім вдачливо, бо покупав ся попереду в холодній воді а потім вже опинив ся на міцному леду. Промокнути у такий холод було не переливки і длятого я зарав покинув своїх білячовна а сам швидко рушив до міста, де в першій крамниці знайшов притулок, де можна було і обігрітись і просушившись відпочити. Зараз же я відправив до нашого секретаря посольства в Петербурзі, Вюртца, телеграму, розшукав власних коний і умовив ся, наняв проводиря Ничипора на імення, добув сідла та потрібну зброю і вже надвечер без усяких перепон ми знов були у господі Забликовій.

Ранком у п'ятницю посідали ми коний та й рушили на Кару; з собою забрали ми тільки ковдри, записні книжки, мішки з харчу та фотографічний апарат. На дворі стало лагіднійше, бо термометр вказував на 18° над нулем, але небо було похмурне і не вказувало нічого доброго.

Йшов маленький сніжок, а як ми дістались до першого високого місця та зудріли поперед себе пустиню та дикі гори, через які нам доводилось проїжджати — то у мене аж у серці похолело. Я ледве ще очумав ся від троїцкосавської хвороби, а тут вже і зима; мені здавалось, що з сею невеличкою зайвиною енергії та сили я не здолаю довести до вчинку подорож на 80 верств та ще й верхи по такій неможливій дорозі, і в такій одежі, що не відповідала добі. — Ми мали надію ще захопити парохода і длятого не подивились на справу з сього боку; кожухи наші ледве хапали по коліна, у нас не було смушевих шапок, а чоботи були такі, що не влазили у стремена, і треба було їхати не обпираючися на них. На наше щасте спочатку все було добре — погода була лагідна і ми встигли 25 верств проїхати так собі ані недогідно, ані дуже добре. Заночували ми в сільці серед лісу — у Лому на березі Шилки, полягали спати на долівці посеред мужичої семі, а в суботу ранком,

поснідавши, чим Бог послав, рушили далій на сві-жих конях та з іншим вже проводирем. Погода знов змінила ся; — було 8^о нижче од нуля. Коні стали білі від морозу, у них з носу стирчали довгі ледяні сусульки і здавалось що і вони також не-терпляче хотіли бігти як ми їхати. Тепер почала ся справжнє важка путь. Вузьенька та заросла стежка крутила ся по місцевости гористій, то раптом звертаючи на північ, обминаючи яке небудь провалє, то тулячись до крутого спаду, то здіймаючись на високу скелю понад Шилкою, де хоть трошки непевний ступінь коня відразу б поклав кінець нашій сибірській подорожи. Я тепер не розумію, як ми встигли благополучно проїхати по такій дорозі. Коні наші не були ковані а тим часом раз-у-раз треба було переїздити по леду, що тільки був сніжком притрушений і не можна було бачити: де їдеш і як керувати коня. Слїве цілий день у суботу, та в неділю довело ся йти пішки, ведучи коний за поводи і через те, що холодно було їхати верхи, і через те, що дуже було небезпечно. Сі три дні у дорозі до решти відобрали у мене силу і ми ледве встигли у неділю у вечір доїхати до Шилькиного і тут пульс мій, що колотав ся 121 разів на секунду, загрожував мені справжнім лихом. На щастє було вже недалеко їхати, бо Усть-Кара звідсіль була за 15—20 верств і ото у понеділок з обіда ми позлазили з коний перед господою приятеля нашого проводиря, та кульгаючи сяк-так доплентались до підмостків у хаті.

Карські промисли се власність царя, і йдуть на користь цареві. Вони складають ся з цілої низки золотих розсіпів впродовж бистої гірної річки Карі, що впливає з Яблонового ланцуху, прямує на зимний схід, та впливає верств за 50 або 60 від впливу до Шилки. Назва „Кара“ татарське слово чорний — попередю належало тільки до самої річки, а вже потім сю назву надали усему карному устрою, що містить ся по долині річній. Південне

заселенє біля самого устя Карі зветь ся Усть-Кара: далій ва північ ідуть: Нижня тюрма, Політична тюрма, Нижній промисл, Середній та Верхній, а нарешті Амурека тюрма. Уся адміністрація поміщаєть ся на Нижньому промислі, де мешкає і завідующий, і де злучено по тюрмах близько трех сотень каторжних, а по касарнях близько 2 рот москалів. Тут то ми поклали собі замешкати стало, бо перше тутечки перебував головний начальник, а без єго не можна було ступити й ступня, а друге поміж була тюрма політичних — головна наша мета. Отам ми найняли воза, та і рушили до Нижнього. Дорога йшла лівим берегом Карі вузкою долиною на верству завширшки, що була облямована не високими горбами, порослими лихими смереками, та соснами, що вже одягли ся у білі снігові запони. Уся долина покопана розшукуючими золотом, та вкрита купами піску. Ми прибули до Нижнього. Се було чимале село сибірське, розкидане скрізь з низенькими мазаними хатинами, довгими немальованими касарнями, з домами урядників під зелізом, з почорнілою від часу та лихою деревяною тюрмою, подібною до всіх сибірських острогів. Будинки, призначені адміністрації, не без порядку містили ся на вкруги майдану та вздовж по улиці і надавали єму якесь офіціальне обличє, а се зовсім не стояло в гармонії з околицею, де були розкидані без всякого порядку благі халупи вільної команди. З одного боку майдану, де навкруги була тюрма та бараки, працювало чоловіка з 50 каторжних в довгих сїрих халатах біля якогось будинку, що будовав ся. Навкруги їх оточував ланцюх з козаків в кожухах, що стояли нерухомо опершись на свої берданки, доглядаючи за робочими. З боку палав огонь, а на єму варили чай; навкруги єго товпились купами козаки, чоловіка з 12, а їх безпечні пози, та покладені рушницї вказували, що їм тепер нічого робити. Така картина при слабому сьвітлі осінного смерку, зложена з широ-

кого під снігом майдану, сірої купки каторжних, що під доглядом козаків, поспираних на рушниці, працювали смутно, та тихо — якось пригнітили мене. Сей куточок маленький каторжного життя першим впав до ока. Рушили ми просто до дому начальника. Високий красивий майор Потулов, чоловік на погляд років під 50, що примовляв по воєнному, сердечно повитав нас і промовив, що заздалегідь відав про наше пробуте, бо одержав від губернатора з Чити телеграму, але справжнє не чекав нас так швидко, вважаючи, що зупинила їзда Шилкою, а чекати, щоб чужосторонці відважились їхати по такій дорозі суходолом, не можна було. Тим паче він рад бачити нас і запрошує нас до себе яко гостей. На се я відповів, що не бажаючи турбовати єго, я б дуже дяковав, якби він вказав нам, де задержатись. Він на се тільки усміхнувся і відповів, що отелю на Карі не має, коли не приймати за такі тих, які содержує уряд для мошенників та вбвців а через те хотя не хотя зупинились ми у него, як дома. Хоть таке не відповідало нашій меті, бо треба було раз-у-раз бути під доглядом начальника і через се не легко було познаємитись з політичними, але вибирати не було з чого і треба було згодитись на запросини; таким робом через 10 минут ми опинили ся в комфортному притулку, де очи могли до схочу дивитись на такі речі, як величезні зеркала, м'ягкі канапи та фортеп'яни.

На Карі в часі нашого там перебування числило ся 1800 каторжних і половина того числа содержувалась по острогах, а друга по бараках та по приватних домах а не в острозі. В Росії строк кари поділяється на два періоди. В первих каторжний содержується на „спитку“ в тюрмі під строгим доглядом і вже тогді, коли єго поведжене вподобаеть ся тюремному начальству, після „спитку“, єго визволяють з острогу, та записують до так званої „вільної команди“. Він зістається ка-

торжним, одержує свою пайку острожну і не має права без особливого дозволу переходити за межі промислу, але з тим у купі одержує яко чоловік „вільної команди“ відомі полекхости, та єму не забороняють мешкати з товариством по особливих бараках, або з сімєю на приватній квартирі; він має право заробляти собі, як одбуде скарбову роботу і взагалі вживає де якої волі. Скінчивши сей другий „строк спитку“ єго засилають яко поселенця де-небудь до східнього Сибіру на остаток життя.

За нас на Карі було сім острогів і вони по Карі розкидані на 25 верств. Кождий острог має свого доглядача, підлеглого зарядникови і в кождому острозі єсть своя військова команда, складена з баталіону козаків; усього війська 1000 чоловіка і він стереже усю Кару. Але два політичні остроги були під зарядом особливого ксменданта капітана жандарів, Миколина, що прислано сюди з Петербурга і він мав під своїм наказом 140 жандарів. Острог політичних теж мав свою свою „вільну команду“ а в ній було 12-15 чоловіків та жінок, що мешкали по власних господах на самому краю Нижнього промислу.

Одвідуючи Кару ми перш над усе мали на меті зазнаємитись з загальним станом каторжної праці на Карі, потім з політичними вільними командами, а нарешті одвідати самий політичний острог і, якби не дозволено було говорити з ними, то принаймні подивитись, яке-такє їх житє. Очевидячки перше завданє легко було довести до вчинку, другє трошки надійне, а вже третє зовсім безнадійне. Однакож все таки треба було поспитати. Мені було невідомо, яке напучуванє одержав майор Потулов, що до нас, але я бачив, що він був ввічливим, не робив нам питань не до ладу, а на другий день, як ми обернули ся до него за дозволом одвідати острог та промисли, він не вагаючись звелїв запрагти коний, та взяв ся сам провезти нас. Я не маю заміру дрібязково обписувати усі остро-

ги на Карі, а я тільки зображу дві, здасть ся мені, самі типичні — одну гіршу, другу ліпшу. Усть-карський острог, певно гірший що до гігієни та тісно-ти між усіма, збудований на низкому болотному місці недалеко впливу Кари до Шилки років за 50 перед сим, коли уряд вперше поклав вжити каторжну працю до тутешних розсипів золота. Здалека острог походить до довгих, низких етапів з немальованого дерева, що і почорніло вже та потрухло. В купі з дворищем острог зображує квадратний майдан, а два боки єго складають острожні будинки, а другі два палі 25 стіп заввишки, сторч повбивані в землю та змоцовані у горі і позаострювані. Ледве підійшли ми до острогу зараз вартувий козак кинув на караул та викрикнув: „старшого“. Козацький урядник підбіг до брами з ключами, відомкнув важку фіртку і ми увійшли на дворище. Де-кільки каторжних з голеними головами, зудрівши начальство, кинули ся до будинку до свого місця кожен. Перейшли ми кілька східців, по яких було повно грязюки, і увійшли у довгий, низкий та темний коридор, де на помості не щільному густо було якоїсь слизької гідости. В повітрі хоть не холодному було повно вогкості та якогось специфічного духу, що відзначає усі сибірські тюрми. Хто раз понюхав сего духу, той ніколи єго не забуде, але прирівняти єго до якого іншого духу не можна, бо не походить він ні на який інший. Виобразьте собі погрібне повітре, що вже кілька разів перейшло через людске легке та увіссало в себе угляну кислоту, додайте до него пах гідкої, гострої, амонічної пари від тіла, що вже давно не вмиване, дух гнилого дерева та смород чоловічих відходів; але всего сего не можна порівняти з духом повітря сибірської тюрми. Для нового чоловіка се повітре здасть ся зовсім неможливим. Як увійшли ми до коридору, повзаючись по помості та втягаючи в себе се страшне повітре, то д. Потулов звернувшись до мене зі скривленим видом скрикнув: „гід-

ка тюрма". Навстеж відчинив урядник важкі двері першої камери тай скрикнув: „смирись!“, звичайно як перед начальством. Камера була 24 стіп довжини 12 ширини та 8 заввишки і містила в собі 24 мешканців. Тутечки повітре було ще важче ніж в коридорі, камера мала двоє вікон за залізними кратками; їх ніколи не відчиняно і взагалі не було ніякого пристрою для вентиляції. Стіни були колись побілені вапном, але се було зроблено так давно, що тепер вони були чорні та брудні, а по них безліч червоних плям: се арештанти карали блощиць та блох. Поміст не дивлячись на те, що єго мвли, був теж брудний. В продовж трех стін помощені були примостки нари, де покотом спали арештанти, одно біля одного. Не було ні подушок ні ковдрів і всі спали нероздягаючись на голих дошках вкриваючись лахами. Опріч нар, цегляної груби та чимало деревляного перерізу — в камері не було нічого. У ночі, як заткнені були двері од камери в протязі годин 8 або 10, на кожного арештанта доводилось повітря стільки, скільки містить в собі скринка п'ятиквдратова; принаймні я не можу зрозуміти, відкіль доходить повітре до камери як замкнені двері. Ми перебули в камері не довше над 2 минуті. Здасть ся я вийшов перший і досі памятаю, якою полехкостю здавсь мені воздух у коридорі, а тим часом, як я увіходив, то він мені здавався чимсь неможливим — тепер тутечки була сама свіжість та чистість. Тепер ми швидко перебігли через останні камери. В одній я зауважав шевця, що шив чоботи, і тутечки шкурятаний, хоть трошки перебив звичайний смород. Наслідки, до яких доводить незбутність дихати раз-у-раз отим страшливим повітрем, вадять зі стану речий здоровю шпиталю, де панують: цинготка, тифус, анемія та чахотка. З ким ні доводилось розмовляти про се, всяк відає, де шукати причини. Острожний лікар про се вимовив от-що: „Цинготка у нас ніколи не ущухає, казав він. — Були ви на острогах, значить

відаєте, які там санітарні умови. Тепереньки в больниці лежить 140 чоловіка, а на весні буває часто близько 250 хорих.*)

Недужих дезбільша одсилають до острожноі больниці а всіх їх буває близько 1000 чоловіка, але і се число не певне, бо їх по Карі буває далеко більше. Багато де хто з вільної команди, коли занедужають, та застають ся по господах; навіть і тих, що в острозі, не всіх залічують такими недужими, щоб відсилати до больниці, де завжди і так повно.

Обійшовши усї камери, ми виступили на свіже, живе повітря, перейшли дворище і через другу браму увійшли до жіночого острогу, до такого самого, тільки меньшого, будинку з двома великими камерами. Тут було теплійше, світлійше, ніж по чоловічих, але санітарні умови здасть ся тіж самі, бо хоть повітря було більше але смороду не менче від ватер-клозетів. Увесь поміст погнив і часом не було дощок зовсім; скрізь же щилини, куди вязні виливали усї недоїдки та помії. Над такою щилиною я на хвилю зупинив ся, але смород, що виходив з відтіль, був такий страшенний і так нагадував про тифус і цинготу, що нюхнути більше одного разу я не відважив ся. По жіночих

---

*) Року 1857, коли відомий Розглядієв наняв ся цареві здобути на Карі 100 пудів золота за рік — запедужало та вмерло 1000 арештантів — замордовали їх цинготка, тифус та праця через силу. Царював тоді Олександр освободитель і чекати можна було, що стільки померших зверне на себе увагу і що він хоч частину золота поверне на поліпшенє стану арештантів. Одначе в тому напрямку не зробили нічогосьенько. 10 років минуло, а як мовить Максимов на Карі лишили ся „такий же самий стан речий, такі-ж остроги, таж сама цинготка“, ще минуло 20 років і нам кажуть року 1885 „цинготка у нас не переводить ся“. — Року 1886 в карийській больниці лежало 1208 хорих. [Див. Рапортъ главный тюремной администраціи за 1886 г. стр. 46 47].

камерах, так само як по чоловічих, опріч нар нічогісенько не було; не було ні подушки ні ковдри, а тим часом у двох камерах містило ся 48 жінок а у 7-ох чи 8-ох були ще маленькі діти.

В часі нашого обходу, до д. Потулова те й робили, що обертали ся з жалобами та просьбами. Якийсь арештант, що п'яний у дорозі поміняв ся з товаришем та опинив ся на каторзі, прохав, щоб перегляділи єго справу, другий, щоб єго перевели до вільної команди, бо він вже давно одбув свій строк, а три не відали, за яку провинність опинили ся в острозі і т. і. Деякі обертали ся до мене, гадаючи очевидячки, що я ревізор, але щоб ослобонити д. Потулова з трудного становища та тих, що жаліли ся, від кари, я зараз же казав їм, що я не ревізор, а тільки всего на всего цікавий мандрівник. Очевидячки і жалоби і просьби дробчили Потулова і він робив ся все більше і більше похмурим та сердитим. Він не пробував нічого ні вияснювати, ні обороняти, ні виправдувати, ні тоді, ні впісля. Він не запитав мене про вражене, яке справили на мене остроги на Карі; значить він добре розумів сам, яке вражене мусіли справити вони. Тут поруч була і жіноча політична тюрма, але без дозволу коменданта Миколина навіть Потулов не мав права вступати до неї. Те, про що я довідав ся про неї потім, свідчило, що хоть вона була чистішою та слободнійшою, що до комфорту та умов санітарних, але мало через що була ліпшою од острогів, які я вже оглядів.

У вівторок ми одвідали Середньо-карський острог, ліпший між тутешніми. Середній промисл, віддалений від Нижнього на 4 верстви, а дорога до єго пролігає по правому березі Кари сніговою та порожною долиною, де то там то інде розкидані халупи вільної команди. Ніколи я не зустрічав більше лихих седиб людських. Ліпші межі ними нагадують злиденні дома ірландських хліборобів, гірші-ж се якісь собачі буди, на швидку пороблені

з дощок та хворосту. Не можна зрозуміти, яким побутом люди по тих оселях перебувають лиху сибірську зиму.

Устрій вільної команди має на меті, як товмачать офіційно, полішити каторжних через вбачанє більше вільного та забезпеченого житя. Але се швидче пеує, ніж поліпшує; воно потуряє пняństwo та лінощі; воно не забезпечує поліпшаня єго становища і, на останку, воно тільки викидає чоловіка посеред сибірської людности злочинців найгіршого сорту. Дозвіл жінкам та дітям йти слідом за злочинцями на Сибір, тутечки перебувати без оборони серед вільної команди, тільки деморалізує. Уряд удержує їх маючи надію, що потім вони матимуть спроможність впливати добре на чоловіків та батьків. Але така надія не доходить до вчинку. І жінки і дівчата, навіть якби не попсовані перебули усе, що єсть найгіршого по етапах та острогах, тутечки вже не втечуть від проституції. І справді, який може бути у чоловіка з вільної команди потяг упорядковатись на Карі, коли він знає, що усі єго порядки загинуть даремно. Для того усяк, хто кінчає свій строк, тільки й думає, аби перебути єго в гультайстві, пнянстві та розпусті. А що арештанти бажають запопасти до вільної команди, се через те, що звідсіль легше утікти. Що літа, аби погода сприяла тому, в протязі 2 або 3 місяців з вільної команди починають тікати, прямуючи до Байкалу. Як тільки закує зозуля, що віщує літо, так і пійшли тікати. Більше над 300 чоловіка по Карі відгукують ся на поклик генерала Кукушкина (Зозулина), а що вже по всему Сибіру, то налічують бродяг що літа 30 тисячів чоловіка. Більшість їх вертаєть ся назад в кайданах та за вартою. Але не велика шкода в тому, вже-ж таки хоть кілька місяців довелось подихати вільним повітрем по лісах та степах. Багато де в кого се обертаєть ся в болість, так і тягне втікати, хоч відають, що злапають, що доведеть ся в протязі кіль-

кох місяців провадити жите звірюки, що за нею цькують, харчоватись ягодами та корінєм, спати на мокрій землі та раз-у-раз лагодитись вмерти. Се вони добре відають, але як тільки закує зозуля, так тягне вже справжнього бродягу невпинно до лісу.

„Я мав слугу“ — оповідав мені один урядник на Карі — „що належав до справжніх бродяг, та раз-у-раз тікав. Їму доводилось безугавно витерплювати неможливі недостачі. Він ніколи не мав надії ніякої вислободитись з Сибіру і він що року вертав ся до Карі в кайданах на люту кару, але не було жадної змоги зупинити его. Як вже став він старим та посивів, то прийшов одного разу до мене на початку літа тай каже: „Пане, на милість, вкиньте мене до острогу“. — „До острогу?“ — здивував ся я — „але за яку провинність?“ — „Ні за якую“ — пане. — „Ви відаєте, що я бродяга. Скільки вже разів я втікав, а і тепереньки втечу, як не замкнете. Був колись я молодим, а тепер став старим та слабим не витерплю життя бродяги, а ледве покличе генерал Кукушкин — зараз же втічу. Помилусердуйте, ваше благородіє, зачиніть мене, щоб спинити“. — Я замкнув его та й витримав в острожі в протязі частини літа. От і кинула его трясця і він заспокоїв ся, втихомирив ся і задовольнив ся. — Щось жалосливе єсть в тому потягу невпинному недужого старого до вільного, повного небезпечности, життя, в тій неспроможности перемогчи потяг до поклику зозулі, що кличе его до життя. Відає він, що вже старий, слабій, що не зможе, як було колись, блукати по лісах, перебродити річки, кормити ся корінєм, спати на мокрій землі. Але ледве почув він, що закувала зозуля, зараз й обхопили его міцно, як бувало колись, потяги молодости; він знов в увображеню живе тим житєм волі та простору, що колись то почував потайзі і от, коли тільки не перешкодять, він втече, він повинен втікти. Так само як колись то Уліс-

сам себе звязав, щоб ёго не спокусило повабне сьпіване сирен, так також отсей бідняга старий сам прохав ся до острогу, щоб не чути поклику зозулї, що в ёго душі стулений так цупко з усїм, що відав він в житю вільного та щасливого. Та змога тікати з каторги, яку мають люде там, може видаватись читачеві неподобною, коли каторжних стережуть тисячі козаків — але се легко зрозуміти. Господ вільної команди не вартують, а на вкруги каторжної околиці не існує ніякого вартового ланцюгу. Аби тільки арештант був не в острозі то ёму не трудно набрати оклунок захваного хлїба, до пояса припнати казанок, і з сокирою за плечима гайда до близької тайги. Безпосередня власть же дивить ся на таке тіканє так собі, бо воно для неї користне. Вона на втікачів одержує харч, одєжу і спродує їх місцевим крамарям-жидам а сї у купі з сям самі достарчають скарбови оті всї речі. Таким робом кожен втікач стає смотрителеви жерелом зиску до того часу, поки є змога покривати непритомність утікача. За таких обставин не можна чекати з боку місцевого догляду яких небудь всилувань втримувати тіканє або ловити тих, що повтікали.

Середньо-кареский острог, доволі довга будівля в один осад, одним боком виступає на улицю, а з трех інших оточена палями, що містять в собі квадратований двір. Ні з окола ні з пляну він нічим сливе не відрізняєть ся від Усть-кареского острогу, тільки далеко новійший та трошки ліпший що до санітарного становища. З сеї причини, що в часі одвідин нами ёго, сливе усї мешканці були на роботі, мені не можно було поміркувати, чи багато їх тут поміщєних. Д. Потулов сказав мені, що тутечки всего на всего 107 чоловіка. Тепер лишило ся де кілька чоловіка, або недужих, або тих, що порали ся у острозі або на кухні. Повітрє ліпше ніж на Усть-Карі — було однако дуже важким. По стїнах у камері були порозвішувані сьвіжі со-

снів віти, а про між них де-не-де висіли паперові дощечки з видрукowanими реченнями з євангелії. Одно між сих речень я памятаю: „йдіть до мене усі тружденні та стражденні — а я вас заспокою“. З відкіль взяли ся тутечки ті дощечки, мені не відомо, але мене вразило міцно чудве та сливе страшне перечене, що по брудних та чорних стінах були порозвішувані оті зелені віти, що посеред отих примосток, де було повно блощиць та воший, вбачала ся обіцянка супокою „тружденним та стражденним“. Тим часом яка б велика полехкість була для тутешних „тружденних“ як би вони мали тілесний супокій, се можно вбачати з того, якої праці докладали арештанти до того, щоб зі шматя старої одежи та всяквх дряпок посшивати щось на кшталт постілок, якими то там то інде поприкривані були голі дошки примостків. Дивлячись на ті постілки, позшивані зі шматя, не можно було міркувати, що вони хоть трохи зробили м'якшими тверде деревяне ліжко. Мені здаєть ся, що російському урядови не можна вибачити, що по тюрмах ніде не видати простих з соломи пороблевих матраців та подушок, бо навіть і по собачих будках кидають віхоть соломи. Російський же уряд, змушуючи людей працювати по рудоконнях в протязі 10 до 12 годин а потім, потомленим та струдженим спати на голих дошках, вивішує над головами для втіхи їм великий заповіть та обіцянку Христову: „йдіть до мене усі тружденні та стражденні — а я заспокою вас“. Ми з Фростом нильно доглядали ся по веїх тюрмах по Забайкалю та ніде, коли не лічити нової центральної тюрми Верхнеудинської, не бачили ні постілок, ні ковдрів, ні подушок; скрізь арештанти сплять на голих дошках, понакривані власними халатами; скрізь їм дошкулюють блощиці та інша погань, скрізь вони втягують поповане повітре доти, поки в ему, здаєть ся, не зостаєть ся тільки кислороду, щоб підтримувати огонь в каганци. Коли кому здаєть ся, що я переборщую, що

малюю дуже чорними барвами, нехай лишень прочитає Максимів опис Нижньо-кареского острогу [Сибір і каторга I. 100, 103] або Орфанів опис старої тюрми в Верхнеудинську і особливо ще ті виводи, до яких прийшов Орфанів що до острогів східнього Сибіру взагалі в другій часті своєї книжки*). Ще поперед мене усе оте вимовлено, вимовлено російськими письменниками, а я переказую се через те, що мені до вподоби воно — ні! зовсім ні! — а через те, що се треба переказувати та переказувати, щоб звернути увагу тих, від кого залежить змінити стан речей. — Оглядівши камери, ми не минули й кухні. Каторжний на Карі має три фунти хліба на день, близько одної третини фунта мяса (сюди йдуть і кости), трошки ячменю, який йде на юшку, та трошки цегляного чаю. Часом до того додасть ся картопля та капуста, але оті роскоші треба добувати зайвою працею або уриваючи дещо по подробицях. Така їжа догідна по кількості, недогідна по якості. Я коштував хліб, він не гірший від звичайного російського мужичого, але спечений він не так, як слід, глевкий і подібний до тіста. При мені кухарі розрізали мясо з юшки і треба правду сказати, що ті шматочки виглядали зовсім не смачно, вони походили швидше на шматочки сала, з якого виробляють мило. Розпорядок арештантської їжи от який: вранці після перелічування, снідане з чаю з хлібом; після снідання арештанти йдуть на роботу, беручи з собою чай та хліб і пють его там, де роблять, біля огню на дворі, яка б не була погода, навіть хоч і дуже холодно. У вечері, після роботи, арештанти вперш їдять як треба: тоді їм дають юшку, мясо, хліб, а

---

*) Між іншим Орфанів пише, підчеркуючи, що за весь час его служби на Сибіру, за 60 років, він ніколи не бачив острогу, де б не було двічі стільки в'язнів, скільки їх треба б було бути (стр. 233) Кенан.

часом і чай. Після вечірнього перелічування їх замикають на ніч; вони лягають спати, повносивши до камери „параші“, розіславши, хто має, постілки, а під голову поклавши яку небудь одежину. Одежа, яку дають — або ліпше кажучи, яка належить ся по закону — каторжникови на Карі, складається з товстої полотняної сорочки та штанів таких самих на 6 місяців; з шапки, пари суконних штанів та суконного халата на рік; кожуха по пояс на 2 роки; з „броднів“ на зиму, з „котів“ на літо на кожні 22 дні. Кожен арештант коштує урядови на рік 50 доларів, так мені сказав д. Потулов.

Огляdivши острог Середньо-карський, ми рушили по долині за Верхній промисл, а тут вже пішки пішли до місця, де розшукують золото Пісок золотий на Карі знаходять під шаром глинки, піску та дрібного каменя; каторжному арештантові треба відкидати отой шар, а золотий пісок віднести до „машини;“ тут єго перемивають в великому залізному ящику, а з єго він пливе до мілких корит і там вже золоті крішки сїдають на дно і тутечки їх вдержують низенькі плонки, що стоять вперек.

Було холодно та похмурно в той день, як ми одвідували приїск, через що більше сумну картину уобразити собі ніж та, яку ми бачили, не можна. Чоловіка 30—40 каторжних, оточені козаками, працювали у глибокому колодязі, що був на дні річки, що вже висохла. Ті одбивали ломами великі шматя каменя та глину, інші покладали їх на посылки, ще інші відносили їх та викидали їх геть подаль від місця роботи. Машина стояла, бо се ще була попередня робота. Каторжні, яких більшість була закована, робили мляво, наче потомились. Тільки стукот лому коли-не-коли, бразкіт кайданів та викрики до челядників, переривали тишу. Навкруги розкладеного вогню та поблизу єго, де невеличка купка козаків порала ся коло чаю гріючи померзлі руки над вогнем, чути було розмови. Подивившись на се мінут з 5 чи 10 ми, втомлені та при-

гнічені осею сумною картиною, вернулись до конний тай рушили до Нижнього промислу.

У зимку на Карі роботи починають ся о семій годині а кінчать ся о пятій у вечері, а в літку — о 5 вранці і о 7 у вечері. Не мало часу тратить ся на прохід од острогу та назад. Добуток золота на Карі річно 11 пудів і вони йдуть до кишені царевн. Справжне-ж, его знайшлося би більше, якби вільна команда потай не мила золота та не перепродувала крамарям, що перевозять до Китаю. Мати у себе „золоту пшеничку“ карне злочинство, але зиски з перепродуваня золота така спокуса, що спекулянти одважують ся купувати его у злочинців, що говорять „зотото Боже“ й гадають, що мають право потай его здобувати. Коштує видобуток золота на Карі на рік близько 500.000 р. с. Яку долю цар видає з власної кишені — я не відаю — а з усіх своїх приїсків, що по східньому Сибіру прозивають кабінетскими, він що року одержує девятьдесять пудів чистого золота.

Вільна команда на Карі.

На Карі цікавило нас переважно довідати ся про становище, в якому стоять там політичні каторжні. Карних злочинців от як бродяги, ті, що підробляють гроші, душогубці і такі інші, ми вже бачили — або мали змогу бачити — десять разів, а політичних тільки тут можно було знайти; тільки тутечки була змога довідатись про умови їх істнованя. Але для того було треба одвідати хоч одну політичну тюрму та вільно доступатись раз-у-раз до тих, що вже відбули строк „іспиту“ та мешкали у „вільній команді“. А се було не легко зробити — ми се відали, однакже опускати руки було ще рано. Ми були вже не ті недосвідчені, наївні мандрівники, що покладають єдину надію на листи рекомендаційні та на офіціяльні вказки. Перебувши в протязі шістьох місяців у школі, що виховує навіть засланців, можно було навчитись, як треба справлятись з підозренністю поліції та жандарів; а до того на додаток ми були узброєні масою відомостей та вказок, які подали нам сибірські засланці, знаємі з порядками на Карі.

Я гадав собі, що більше над усе до ладу було нам придбати як найбільше приятелів та звязків в офіціяльному світі та в неофіціяльному, що оточував нас, не виявлювати ніякої цікавості що до політичних засланців, а вже зазнаємивши ся,

яко мога було, з усіма, що були навкруги нас, тоді чекати доладних випадків.

Як би ми взяли ся за діло з порожними гужами, через се багато придбати не можна було, а що стратити то можна було все до решти. Через се, впротязі 3—4 днів ми те тільки й робили, що одвідували карні остроги та приїски, балакали з усякими місцевими урядовцями, квапили ся догодити та подобати ся Потулову та єго жінці, а взагалі придивляли ся до становища. Незабаром я зуздрів, що прохати дозволу побачитись з вільною командою політичних — се значило збожеволіти, і що потай треба було шукати знаємостей. Що до йменя та слави більшости політичних, то мені се було відоме; до добродійки Наталі Армфельдт я мав особну рекомендацію. — Я відав, де вона мешкає, але яким чином можливість була одвідати її потай у селі, де повно було козаків та жандарів, що до мене яко чужосторонця додивляли ся так пильно, як тільки могли доглядати ся в якому англійському сельці до руского царя? Але оте було ще не саме гірше. Я швидко помітив, що не було ніякої спроможности одцуратись ні на хвилю від ввічливости д. Потулова. Од часу нашого приїзду він залишив усяку роботу власну, а присвятив себе нам. Сиділи ви дома — і він тут; виходили — і він за вами. Варто було протягти руку до шапки — зараз він і питає: „Куда се ви йдете?“ Коли я відповідав, що захотілось проходити ся трошки, він зараз на се: „Почекайте хвилину — пійду і я з вами“. Вочевидячки з усієї сили він хотів перешкодити нам з ким небудь знаємити ся самотійно. Само по собі, що такий стосунок до діла з боку державного урядовця був добрий і натуральний, як на погляд Потулова; але для мене — се було зовсім кепско. Мені бажало ся довідатись про справжній стан речий там, де мені було се заборонено, і се я мусів зробити, чого б воно ні коштувало, аби лиш не перечило звичайности та чести. Особливо

трудним се було з морального погляду нам, яко гостям добр. Потулова, бо зовсім було не гарно користувати з гостинности і в купі з сим таїти від єго свою мету. Але обирати було ні з чого. Бо якби ми вимовили перед Потуловим, що маємо на меті познаємити ся з вільною командою політичних та довідатись про жите їх товаришів в острозі, то він одразу не попустив бисего, а ми яко гості муєли б єго слухати. В протязі де-кількох днів даремно я вишукував виходу з отих, більш-менш неприємних альтернативів, а на останку поклав собі зробити от-як: коли мені випадє побачити ся з політичними перше, ніж Потулов вимовить свій погляд на се — то я мушу скористати з сего випадку дбаючи само по собі у сему сам собі, щоб визволити єго від підоздріваня в потуранню мені. Да й справді з якої речі випадкові обовязки гостя — а я став їм випадково не бажаючи сего — повинні були відібрати у мене власну волю?

Раз, як поклав собі таке чинити, я зараз же почав вишукувати й випадку доладного. Але вийшло на те, що я так заплутав себе у сітку особистих відношень з rozmaїтими людьми, що вже важко було й виплутатись. На другий день, як ми приїхали, прийшов одвідати нас комендант острогів політичних на Карі, жандар-капітан Миколин. Хоть одразу він справив на мене неприємне, відкидне враженє, але і то мене вразила та ганьблива та образлива непривітність, з якою спіткав єго Потулов. Видати було, що не великі приятелі оті два чоловіки і я тільки дивував ся, як Миколин легко дивить ся на таке відношенє Потулова; кожен на єго місци глянув би на таке привитанє яко на образу і більш би єго цога не була в тутешній господі. Але певно жандарі вдатні усе перетерпіти, аби тільки досягнути визначеної мети. Капітан Миколин бажав на власні очи побачити американських мандрівників, хотів довідатись, чого їм треба в отому закиненому куточку й неважаючи на непри-

вітнє Потуловеке спітканє, ссяв мов ранок у травні. І я мусїв спіткати єго яко мога ввічливо та любязно принамві так, щоб не роздрочити Потулова. Треба було мені не тільки одслонити од єго усякі підозріня але й придбати ще довіре. „Навіть повинно бути приємно й жандармови — гадав я собі — коли єго зустрічають ввічливо та з поважанєм чужостворонці, поруч зневагою до єго того, хто в купі служить. Привитанє нашого господаря, якого, здавалось би, ми повинні б були переправняти, яко гості, тільки кивє більшу відтїнь на нашу ввічливість та нахилить до нас Миколина“. І справді, як на погляд, то Миколина приємно вразило наше привитанє, й прощаючись, стискаючи мені руку, він вимовив надїю, що побачить нас. Само по собі в притомности Потулова, він не одважив ся прохати нас до себе і ми зі свого боку сего єму не обіцяли, але поклали собі по змозі одвідати єго. Потулов був такий тактовний, що не промовив нічогісенько поганого про Миколина вісля того, як він одійшов, але з балачок з іншими знаємими я довідав ся, що особисті стосунки отих двох чоловіків дуже неприємні, та що усї місцеві урядовці та офіцери ненавиділи та зневажали єго яко шпіа та донощика.

„Він раз-у-раз до Петербурга пише на нас доноси та рапорти“ — мовив мені один між урядовцями. — „Але нехай собі пише. Я не бою ся єго. За останні три роки перебуло у нас 4—5 жандарів яко комендатів політичного острогу, а найгірший Миколин“. Отакі відношеня між Потуловим та Миколином вправили мене в ще гірше становище. Якби мені й довело ся пізнати ся з політичними, то само по собі про се довідав ся б Миколин; може б довідав ся і про те, що я привіз до них де-які листи від товаришів. А се й приключка для доносу, який б він поклав яко підвалину для обвинуваченя свого ворога. „Кенан, що гостює у Потулова, промовив би він; а він у ночи навідував ся до по-

літичних та оддав їм листи. Сего не посьмів би він вчинити без відома та потуряня Потулова. Значить винен Потулов в тім, що зламав закон, та шкодить мені справляти мої обовязки яко команданта. Але я зовсім відсилаю від себе відповідальність утримувати порядок в дорученій мені області, як Потулов буде потурати чужосторонцям в спорудженю одвідин з політичними злочинцями“. Таким робом користаючи з гостинности Потулова, я з нехотя мусів би накоїти єму прикростий. Але мало ще і сего. Миколин був ворогом „вільної команди“ політичних, як я довідав ся, бо лічив її небезпечною і нераз вже проєктовав знищити її, значить мої зносини з політичними в сему разі були б для єго ковінька на руку. Він би міг написати до міністра ось яке: „Метою уряду єсть відділити небезпечну клясу політичних злочинців не попускаючи їм бачити ся навіть з родичами без мого дозволу. Але мені ніяк робити сего, коли буде дозвіл політичним мешкати поза острогом, де догляд за ними трудний і де їм вільно бачити ся, з ким вони хочуть. І се частійше та частійше чужосторонці з'являють ся по Сибіру, а Кара вже не єсть невідомий куточок. Коли вже заступники уряду, от як Потулов, дають запомогу отим зносинам, то урядові зістаєть ся одно тільки, або відцурати ся від того, що воно хотіло зробити, або знищити вільну команду та проторити політичних до острогу“. — Про наслідки такого рапорту легко розміркувати. Навідай ся я потай один раз — загинула б вільна команда, а я повкидав би усіх їх до кайданів та до самотного вязнення. Самої думки про сесе не міг знести і не одну ніч я не спав, міркуючи про усякі можливости та розважуючи справу. Нічого ліпшого я не знаходив над те, що я прирозумів на початку: ледве з'явить ся змога утікти з під догляду Потулова — ужити усіх засобів, щоб побачитись з політичними, аби був хоть раз випадок до ладу.

Такий випадок справді здав ся вже на шестий день після нашого приїзду до Кари. Д. Потулов мусів виїхати до Усть-Кари на слідство з причини пожежи недавньої скарбового складу борошна*). В нашій розмові він ще ні одного разу не чипляв за ласкотливе питанє про політичну каторгу. Воче-видячки він упевнив ся в нашій „неповинности“ і тепер одїзджаючи шуткома поручив нас піклованю своєї жінки. Через годину після єго виїзду я почав лагодитись на виправу: сховав під підбивкою свого широкого футра невеличкі подарунки, які я взяв ся тутечки передати, понерекладав з чимодана до кишені листи та озброєний пляном промислу, що менї дали, пішки рушив прямуючи до політичного острогу. Була вже година друга з півдня. Чекали Потулова на другий день тільки у вечері, значить у мене мало ся більше над 24 години часу вільного від догляду. Я поклав собі насамперед одвідати Миколина та, за балачкою по приятельски, стерти останні сліди невіри та підозренности, які викликала наше прибутє, а потім вже від єго просто під

---

*) Істория сего складу може гарно ілюстровати характеристику здирства російського урядництва особливо на Сибіру. В складі було, принаймні повинно було бути 20000 пудів борошна скарбового, призначеного на харч каторги на Карі. Слідство після пожежи виявило, що 20-30 пудів чужого борошна, що винятково ховано тут, поцсоване тільки, а що принаймні дві третини її були цілісенькі, і їх можно було уживати, а 20000 скарбової муки зникло: слідство-ж довело, що її вкрадено ранійше а будинок запалено, щоб потаїти крадіжку. Де кілька місяців згодом, вже як ми одїхали, згорів і будинок Потулова, а в єму були усї капері, що належали до слідства. Цензура не дозволила нічого писати про те, що зробило слідство і я не відаю, чи відшукали кого небудь винного в сих злочинствах. Але де більше заплутані звязки злочинців такого пошибу з висшою властею змушують часто справу не допускати до суду. Так певно було і в сєму випадкові.

захистом темряви розшукати халуцу, в якій мешкала Наталя Армфельдт. От з якої речі поклав я собі вчинити справу в такому порядку. Перше Миколин, само по собі, вже певне відав про виїзд Потулова до Усть-Кари, а єго, гадав я собі, дуже леститиме те, що я скористував з першої хвилі неприємності господаря — єго ворога — щоб одвідати єго; друге, гадав я, також безпечнійше буде рушати розшукувати Армфельд просто з господи коменданта; якби мене й побачили, то подумали-б, що я се вчиняю з дозволу Миколина та й взагалі „відвага або мід пє або кайдани тре“.

Капітан Миколин був старий та досвідчений жандар, лукавий та нецеремоний. Виховав ся він в добрій школі -- у відомого Муравєва-вішателя і служив він вже тридцять років. Се був не великого зросту, міцний мущина, років близько 50 до 55, лисий, сивобородий; мав тонкі, міцно стулені злії губи, непроглядний вид та холодні сиві очі. Він був дуже ввічливий та пильний, але недоладне вражінє, яке він справив на мене одразу, ще на сей раз побільшало не зменшаючись при дальшій знаємости.

Привитав він мене від серця та нібито просто, важачись помнякчати по змозі неприємні риси свого облича, але не по силі було єму відмінити своїх холодних очий, що очевидячки вимовляли, що „у єго за пазухою камінь“. Проте і він мав слабку струну: пиндючність та перебільшанє уважанє на свою значність та на відповідальність своїй посади. Ся пиндючність визирала у єго зі всіх боків: єго простого капітана обрано в Петербурзі над усіма капітанами та послано на таку значну посаду; єго визволено од усякого догляду; єму надано привилей просто писати до міністра, трохи не до самого царя. Менї здавалось, що чоловіка, який пиндючив ся зі свого становища та відав, що не звертаючи уваги на се становище, усі навкруги зневажають єго та ненавидять, повинно дуже влещати та поша-

на та ввага, з якими обернув ся до єго чужосторонець, що перебував гостем у єго ворога. Скільки були такі міркуваня справжними я не відаю, але я вчинив справу, відповідне сему. Насамперед я вимовив жаль свій, що не мав змоги ранійше одвідати єго, а се залежало „від особливих обставин а не від мене“. Він вдячно вклонив ся мені, промовив, що зовсім розуміє моє положенє, і запросив напити ся з ним чаю. Козак внїс вже кипячого самовара і ми, вмовивши ся добре, почали балакати між собою. Скільки з'умів цікаво, я оповів єму про наші пригоди по Сибіру натякнувши при сій нагоді, що я член американського географічного товариства та російско-американської тельграфічної спілки; оповів про мої пригоди на Камчатці, про їзду на собаках та кочове житє посеред Коряків; нагадав про мою бачинку з товаришем міністра закордонних справ, Влангалі, щоб натякнути, що моя мандрівка по Сибіру не потайна, а з дозволу вишого російського начальства. Очевидячки він з задоволенням слухав мою балачку а я повагом оповів єму усї найдрібнійші подробиці про житє аж до року 1885. Коли про що небудь не згадав, то для того, що де-що вже забув. Він був цікавий, чи не обираюсь я часом надруковати справозданє про мою мандрівку і на се я відповів, що вже частину видруковав про мандрівку по Сибіру а тепер повернувши назад надрукую другу половину у Century, що і послало мене. Після сего я оповів єму цілий гурт відомостей про наші американські часописи взагалі та про Century особно; попрохав завітати до нас та подивитьсь на Фростові рисунки, оповів, як багато гроший витрачує Century на свої малюнки і виявив жаль, що він не вміє по англійски і се не дає єму способу прочитати мої пройшли твори. Він вимовив надію прочитати їх в перекладі, а я одвітував, що се може бути, бо і попередні розправи аж два рази переложені і т. д. і т. д.

Незмога моя тепер пригадати про все, про що ми балакали, але памятаю, що ще ніхто не одер-

жував стільки відомостей про моє життя та про свої справи, як отсей цікавий жандар

Моя отвертість та дитиняче довіре почали справляти на мого бесідника добре вражене, він став простійшим та розмовнійшим; налив мені 2 чи 4 шклянки чаю, пошанував ромом, а далій, дивлячись, що я єго пильно слухаю та цікаво оповідаю, трохи не втопив мене в струмені відомостей про свою особу. Він познаємив мене з устроєм жандамерві та зі способами, як вербують та потім творять офіцерів жандармів, переказав свою особисту історію, оповів як, та при яких обставинах єго підвищено на службі, скільки він має орденів, скільки одержує за службу гроша, який час єму треба служити ще, щоб дослужитись до пенсії, та питаючись гнув на те, що він один тільки на Сибіру в такому чині — що пише просто до міністра Ледве розмова діткнула ся до питання про заслане, він здивував мене, ганячи сибірські ета чи та остроги; промовив, що життя карних засланців в дорозі страшно, а заслання на Сибір опріч лаха, яке справляє воно інтересови самого засланця, ще й шкодливо відбиваєть ся на життю країни. Не чекав я від єго таких поглядів і якийсь час не відав, як дивити ся на них. Чи він похвалявсь передо мною своїм філантропізмом, сей новоз'явлений Довард в жандарескім уніформі, чи просто випитував, як я гадаю? Чи так чи не так се було, а я поклав собі в розмові заводити так само, як він, не виявлюючи однакже, що мені докладно відома справа, але підкрисляючи де-що з того доброго, що мені довело ся бачити; ото я зупинив ся на острозі в Верхеудинску, яко на прикладі піклованя урядовго поліпшення стану речів. Після сего без жадного виклику з мого боку капітан Миколин звернув розмову на питання про політичну каторгу на Карі. На єго думку становище політичних було не впримір ліше, ніж гадають собі. Мешкають вони усі у купі по великих світ-лих камерах, мають вони бібліотеку, одержують

гроші від кривих та другів; нарешті їм вільно пі-
сля відбучи строку мешкати серед вільної коман-
ди на волі. „Не вже?“ скрикнув я наче задивлений
— „хиба-ж вони вільні від роботи в рудокопнях?“

„А тож! Само по собі вільні! Сидять собі во-
ни любісенько та читають в теплому місці — от-
се вся їх робота!“

„А вільно їм писати листи до Росії прияте-
лям?“ спитав я.

„А вже-ж. Сего то я й вимагав, як одержу-
вав посаду. Само собою, я передивлюю їх листи,
але писати вони вільні де схочу“.

„А ми зовсім не так в Америці вбачаємо жи-
те на Карі політичних злочинців — мовив я —
ми гадаємо, що їх примушують працювати по під-
земних рудокопнях, що вони приковані до тачок, і
що взагалі жите те се довічна боротьба зі страж-
данями та недостачами“.

Миколин усміхнув ся наче визнаючи власну
правдивість, та промовив, що й сам він ранійше,
поки не приїхав до Карі, не так дивив ся. — „Чо-
го ліпше“, — додав він — „якби ви отсе пройшли
по коридору в острозі, то й побачили б, що ареш-
тант любісенько сидять навкруги великого стола
та або читають або пишуть. Справжня бібліотека!“

Я одповів, що се дуже цікаво; чи не можна,
справді, хоть подивити ся на сю бібліотеку?

„Не... відаю“ — промовив він вагаючись. „Бач-
те, я не можу без особливого дозволу пускати до
острогу нікого. Але се пuste діло, я можу показа-
ти вам деякі книжки з їхньої бібліотеки, англійські
книжки.“ І він, не довго думаючи, післав вістового
до острогу. Швидко вістовий прийшов назад, та з
собою приніс книжку стихотворів Шелі й одно
число Понча, а Миколин доручив їх мені торже-
ственно усміхаючись. — „Не що давно“ казав він
далій „спорудили вони у себе театр; а то ще ви-
давали власне писане часописьмо“. Після сего він
виняв з шафи острожну книжку, щоб показати,

скільки грошей що року дістає від родичів острог. Грошей було 6044 р. с.*).

„Арештанти мають право самі тратити оті гроші?“

„Само по собі“ — одвітував він — „гроші лежать тільки у мене, а вони вже кажуть, що їм треба купити, тай купують усе, на що єсть дозвіл острожного регляменту.

Само по собі про все я слухав розчинивши рота від захопу. Ентузіязм огорнув мене, коли сей гуманний та благородний жандар розгорнув передомною у всій красі малюнок раюваня „державних злочинців“; вони й мешкають по сьвітлих та просторих покоях, де повно сьвітла та повітря сьвіжого; студюють до схочу англійску літературу; по обіді для стравности читають „Понча“, видають власне часописьмо, споруджають задля розривки домові театри! Але зараз же я мусів гнівати ся, та вдавати з себе роздроченого. Оті добродії, коло яких так впадають, панькають ся з ними уряд та урядники, оточуючи їх жите такими вигодами, а вони он що коять, віддячують гідною невдячностію!

„Трудно вам — д. Кенане — уобразити“ — мовив далій Миколин — „який се невдячний народ, яку безліч хитроців та ошуканьства вживає він,

---

*) Вертаючись назад, я спіткав в Іркутску одного урядника контрольної палати, а він по своєму обовязку мав вхід до всяких справоздань на Карі. Я попрохав его подивитись, чи багато грошей в 1885 р. за 10 місяців одержали від кривих політичні злочинці. Він запевнив мене, що всего на всего таких грошей на Карі одержано 375 долярів. Вочевидячки Миколин підвіз москалика, бажаючи переконати мене, що на Карі політичні купають ся в роскошах. Я певен, що звістки, які дав мені урядовець в Іркутску, докладні, а значить 375 дол. єсть справжнє число; з якої речи ото число таке мале, потім я оповім. 375 долярів винесе на день на кожного $1\frac{1}{4}$ кошійки.

щоб ошукати начальство, переховувати заборонені річи або посилати потай листи! До ладу запитати, щоб ви вчинили, д. Кенане, якби довело ся вам як найшильнійше обшукувати політичного злочинця?

„Я б роздяг его голого, та пильно б огледів усю его одежу“.

„Отсе і все?“ задивував ся не вдаючи Миколин. Я відповів, що не відаю, що ще можно зробити.

„А ви б не шукали у него по ухах?“

„Нї“ — відповів я — „се б і в голові менї не клалось“.

„А в роті б не шукали?“

Я знову відповів, що нї.

„А в щілки між зубами не заглядали б?“

Отут вже я відповів торжественно, що така „геніяльна“ ідея зроду б та нї при „яких обставинах не спала б менї на думку.

„Ось бачите“ — побідно скрикнув Миколин. — „Я-ж знаходив записочки і по ухах і по ротах. Одного разу в зубах у каторжного була отрута, обгорнена воском — егеж! Ага-га,“ — скінчив він по звірячи потираючи руки — „вони лукаві, але й я старий горобець. Відомі менї усі їх штуки, мене вони не ошукають.“

Менї аж холодно стало, як я згадав при тій мові про речі, сховані в моєму футрі. Увійшовши я залишив его в передпокою, і, може бути, що сей жандар, що лазив до рота та до ухів за листами, а за отрутою до щелин між зубами, вже звелїв пильно оглядіти й фуґро. Казати не можна, щоб поховані там річи були занадто злочинні самі по собі: се були дві китайські чашки, ручане зеркальце, та віхтик з піря, що дала менї в Іркутску одна жінка, щоб передати д. Армфельдт на спомин та ознаку любови; але-ж як менї було викрутити ся, що вони в моєму футрі? Нехай би я сказав, що до зеркала, що американці дуже піклують ся про свою окільність та мають звичай, виряджаю-

чись куди небудь захопити зеркальце — а до чо-го-ж чашка, віхтик? В протязі неприємної пів години я чекав, от-от з'явить ся вістовий, тримаючи в руці червоний віхтик, але на щастє моє такого не лучило ся і Миколин оповідав далій про політичних засланців. Було трошки й правди в єго оповіданнях, але ся правда була переелутана з такою брехнею тенденційною, що навіть, що якби я був самий ймовірний та простий мандрівник то й то б не няв віри. Взагалі розмова наша складала дуже цікавий малюнок для спостерегача, що відав обопільне становище бесідників. Я не гірше відав про політичний острог та про всі подробиці, які дотикають ся до єго, ніж Миколин. На грудях у мене схований був докладний плян єго, в кишені — спис усіх вязнів; я зміг би нарисовати нутро камер і де стояли які річи по нх; відав я добре, що їдять вязні, яка на них одежа, як ведуть свій час; я відав, що четверо між них приковано до тачок, а де-кільки збожеволіло; вдатен був я написати дробязкову історію острогу за останні 5 років. І я отсе відаючи, маючи при собі рекомендаційні листи до вільної команди — отсе я мусів сидіти та сумирно слухати відомости, що були сама істотна брехня; я мусів був тамовати себе і вдавати з себе простого та ймовірного мандрівника, що не має чого тайти, що ввесь отвертий, якого задивляє усе, і він захоплює ся, довідавшись, що політичні злочинці замість того, щоб бути прикутими до тачок, раз-у-раз стоять під шклованєм та під увагою турботного начальства.

Яке враженє я справив на Миколині, мені се невідомо, але гадаю, що я встиг хоч трохи одурити єго та заспокоїти ту лукаву гончу собаку. Може я й помиляв ся, але в кожному разі, коли й він думав, що одурив мене, то помиляв ся не менше від мене. Може читач промовить, що моя політика грішила що до морали, але щож мені було діяти? Становище моє було дуже серйозне. У мене були різні

революційні папери, папери з урядових архівів, листи політичних засланих, де-кільки книжок для записування, а зміст їх міг не тільки винувати засланих, але й людей лояльних, урядників, що поняли мені віри. Якби підозрівання доправили мене до обшукування, багато б знайшлося винних, а папери б мої загинули. Як бачить читач моє становище було дуже трудне, і я вірую, що мій янгол, заплакавши з випадку моєї негарної ролі, не дуже обвинувачував мене.

Над вечір я попрацював з Миколином, промовивши та послухавши від його гурт гарних слів, тай рушив до помешканя д. Армфельдт. Мої нерви були напружені, а в самому мені було повно енергії та віри, бо я počував, що побідив жандара.

Армфельдт була дочкою російського генерала, що вже помер, та сестрою добродійки Хведченко, жінки відомого російського вченого та дослідача. Вона належала до заможної та аристократичної семі, яка мала стислі звязки з романістом графом Толстим. Говорила вона по французки, мальовала і, взагалі була освіченою дівчиною.*) Її арештовано

---

*) На переважний жаль у мене не має подробиць, що малюють отсю цікаву особу. Один російський революціонер, до якого я обернув ся за відомостями, в одповідь написав до мене от-що: „Я був знаємий з Армфельдт особисто, але небагато спроможно сказати де-чого про її життєпис. Сей бік справи нас не цікавить. Відомо мені тільки, що її батько був генералом, а сестра за відомим мандрівником Хведченкою замужем; — недавно він загинув в Швейцарії у горах. Особистість Армфельдт не справляла такого враження як от Перовської або Бардиної. Належала вона до того типу „звичайних“, що відрізняють ся через високі моральні пізнаки, неможну прихильність та саможертву. Сі прості добродійники стають могутніми порушниками та великими відзнаками, коли вони виявляють ся так як у Армфельдт. Такі типи зустрічали ся вам по Сибіру. Порушне співчутє, що виглядне скрізь по ваших розправах, сьвідчить про се“

у Києві 11 лютого 1879 року на якомусь революційному зборищі і в часі арешту чоловіки, що були на квартирі, збройно обороняли ся від поліції. Почали стріляти з обох боків і тутечки застреляно одного жандара та двох революціонерів — а декільки поранено. За те, що була на квартирі та належала до революційної партії, Армфельдт, хоть і не тримала уділу в суперечаню, скарана чотирнадцятома роками та 10 місяцями каторги, їй одібрано усї права і заслано на віки на Сибір. Вона скінчила свій строк й мешкала в вільній команді у купі з матерю старою 60—70 років, що прибула на Кару поділяти долю своєї дитини. Вже сонце сховало ся і доволі було темно, як я розшукав потрібну мені хатину. Я постукав у важкі дерев'яні двері; через хвилю мені відчинила молодиця. „Тут мешкає добродійка Армфельдт?“ запитав я.

— „Я Армфельдт“ — одповіла вона.

„Мене звуть Жорж Кенан. Я Американин й мандрую по Сибіру для розсліду російського заслання. Бачившись багато де з ким з ваших друзів і ось привіз рекомендацію від д. Н.“

Де кілька хвилин дивилась на мене Армфельдт дивуючись та наче не ймучи віри. „Увійходьте“ нарешті промовила вона. Увійшов я через темну передню хату з голим помостом, непомальованим потолоком, побіляними вапном стінами, що вжовкли, та з двома маленькими квадративими вікнами. Усе убранє в хаті складало ся з соснового столу, декільких сяк-так збитих дзигликів та вузкого дерев'яного ліжка. По обидва боки дверей містилися судники з посудом. Усе було прибране та попорано чисто, але лихі обставини нагадували халупу хлібороба в Ірландії.

Я скинув футро і вже наміряв ся віддавати д-ці Армфельдт листи до неї, але раптом вона схопила мене за руку мовлячи: „Стривайте лишень... Попереду треба зачинити вікониці та замкнути двері“. Взявши сьвітло тримтячею рукою вона сильно

зачинила двері та вікна і тоді тільки промовила зрушеним голосом: „Ви дивуєтесь? Ви не звикли до сеї атмосфери тривоги та ляку, в якій перебуваємо ми? Але хто-небудь міг зуздріти вас через вікно!“ Тоді я віддав їй листи, але вона не поспішала ся їх читати. Вона дивила ся на мене таким самим на пів задивленим, на пів недовіряючим поглядом, яким спіткала біля дверей. „Скажіть на милість, яким робом ви опинили са тутечки?“ промовила вона нарешті.

Я одповів, що приїхав зі Стрітеньського гороною дорогою.

— Ні не те... Як вам дозволили прийти до мене?

— „Ніхто мені до дозволяв сего. Я потай у вас. Ось вже тиждень, як на Карі, і се — перша змога, що се мені довелось викрастись з дому одному“. Після сего я оповів їй, що прибув я на Кару, маючи на меті познаємитись з житєм політичних засланців, та скорочено розповів їй історію моєї мандрівки. Вона дивилась на мене, ніби вражена раптовним та міцним вдареня, не маючи слова, ніби то неприємна. Нарешті вона промовила по англійски.

— „Вибачте мені, що я так дивлю ся на вас. Здаєть ся мені, що я спіткала вас непривітно, алеж їй Богу — усе ото у ві сні. Я така зрушена, що не відаю, що кажу й роблю. Ви-ж перший чужоземець, якого тутечки я бачу. Перша ваша з'ява тутечки в моєму домі — се така неймовірна подія в моєму житю. Так почував певно себе Лівиньстон, як єго розшукав Стенлі в центральній Африці... Але скажіть, яким робом спала вам до голови така чудна думка, щоб їхати на Сибір знаємитись з нашим житєм?“

Аж ось з за перебивин, що розділяли хату на двоє, дав ся чути голос старечий, що по російски питав: „Хто се прийшов до тебе, Наталю? З ким ти розмовляєш?“

— „Се американин мандрівник, мамо, що розпукав нас навіть тут, на Карі.“

Се був голос матери д. Армфельдт, що ми розбуркали нашою розмовою; через хвилину вона виступила до нас.

Се була лихом бита, стара людина з сивим волосєм, з тонкими інтелігентними рисами твари, на якому турбота та горе лишили свої сліди. Глибокі заналі очи, навкруги з синятинами та зморщками доводили, що жінка ся не одну ніч переплакала та протужила. Ніколи ще не бачив я такого смутного, безнадійного, та побитого лихом виду. Перебувши з пів години у д. Армфельдт, я відійшов повівши, що навідаюсь пізнійше трохи, як у неї зберуть ся товариші її по заслано. Посьпішав ся я до Потулова, де мене чекали обідати. В часі обіду д-ка Потулова все поглядала на мене з особливим виразом, начеб то шукала відгадати, де я перебував весь сей час. Проте вона не відважила ся спитати мене просто, а се визволило мене від зайвої брехні, а мого ангела від зайвої слези.

О семій годині я вже був у Армфельдт, де на мене чекали Куртїєв — оден з вільної команди, та товаришка Армфельдтова — Колїнкина, бліда худорлява, молода жінка. Я знав її імя. Її заслано на каторгу за те, що вона тримала уділ в душоубстві шефа жандарів, Мезенцова. Не чекав я спитати таку молоду та симпатичну жінку. Про те я вже звик до того. Більшість жінок, що відзначали ся в страшних трагедиях за останних 15 років революційної боротьби в Петербурзі, Москві, Кієві, Одесі та що виявили таку енергію, силу характеру й саможертву — були делікатні, слабі жінки 18—38 років, що я ладен був швидче лічити інститутками або учительками недільної школи.

Тут почали сходити ся одно за одним і інші засланці. Д. Армфельдт, аби стукнуло в віконницю, зараз підходила до дверей, питала, хто там, та впевнившись, що се товариш, бережно відчиняла

двері. Маленька ледви освітлена хатина, спільний, збуджений настрій, потайні стуканя у вікно, розмова тиха але палка, та сей гурток людей, що товпили ся навкруги мене, наче я прийшов з того світа, справляли на мене вражене якогось сну. Все було тутечки незвичайне, чудне. А коли засланці почали мені оповідати предовгу низку страшних історій, де було повво страждань та лютої, історію збожеволїнь та згублень власної душі, то мені здалось, що я вступаю до пекла, де колись то Данте над ворітьми прочитав: „той, хто увіходить сюди — покинь надїю“. Коло девятої години, ледви я почав записувати до своєї книжки де-які помітки, раптом щось застукало у двері. Колінкіна з тривогою зешепотїла: „Се жандар — не пускайте єго“. — Усе замовкло і мені здавалось, що я чую, як моє серце колотить ся. Аж ось Армфельдт підступила до дверей і звичайним голосом сказала; „Ми тутешні усї: моя мати, Колінкіна, я, Куртіє.“ Далше я не розчув. Жандар удовільнив ся відповідю і відійшов. Усїм стало спокійнїйше. „Три рази на день провіряють нас жандари“, промовила Армфельдт до мене — „але тепер тільки для проформи і вони не конечно увіходять до хати“.

Далїй вже розмова наша почала ся без усякої перешкоди. В протязї де-кількох годин я почув оповіданє про жите політичних засланців, подробиці про дорогу на етапах, про Кару і т. і. та, як умів, відіповідав на питання тих, що були тут, про становище російского революційного руху. Балакаючи я випадком звернув увагу на особу, якої я поперед не завважав. Був то чоловік на погляд років 30—35; обличє він мав блїде, якесь чудне, очи голубі. Сидїв він як раз проти мене, обперши ся ліктями на колїна, підпираючи бороду руками, та дивив ся на мене упертим, чудним поглядом, в якому відбивало ся щось ненатуральне та недуже. Як тільки на хвилину розмова перервала ся, він раптом промовив одностайним, поважним голосом: „Ми

маємо тутечки власне гробовище. Чи не хочете ви подивитись на єго?"

Таке несподіване запитанє, голос, спосіб, яким зроблене запитанє, змусили мене здригнутись. Стало мені якось ніяково. Я зрозумів, що се був божевільний. Ото так само як той раптовний гурк у двері в події душоубства „Макбетового“ побільшив увесь жах попередньої трагедії, так і отсе запитанє, та згадка про збожеволїне та про смерть, що на хвилю обобразили ся у мене в голові, зробили ще більше живими та сграшними всі оті страшливі трагедії, про які мені тільки що оповідали.

У д-ки Армфельдт загавав ся я до півночи і відійшов зворушений, як ніколи. По жилах у мене кров переливала ся. Мов мене трусила тряця і не дивлячись на холодне повітрє з морозом заспокоїти ся я не здолав. У Потулових вже всі спали і тільки сам Фрост неспокійно чекав на мене. Я впав на канапу й важив ся заснути, але усе, про що я чув та що бачив, не зникало з голови, і тільки вже перед ранком довелось заснути важким, недужим сном.

Державні злочинці на Карі.

Після відвідин до „вільної команди“ політичних на другий день ранком, я, вже в купі з Фростом, рушив до д. Армфельдт. Вночі повинен був повернути майор Потулов, а я добре відав, що в купі з сим вже кінець нашим відвідинам. З такої речі треба було не гаяти часу, та як найліпше скористати отими 12—14 годинами вільного часу. Надії не було на довго потаїти від властей мої зносини з місцевими політичними каторжними; чи ранійше, чи пізнійше, але швидко повинні довідатись; треба було поспішатись. Іти у день до політичних, само по собі було небезпечно, але не було обирати з чого, а я обіцяв д-ці Армфельдт відвідати її ранком, коли не скоїть ся чого небудь особливого.

Незабаром, швидко йдучи, ми вже опинили ся у д. Армфельдт. Маленька хатина з побіляними стінами, з розхитаним помостом та маленькими, непозапиненими віконцями, при сьвітлі холодного зимового ранку, видалась мені ще більше порожною та сумною, ніж була учора в вечері. Але було тутечки де-що нове: посеред хати містив ся зроблений так-сяк Мольберт, а на єму малюнок зроблений олійними фарбами. Ніяково якось було спостерегати отаку асоціацію штуки з каторгою, сеї позначки роскошів та комфорту з лихою обставою хати, і я знехотя здивовано дивив ся то на Мольбер-

та то на д-ку Армфельдт, наче я промовив: „Яким робом отут на Карі опинив ся отой малюнок?“ Зрозуміла Армфельдт отой мій мовчачий погляд та, обернувши до мене малюнок, промовила: „Се я квапилась відмалювати патрет моєї матери. Сего року вона виїздить до Росії і я певно вже не побачу її ніколи більше; — стара вона вже дуже... Мені забажало ся мати про неї спомин. Мені відомо, що патрет зроблений зовсім кепсько і мені навіть соромно показувати єго, але може ви здолаєте мені допомогти в сій справі. Я маю мало фарбів, а добути тутечки їх не можна то може д. Фрост подасть мені яку небудь користну раду.

Мовчки дивив ся я на безчасний отой патрет, але в серці мав самий тільки жаль та глибоку симпатію. На оригінал правда він походив і в єму виглядали сліди таланту та знаємости зі справою, але полотно було товсте й не до ладу, фарби нікчемні та гідкі. З першого погляду видати було, що артиста важив ся перемогти даремно оті нестачні матеріяли для праці і патрет, отой плід любови дочки, на який Фрост дивив ся сливе безнадійно, був негарний. Боляче було бачити, як ота нещаслива дочка важила ся даремно лишити для себе довічно отой образ материн, а ще більш боляче гадати, що через кілька місяців, через рік вона знов лишить ся сама собі в купі тільки з отим патретом, що нагадує смерть і се буде останна їй втіха. Довго, мовчки дивив ся я на єго, не відважуючись критикувати праці, що була зроблена за таких узлів. Лишивши Фроста з Армфельдт клопотатись біля пензлів та фарбів, я запитав матір її, як вона в таких похилих літах зважила ся рушити з Петербурга аж на Кару — се дуже важко.

„В Росії вже ніяк було зіставатись“ — просто відповідала вона. „Тільки сам Господь відає, що їм доводило ся тутечки перетерплювати. Москалі били мою Наталю прикладами від рушниць. А інші морили себе голодом. Доходили до мене в Пе-

тербурзі сумні та непевні поголоски — ото я й приїхала сюди, щоб упевнитись на власні очі. Річ була неможлива залишити Наталю посеред таких страховищів.“

„Се коли було?“ — запитав я.

„В роках 1882 та 1883“ — відповіла пані Армфельдт.

„В травні 1882 р. вісім чоловіка утїкло з острогу, а після сего, жите тих, що тут zostавали ся, стало таке страшне, що вони покладали собі заморити себе голодом і відголодували аж 13 днів“.

Тим часом до хати увійшли Костюрин, Колїнкїна і ще декільки інших політичних. Армфельдт внесла самовара а за чаєм розмова стала спільною. Дуже мені неприємно, тутечки незмога моя, маючи не гурт місця — подати таку саму жваву та дрібязкову картину життя по карських острогах політичних злочинців, яку мені намалювали мої бесідники. Розмови в протязі 8 годин не можна змістити в розправі часописьма, а через се мені доводить ся поки що обмежувати ся оповіданнями про свої особисті випадки та скоротити справозданє про жите політичних каторжних на Карі від р. 1880 до року 1885.

Того-ж дня над вечір я в третє відвідав і вже в останне житло д-ки Армфельдт. У ночі чекали Потулова й нещасливі політичні вільної команди, відаючи, що вже в останне бачать чоловіка, що вертає ся у сьвіт, де бачитиме і крєвних та другів, дивили ся на мене, як на чоловіка близького та свого. Обіцяв я д. Армфельдт відвідати графа Толстого і оповісти єму про тутешне жите,*) залишив

---

*) Я додержав свої обіцянки й переказав гр. Толстому усе, що повинно було цікавити єго про жите д. Армфельдт на Карі. Але він, хоч вислухав мої оповідання про тамошні страждання, не хотів читати де-яких рукописьмів, що я єму привіз і промовив, що, жалїючи страждавь, він не здолає допомогти їм і не

їй свого адресу, щоб, коли доведеться, вона мала можливість листувати до мене, та взяв де-кільки листів, щоб передати кривим по Росії.

Стане певно дивно читачеві, що я відважився брати такі листи; се було злочинство, що якби довідалися про вго, то мене б арештовали, конфіскували б мої папери тай вигнали за кордон. Дуже добре я розумів оту небезпечність, але відцуратися від неї не було сили. Якби ви були російський політичний каторжний, якому де-кільки років не дозволяли листувати до жінки або до матери, та якби я, американець, відвідав вас, зібрав від вас, не буди певен, що вас знов не запроторять до зеліз та до острогу, усякі потрібні мені відомости, а після сего одцурався одержати від вас лист до вашої жінки — то ви мали б право обізвати мене лютосердним чоловіком, що всего боїть ся.

Коли вони відважувались писати такі „незаконні“ листи то й я повинен був відважувати ся брати їх; я раз-у-раз брав їх, хоч добре відав про небезпечність, яка загрожувала мені через те.

Пізно вже в вечері попрощався я з Армфельдт та її друзями; я вже не мав надії побачити їх. О півночі вернув ся Потулов і я тільки за сніданем побачив ся з ним. Спіткав він мене ввічливо, але офіційно. Я відразу почув зміну. Після привітання, він де-кільки минут сидів мовчки, задумано та уперто дивлячись на шклянку свою чаю. Я вбачав таке становище, та заздалегідь означав собі, що маю діяти. Я щиро поважав Потулова. Він обходив ся з нами так привітно, що я не хотів впра-

---

спочував їх справам „Вони вживали насилуваня — рік він — вони й страждають від насилуваня“. Мені оповідали що, як жінка одного каторжяго, Успенська, обернула ся до гр. Толстого за грошевою запомогою політичним на Карі, то він не допоміг. Графу до вподоби було не допомагати людям, бо він не спочував їх поглядам

вляти ёго в таке становище важке та неприємне, що відважив ся щиро провадити справу. Почавши розмовляти, я ёму сказав, що тоді, як ёго не було дома, я познасмив ся з вільною командою політичною.

— „Я чув про се“ — мовив він, не дивлячись на мене, а потім додав помовчавши трошки. „Я мушу сказати вам, що ви дуже необачно вчинили“.

— „Длячого так“ — спитав я.

— „А длятого“ — відповів він — „що кожний дивить ся дуже підозрено на чужосторонців, що потай шукають знаємостей з політичними. Се заборонено, а ви матимете через се великі неприємности“.

— „Але-ж мене“ — відповів я — „ніхто не застеріг про се, що воно заборонено. Я чужосторонець і ні звідкіль було мені відати, що не маю права балакати з людьми, які de facto на воли і я зустрічаю їх на улиці. З ними має право говорити усякий — з якоїж речі мені сего не можно?“

— „Я одержав телеграму від губернатора Барабаша“ — промовив він, дивлячись серйозно — „а в їй губернатор завідомляє, що вас не можно пускати до політичного острогу, а се значить, що вам не можно і бачити ся з політичними злочинцями“.

— „Про се ви нічого сенько мені не казали“ — відповів я — „а якби сказали про се ранійше, яб се зауважав. Я зовсім не памятаю, щоб ви що-небудь промовили що до сего“.

— „Бо я зовсім не клав собі у голову, що вам отаке забажає ся“. — відрік він — „Вас з роду се не цікавило. А проте“ — мовив він далій — „се дотикає ся до капітана Миколина, мені треба було тільки перестерегти вас, що ви поводитесь небережно й необачно“.

Тоді я отверто признав ся д. Потулову, з якої речі я ёму нічого не казав про свої заміри і з якої речі я користаючи з ёго непритомности привів їх

до вчинку. Якби зараній сказав ему про се, то він би повинен був або згодитись або не допустити се-го. В останнім разі, я яко гість, мусів би не перечити его бажаню та авторітету, а в першому на его б упала відповідальність за мої вчинки а сего вже я б не допустив. Я вбачав, що мені б заборонили бачити ся з засланцями політичними, як би власть заздальгідь відала про те, а через те іменно я сам скоїв се потай, щоб з одного боку ніхто сего не перешкодив, а з другого визволити д. Потулова від підоздріваня в змові. „Тепер“ — мовив я — „ніхто не має права винувати вас в тому, бо вас не було на Карі, і всяк вбачатиме, що я й скористав з вашої неприємности тутечки“. Таке товмачене справило те, що було треба, і его привітність повагом стала тією-ж самою. Але все-ж таки він перестеріг мене, що коли я далій провадити му зносини з політичними, то як раз вплутаюсь у великі неприємности.

Після свіданя через годину чи дві з'явив ся Миколин і се дуже мене вразило і стрівожило. Ему треба було бачити Потулова за ділом і вони три четвертини години сиділи в кабінеті. Мені щось треба було зробити на другому кінці дому, а Фрост рнеував як раз поруч з кабінетом. Зараз же, як тільки вийшов Миколин, Фрост кинув ся до мене і оповів, що він трошки зачув уривки з розмови. Розмова дотикалась до моїх одвідин до політичних та пита-ня, чи не треба обшукати нашу багажу та паперів. Капітан Миколин правив, що треба конечно обшукати, а Потулов обороняв нас, та уговорював жан-дара, що обшукуване справить скандаль, і що воно не до речі. Суперечка закінчила ся на значучому річеню Миколина, що коли нас вже не можна обшукувати на Карі, то се треба вчинити в іншому місці. Фрост та й я сам — трошка були збентежені отсею звісткою. Мені не було так страшне обшукуване, принаймні доти, поки ми були у Потулова як того, щоб Потулов не вимагав від мене

слова, що у мене нема листів від політичних засланих. Мені здавалося, що як тільки буде можна, то зараз же Потулов щиро й запитає: „Георгій Івановичу, капітан Миколин відає про ваші одвідини у Армфельдт і гадає, що ви одержали від її листи, щоб передати їх друзям. Він одвідав мене сьогодні, та вимагав, щоб вас обшукати. Само по собі я на се не згодивсь, але прохаю вас мене заспокоїти вашим словом, що ви не маєте справді отсих листів“.

Довелося б мені збрехати чоловікови, що так гостинно витав нас, або продати людий, що поняли мені віри, та до яких я почував щирю симпатію. І те і інше очевидно було неможливе а тим часом що я мав вчинити; небезпечність була над головою, що от-от що хвилі так і впаде на голову. Якби ще справа дотикалася до моїх власних паперів — се б ще було байдуже, яб чекав не лякаючись усього; але я відав, що якби у мене знайшли оті листи, то і Армфельдт і інших зараз же знова посадили б до острогу; нещаслива стара Армфельдт знов би зосталась на самоті зі своїм горем а розслід моїх паперів накликав би багато лиха на десятки та сотві засланих, урядників та офіцерів, що ймучи мені віри так збогатили мої материяли. Цілісенький день я був не при собі і второпивсь tête-à-tête з Потуловом; у вечері зараня одійшов, здаючись на те, що болить голова, а цілісеньку ніч все розмірковував про оту справу. Я вигадував і те і се, якби сховати їх, і зараз же жахався того способу, розуміючи, що се не визволить мене від проклятущої ділеми — обрехати або признатись. Може б одіслати їх на пошту? але усі пакунки та листи з господи Потулова не минали рук его, а се-го то я страхався. Нарешті вже, як благословилося на світ, я наважився понищити ті злощасні листи. Само по собі не можна було порадитись з властителями їх, але я відав, що вони б зрозуміли мене й виправдили, якби відали про всі обставини

справи. Боляче було меві, само по собі, нищити їх: бо стільки надії покладали на них ті, що писали їх, якими б дорогими були вони для батьків, материй, сестер та братів у Росві! — але іншого нічого не можна було подумати. Дуже велика була відвага — ті папері.

Раз поклав я собі понищити листи, — ще треба було розміркувати інше питанє -- як се скоїти. З того часу, як вернувсь Потулов з Усть-Карі, до мене доглядали ся ще пильнійше ніж попередю. Дверий до моєї хати не було і вона одособнялась від передньої та гостинної тільки тонкими портиєрами. Вікна в хаті не завішені як раз були з улицею у рівні, а вартовий, і в день і в ночи стоячи біля ганків, міг усе бачити, що ні робить ся в хаті. Порозривати листи? Але познаходивши шматочки можна завжди було склеїти оригінал. Спалили їх? Але дух від паленого паперу пійде по всіх хатах, не кажучи вже про те, що, що хвиля, була змога спіймати мене на вчинку або вартовому або Потулову, що частенько таки навідував ся до мене, завжди маючи до того приключку. На щастє у хаті була велика цегляна груба і її затопили через пів години, як я встав. Питанє було розплутанє. Треба було тільки виждати хвилю, як Потулов буде балакати з Фростом, а вартовий одвернеть ся на бік, та зараз же вкинути листи у піч. Тихесенько я одтулив дверці в грубі, упевнив ся доокола, чи все як слід, та через кілька минут вже од листів не було й сліду. Після сего я позачіркував, або позашифровував де-які назви по книжці і таким робом зовсім налагодивсь до обшукування.

Я й досі жалкую про дві речі за час мого перебування на Карі, а перше за те, що попалив листи. З того вже часу я не бачив своїх другів з вільної команди, їх властителів і не було змоги витовмачити їм, задля яких обставин мені довело ся зчинити отсе автодафе, та й кілька вже було б товмачити — справа скінчила ся. Менше ніж через рік

після того, як я в останнє стискав її руку, Армфельдт померла від сухот, що вона надбала собі в острожі і може листи — що вона мені доручила були вже останні її листи. Ніякого слова від мене ніхто не вимагав, ніхто мене не обшукував і мені можна було також вільно перевезти їх, як попередив я годом багато інших.

Ще більше жалкую я за тим, що мені не довелося бачити ся з доктором Ваймаром, найцікавішим між людьми з вільної команди політичної, що за часу мого перебування на Карі помирав від сухот, теж отриманих в острожі. Він був відомий у Петербурзі лікар, де мешкав у власному домі, поки єго не арештовано. Він був заможний чоловік, займав значне суспільне становище і єго дуже шанувала теперішня імператриця, як була ще жінкою наслідника. В часі війни 1877/78 р. він заправляв воєнно-полевим шпиталем, одержав орден св. Ганни та ще кілька інших за свої послуги особливі, та за мужність, яку він виявлював в війнах; єго дуже шанував генерал Гурко, з котрим він перейшов Балкани. Єго яко революціоністу суджено тай само по собі, засуджено, не дивлячись, що не було жадних причепок. Висидівши рік у Петропавловському казематі, він був засланий на Кару. Ось що писано у Таймеї у той час, як єго та єго товаришів судили: „Дописуватель наш прислає нам вірні, що осудив вчора в Петербурзі осіб, обвинувачених за уділ в нігілістичній змові. Західні люде по сих російських позвах не вбачають нічого іншого окрім безсоромної пародії на суд праведний. Вони гарно ілюструють урядові порядки в країні, що перебуває безусловно в обложному становищі. Воєнний суд, принаймні в загалі, має ту добру прикмету, що він справляєть ся хутко, але воєнний суд російських трубуналів такий лютий в своїй повазі, як нерозумний в методі та лютий в наслідках. Межи осудженими учора єсть відомий чоловік — Ваймар, що єго батьківщина мусіла б пишати ся

ним. Се зовсім джентлмен. Яко лікар він весь свій час і штуку покладає на своїх страждених земляків. У єго єсть (тепер вже нема, бо сьогодні він вже каторжний) багато російських орденів та медалі на спомин турецької війни. Він був у війську, з яким Гурко перейшов Балкани і добув тутечки великої слави. Обвинуваченя єго, які на єго вигадані, та в загалі уся справа — се якась страшлива комедія! Так далеко ще не сягав лютий гумор несправедного суду, ніколи фантазія Робес'а „у Grippe-minand“ не сягала так далеко, так само як Бейнанова у „Mr. Justice Hategood“. Сьвідчане — се було саме вихвалюване характеру Ваймарового, та єго мужности на війні. Се дуже не подобалось тим, хто обвинувачував; і справді які страшні повинні бути порядки в країні, де такі добродійні люде, змушені потурати таким злочинствам, як убійства, та таким злочинцям, як Соловієв. Треба було чекати, що обвинувачене проти отих сьвідчань упаде. Нічого подібного не було. Прокуратор вдовольнився тільки промовити: „Я б потрафив випровадити таких сьвідків, щоб посьвідчили зовсім навпаки; але на превеликий жаль їх тутечки нема“. Само по собі трудно то, щоб воєнні судці пішли навпаки бажанням начальства, але не має нічого ліпшого, щоб так виявило страшне становище російського суспільства та російського суду як отой процес. Або деспотизм у Росії такий страшний, що ліпші люде там шукають собі оборони посеред революціонерів, або доктора Ваймара засуджено несправедно, та злочинно-люто. І в тому і в іншому разі сей процес навіть для російського суду ганьба.

Тодішна жінка наслідника, а тепер імператриця, в якої полевому лязареті в часі війни служив Ваймар, дуже горячо піклувалась про єго долю, та вірвала в те, що він не причастен до діла; але й вона не могла виратувати єго. Одначе року 1881 вона вирядила на Кару полковника Норда, щоб під умовою єго чесного слова визволити Ваймара, як він

не приймати-ме жадного уділу ні в чому ворожому до уряду. Ваймар відповів, що не відаючи про сучасне становище Росії, він не може спутати себе словом, але коли йому дозволено буде познакомити ся з отим становищем дозволивши, під поручкою єго слова, на волю часову, то він або б поручив ся за себе або б вернув ся до Карі. Де-кільки разів бачив ся з ним Норд, та важив ся переконати, але як упер ся на своєму, то так і остав ся.

Тоді, як я був на Карі, Ваймар мешкав у вільній комнаті наближаючись швидко до домовини, наслідком надбаної в острої чахотки. Товариство єго припрошувало мене відвідати єго у той вечір, що я провів у Армфельдт, але по їх казці він був такий слабкий та недужий, що я не важив ся заходити, знаючи, що він швидче помре, як я раптом з'явлю ся. Я бачив вже, як поява моя відбилась на Армфельдт, якже б мусіла она зворушити недужого та вмираючого. Згодом вже я дуже жалував про се. Коли 6 місяців впісля я був в Петербурзі, мене відвідала молода жінка, що була невістою Ваймара, як єго арештовано, маючи надію, що може я привіз їй листи від коханого її чоловіка, або хоть останній привіт на прощанє. Вона вже вирядилась їхати на Кару, довідавшись, що Ваймара виволено у вільну команду, але раптом одержала телеграму, що Ваймар вмер. Минуло з того часу 9 місяців і з відтіль нічогісенько. Ні Ваймарови до смерти, ні єго приятелям, як він вмер, не дозволили писати, і ото усї надії свої вона поклала на мене. Читач зрозуміє, з яким болем у серці я мусів був промовити їй, що мені була змога єго побачити, була змога привезти останне слово любови та пам'яті, але я сего не вчинив. Доводило ся мені не раз виповняти важкі обовязки, але ото — був найважший. Одного вечора, як був у неї, вона з подробицями оповіла мені про жите Ваймара, що була сама саможертва та відвага, прочитала мені листи до неї з війни, з Болгарії та показала сьвяту

для неї пам'ятку, що зістала ся вї на спомин. Се був довгий шмат твстого полотна, яке вживають на сорочки для каторжних, з пояском, що був виготований гарно різнобарвними нитками. — „Доб. Кенане, промовила, показуючи вишиване та ледве втримуючи слези, безщасна жінка, згадайте, скільки важких та безнадійних думок в сему шматку полотна!“

Ще 5 днів ми zostавали ся на Карі після нашого останнього одвіду у д-ки Армфельдт. У весь сей час нас доглядали цильно, не даючи нічогісенко вчинити. Длятого я мушу в системі виложити ті відомости, які я тутечки встиг захопити, та нарисовати читачеві в де-кількох словах довгу та страшливу історію політичної каторги на Карі*).

Ще року 1873 російський уряд почав оселяти на Карі державних злочинців, але тільки від 1879 року Кара стала не випадковим а постійним осередком політичної каторги. До того часу більшість засуджених на каторгу по політичних справах задержувано по казематах Петропавловської фортеці та по центральних острогах харківської губернії. Але чим більше ширив ся революційний рух та за-

*) Все сливе, що тут знайде читач, я тільки звідав і воно підперто на офіціальній данні. Коли є де-не-де помилки в подробицях, то взагалі мое справоздане здолає витримати опит навіть перед російським трибуналом. Те, що дотикаєть ся до порядкування полковника Кононовича на Карі, я одержав по части від політичних вязнів по части від офіціальних осіб на Карі, у Читі, в Иркутску та Петербурзі. Лист, яким Кононович відрік ся від своєї посади, ще й досі в Архіві міністерства внутрішних справ, а усї обставини, що супроводили его відставку, відомі не тільки політичним але багато урядникам, з якими мені доводилось балакати. Мені жаль, що не можу тутечки покріпити правду мого оповіданя, здаючись на осіб, що дуже авторитетні, а суспільне становище яких упевняє доволі добре відомости, які вони мені передавали. — Кенан.

хоплював усе більше прозедітів собі, чим більше повно було по вязненю народу, тим частійше міністерство почало засилати на Кару більше значних „злочинців“. Перебували вони там в старому карному острозі на загально-карному становищі, себ то повинні були робити по рудокопнях і тільки, як вже кінчали строк іспиту, тоді їх випускали до вільної команди. В грудни 1880 р. їх було вже в острозі на Карі 50 чоловіка замкнених, та девятеро, що покінчили строки іспиту, мешкали по всіх хатах у вільній команді. Вони робили по рудокопнях, але та робота була не важкою а швидче залюбки; 6—8 годин такої праці на свіжому повітрі були користою та приємною розривкою, як прирівнати її до отруеного повітря в острогу. На той час комендантом каторги на Карі був полковник Кононович, чоловік освічений, людський, що ще й тепер старі памятають а каторжні згадують з поважанем та прихильністю. Само по собі він не був революціоністою і не спочував революційному способу боротьби, але він розумів добре, що багато де-хто між революційних каторжних були люде чесні та світлі, що поробили ся вони революціоністами під впливом лиха та насилуваня деспотизму, які оточували їх, що з якого б боку ні подивитись на їх діяльність, мотиви її благородні та патріотичні. Обійсте его з ними було легеньке та обережне, позаяк він квапив ся полекшити їм вагу їх істнованя по рудокопнях. Де-які між вязнів, замкнених тоді на Карі, були поприковувані — се була адміністративна кара — до тачок*). Кононович не в силі був дивитись на таких людий, відаючи, що він мусить їх шанувати, а їх катують, та ними поне-

---

*) Ся кара і досі ще вживаєть ся. Ланцюхом арештанта приковують до тачки, з якою він працює і через те він ні кроку не може ступити без сеї подруги: він навіть спить поруч з нею. В карському політичному острозі було приковано таким чином чо-

віряють, але він одночасно не мав права і відмінити сеї кари власною властю; через се він велів, щоб, як тільки чекатимуть его одвіду до острогу, зараз же розковувати від тачок вязнів. Сей маленький епізод ілюструє людекість, та вдатність симпатизувати до страждань інших, які характеризували Кононовича, що до політичних, що були під его доглядом. І поки він зміг, доти его поведжене було незмінне; розумів він, що і так важке та труженне жите вязнів обважчати ще грубьянством та лютостью було б не по людски. Однакже при кінци 1880 року від міністерства почали приходити циркулярі, що систематично обмежували лихі правила політичних каторжних та що мали на меті, ще поважчити їх кару. На самперед їм заборонено листувати ся з родичами. Се було важкою карою для тих, які по Росії покидали батьків, матерок, жінок та дітей. Після сего їм було заборонено робити по рудокопнях, а через се їм не доводилось вже хотя рідко бачити сьвіт поза острогом, дихати сьвіжим повітрем та працею підтримувати свої тілесні сили. Врешті в грудни 1880 р. одержано на Карі приказ знищити вільну команду а їх членів закинути у вязнене, обголити пів голови, та заковати у зеліза*). Кононович бачив усю непотрібну лю-

---

тири: Попке, Березнюк, Фомічев і Щедрин. Останний був визволений від тачки тільки р. 1884. Мені не відомо, чи з того часу вживали такої кари з ким небудь.

*) Усі оті циркулярі видав Льоріс-Меліков, як був міністром в. справ; я ніяким побитом не можу зрозуміти отую суперечність в его політиці — з одного боку що до лібералів, а з другого — до осуждених революціонерів. Де-хто між урядовцями, що я розмавляв про се, по Росії казали на певно, що Льоріс-Меліков сьвідомо бажав, щоб жите політичних засланців поважчало. Інші гадали, що він вчиняв так не вбачаючи ясно їх становища, та покладаючи собі, що сучасні революціонери не варті більшої симпатії від декабристів 1825 р. а жите останних було дуже

тість тих розпоряджень і допрошував ся, щоб їх знищили або полекшили, але его турбованя непослухали і ото 28 грудня він покликав до себе членів вільної команди, перечитав їм приказ, оповів, що не вдалось ему его пікловане а після того на свій страх дав їм три дні відстрочки, щоб вони впорядкували свої справи. 1 січня 1881 року вони повинні були бути вже в острозі. Для вільної команди політичних се було сливе вбійство. В протязі двох років вони перебували на Карі сливе вільно, по своїх власних халупах, інші у купі з жінками та дітьми, що переїхали 8000 верств, які ділять Кару від Росії. Через три дні вони повинні були розлучити ся з сім'ями, покидати жінок самих без усякої оборони а самі рушити до проклятутого острогу. Де-хто був слабій та недужий і тих чекала неминуча смерть по отрувних камерах; зі страхом усі думали про кайдани, від яких вже відвикли, про параші, про нужу та про інші роскоші життя в острозі.

Тоді в вільній команді був якийсь Семеновський, молодий 33 років, правник, син відомого кієвського лікаря, засуджений за те, що якось приплутаний був до забороненого часописьма „Вперед“. То був освічений, талановитий та видатний чоловік, що скінчив університет, а перед арештом в Петербурзі був адвокатом. Після вязнення в протязі 4 до 5 років в острозі на Карі его здоровле почало слабіти, але року 1879 его визволено на волю до вільної команди. Останного вечера, на передодві безчасного 1 січня, члени вільної команди помітили, що Семеновський чогось дуже не при собі; йдучи до дому він якось особливо хвилював ся та працював ся наче

важке, таке повинно бути значить і жите нігілістів. Багато де-хто між засланнями були переконані, що лібералізм Л. М. був сама комедия, але я гадаю собі, що оті циркулярі треба собі товкмати, що він таке коїв з чиеї небудь ради, не міркуючи собі докладно усеї ваги приказів. — Кенан.

навіть з товариством, а вже о другій годині в ночі Чарушин, що в хаті його жив Семеновський, прокинувся, почувши гук стрілу. Він кинувся до хати, звідкіль дався чути стріл — а там лежав Семеновський, що стрілив собі в висок. Через годину він вмер. На столі лежав лист до батька, ось якого змісту:

— „Дорогий мій батьку! Пишу я до вас провівши старий та зустрівши новий рік у купі з моїми друзями. Зустріли ми його з важким серцем, та за сумних обставин. Певно вже одержали лист від жінки одного мого товариша, яку я просив завітати вас, що нам заборонено від того часу писати до кого б не було — навіть до найблизших кривих. Але, яка б не була зв'язка та нерозумна ота заборона, чекало нас проте ще гірше, про що я ще не відав, як довго одісланий був отой лист. Днів через десять після заборони писати до вас, одержано приказ йти до острогу до кайданів. Девятеро нас: Шишко, Чарушин, Квятківський, Успенський, Союзів, Богданів, Терентєв, Тефтул та я — вже 2 роки живемо сливе вільно по за острогом. Одержавши приказ, що забороняв нам листуватись, ми чекали чогось зжогого до сего, бо в єму була одна ввага, що обіцяла нові лиха. Завтра ми повинні були опинитись в острозі. Якби не д. полковник Кононович, то нам доводилобся вже бути в острозі зараз-же, як був одержаний приказ, але він на кілька днів відоклав се. Користаючи з сего відкладу ми на волі спіткали у купі новий рік, а я скористаю з сего ще для чого іншого. Мені не відомо, чи буде ото зламанем довіря до нас Кононовичового, чи ні, але якби й так було, то я мушу довести до вчинку те, що я собі поклав.

Хто небудь може прочитавши приказ: „вернути їх до острогу“ прирівнав нас до овечок, що мовчки та не пручаючись підставляють своє горло під ніж різника — але таке прирівнане буде непевне. Як нам пручати ся? Утікати? але куди тікати, як утікати, коли на дворі 35 морозу, не налагодив-

шись до такого важкого заповзяття? А длячого не налагодивсь я — ви се відаєте з мого листу в серпні. Я поклав собі, якби не було, тікати; якби отой приказ вийшов на весні, коли єсть змога утікти, маючи надію на вдачу, налагодивсь би я тікати. Але приказ вийшов тепер. Моя фізична сила з дня на день слабне, я се чую, а що неміч фізична безпремінно одібеть ся на моральвій силї і се я відаю і вбачаю, що от-от незабаром зроблю ся зовсім ідіотою. І се тоді ще, коли я перебуваю на волі. А що мати-ме бути в острозі? Усе моє житє підтримує тільки надія повернути до Росії та працювати на справу обовязку та правди, яким я присьвятив себе. А хіба єсть змога чоловікови і фізично і морально знівеченому отак працювати? А щож зістаєть ся, яка надія? Особисте житє? Але перш ніж благословить ся на свїт, тутечка через десять років загубить мене страданє. Ні, я поклав же, що животїти отак не має за чим, що на останку я придбав собі право скінчити стражданя, які з сего часу даремні і не мають мети. Втомив ся я, до смерти втомив ся животїти отим житєм; сама думка про батьківщину, про Росію стримувала мене губити душу. Відомо менї, що отим справляю велике горе тобі, Санї і всім, хто кохає мене, але хіба вашої любви не хопить на те, щоб вибачити менї загин через те, що вже не стерпів стражданя. Зрозумійте ото, Христа ради! Мене-ж зовсім замучено за отсі роки останні. Вибачте менї ради усього, що єсть для вас дороге. Ви повинні відати, що остання моя думка — се про вас, що якби була ще сила, то я б перетерплював ще дальше, щоб тільки не засмучувати вас моєю смертю — але вже більше Біг-ма сили. Лишаєсь менї або збожеволїти або вмерти — а останнє ліпше.. Бувай здоров, мій дорогий батьку та друже; бувай здорова Саню і ти мій маленький, не відомий менї, брате. Памятайте, що ліпше вмерти навіть так, як я вмираю, ніж животїти несвідомо в тому, що ти чоловік завжди прин-

ципу та чести. Ще раз бувайте здорові! Не судить вашого нещасного сина та брата Євгенія“.

Євгенія Семеновського поховано на „політичному гробовищі“, що містить ся на горбку та прозивають его „каторжна голова“. Непомальований хрест, що вже похилив ся та швидко вже впаде зовсім, стоїть над зеленим горбком, де знайшов супокій чоловік, якого талановитість, високі принципи обовязків та чести, з інших обставин, більше щасливих, зробили б дорогоцінним працівником в справі волі та людекости.

Звіетка про се загубленє душі дуже зрушила полковника Кононовича, але се був тільки початок цілої низки трагедий, що були викликані через тоті прикази міністерські. Небавом після загину Семеновського отруїв ся запалками другий політичний, Родин, а сестра відомого економіста російського Воронцова (В. В.) Ковалевска збожеволіла.

Для полковника Кононовича не лишили ся без слідків отакі стражданя — до сего він був дуже людським. Він поклав собі одцуратись від своєї посади, що починала нагадувати більше посаду ката, і написав до генерал-губернатора всхідного Сибіру та до міністра В. С. відважний та отвертий лист, де наслідки урядових замірів що-до політичних злочинців обізвав не тільки недоладними але й лютьми. В сему листі він писав, що коли урядови потрібний комендант, щоб доводити до вчинку оті заміри, то нехай він пошле на Кару ката, а він не кат і не в стані, не змінюючи своїх поглядів та почутій, займати оту посаду, длячого прохає ослободити его. Его ослободили і у літку 1881 р. д. Кононович покинув Кару і Сибір і поїхав до Петербурга. Ідучи через Іркутск він мав бачинку з генерал-губернатором східнього Сибіру Анучиним, що між інчим сказав ему: „Полковнику Кононовичу!, чоловік з поглядами, як ви, само по собі, не може бути комендантом на Карі. Мені здаєть ся навіть,

що він не може взагалі справувати державну службу.“

„Ото добре, одвітував сей — я покину її“. Приїхавши до Петербурга він швидко бачив ся з товаришом міністра В. С. Дурново і єму отверто вклав свої погляди. „Я не поменшив на Карі потрібної дисципліни, мовив він, ніякого закону я не зламав. Коли ви бажаєте порядку в політичному острозі та шаноби до уряду з боку її мешканців, пошліть туди чоловіка з моїми поглядами. У мене не було якої небудь власної мети, се ви можете бачити з того, що моє поведженє було навіть небезпечне для мене, бо певно ви одержали чимало доносів на мене та обвинувачень. Я їх не злякав ся, бо страхаю ся тільки вироку мого сумління, він для мене закон. Моє сумління засудило останні заміри і я відцурав ся від посади, що не був в стані доводити до вчинку“.

Те, що ся стало ся в острозі на Карі потім, повинно було нагадувати Дурнову не одного разу оті прості та чесні слова.

На превеликий жаль мені рідко доводить ся казати що небудь добре про сибірські остроги та урядників, а для того з великим задоволенєм повинен промовити, що про полковника Кононовича я сливе не чув нічого поганого. Політичні в'язні, чесні урядовці, взагалі шановні люде завсїгди одногосно казали, що се був людський, симпатичний чоловік і відважний, розумний, і що єго не можна було нічим закупити яко урядовця. Усе добре, що тільки було зроблене на Карі за останних 25 років, — се вчинив Кононович, як був комендантом та заправителем там. За те страшенно єго не любили посеред здирців та інших „дільців“ гіршого бюрократичного типу. Єго обзивали „слабим“, „сентиментальним“, „соціалістєю“; єго обвинувачували в спочутї до революционерів і т. д. А нерчинський ісправник глосно казав у клубі, що він „вирядив би Кононовича до Якутска,

приліпивши на спині йому бубнового туза". Як залюбки навіть вижші заступники сибірської адміністрації підхоплювали найдрібніші подробиці, щоб обвинуватити його, показує ось який випадок: Останнього року его служби на Карі привезено туди політичного каторжного, що мав ледво 20 років віку, на йменя Бобохов. Наслідком страждань та зневаги по тюрмах, та в дорозі — отой молодий чоловік зробив ся диким та підозрінним, наче той вовк зацкований; він вважав весь сьвіт за щось вороже до его, дивив ся на кожного урядовця наче чекав від него що хвилі зневаги або вдару — зляком а в купі з тим з ненавистю та налагоджений одвітувати тим самим. Кононович ввічливо привітав его, післав до его жінку одного засланця з платєм та сніданєм, потурбовав ся про всякі его потреби й промовив; „Памятайте, що тутечки ніхто вас не зважатиме і обижатиме. Вражений таким незвичайним привитанєм, Бобохов в листі до Росії писав між іншим: „Мене дуже задявлює і дуже задовольняє відати, скільки можна було довідатись з короткої знаємости з комендантом, — що не всякий російський полковник безпреміяно зв'їрюка“. Сей лист був перехоплений і міністерство відслало его до забайкальського губернатора Іляшевича, а сей послав его до Кононовича, вимагаючи від его „товмаченя“. На сей лист очевидячки подивили ся як на документальний доказ істнованя істинних зншень політичних вязнів з їх комендантом. Оте вимаганє само по собі Кононович лишив без відповіди. А вже, коли через кілька місяців він був на Читі, то Іляшевич знов запитав его: „Полковнику, промовив він — ви не відповідали на мої листи, де я вас зачитував та прохав витовмачити мені, що означають писаня про вас в листі державного Б., що було перехоплене. Хiba ви не дістали его?“

— „Ні, я его одержав — відповів Кононович — але які-ж товмаченя мусів би я вам давати? Не можна-ж було мені прохати вибаченя за те, що

мене обзивали чоловіком а не звірюкою, не можна-ж було відповідати, що той, хто писав отсей лист, помилив ся, бо я справді звірюка, бо я ніколи ні єму ні кому іншому не давав приключки покладати, що російський полковник справді іноді може бути чоловіком“.

Питане було так покладене, що губернаторови тільки й треба було замазати розмову і се він справді зробив. З Кари Кононовича переведено на отамана козачого війська на Забайкалі і він замешкав в Нерчинську. Тут він швидко дознав ся, що ісправник у купі з іншими урядовцями та офіцерами торгують систематично та дуже з прибитком в рекрутському присутстві визволюючи за 200 або 300 р. синів з багатих сімей від військової служби ніби то недужих. Він розпочав діло, але обвинувачені мали „міцну руку“ в Іркутську. Дякуючи заступству приятелів та грошам обібрали таку комісію, що справа була обернена як раз навпаки: виходило що виноваті білі, а Кононович-донощик та наговорщик. На щастє однакже і Кононович мав приятелів в Петербурзі. Він телеграфував до них і повернув діло так, що була назначена нова комісія, що назбирала доволі доводів для обвинуваченя. Ісправник і інші, що були приплутані до діла, урядовці опинили ся в острозі. Тоді їх друзі вжили іншого способу. Одної ночі раптом загоріла ся оселя Кононовичева і ледве не згоріли і сам Кононович і єго сімя. Вони виратовались в одних сорочках, а всі документи згоріли. Тоді вже Кононович „стряс порох від ніг своїх“ і покинув Сибір де „чесний чоловік, що справляє свій обовязок, одважуєть ся згоріти живцем“. В Петербурзі єго осадили членом генерального штабу козачого війська на Забайкалі, де він і перебував до року 1888 і тоді єму дали генерала тай назначили заправителем на Сахалин, де тепер скуплені каторжні установи російські. За таке назначенє варт російський уряд пошанованя, бо можна мати надію, що

поки Кононович перебувати-ме на сій посадї, доти на Сахалинї буде все чинити ся розумно, по людски та чесно.

Останнє діло Кононовича на Карі — се будоване нового політичного острогу. Менї капітан Миколин не дозволив огледіти сего будинку, але менї довелось добути дрібязковий єго плян та обрис єго в серединї. Тип єго нагадує звичайний сибірський острог, але він просторнійший, лїпше освітлений і взагалї більше має вигодів. В єму 4 камери (5-та лязарет) а в кождїй по три вікні, по серединї великий стіл з лавками; цегляна піч та примостки, де можуть містити ся чоловіка 20 до 25. В лязаретї ліжка. Постелї купують арештанти за свої гроші. Палї з початку отачали острог тїльки з трех боків, а з четвертого камери дивили ся вікнами просто на карську долину. Але генерал-губернатор Анучин одвідавши Кару не похвалив за се і промовив, що: „тюрма не дворець“ і зараз же звелїв протягти палї так, щоб вони заслонили погляд з вікон острожних. В приказї сему більше нічого не можна вбачати опрїч мстивого дирисьвітства деспотового, якому забажало ся, яким би не було чином зробити жите політичних найбільше важчим. Усї остроги загально-карні дивлять ся вікнами на улицу і на долину, усякий бродяга та душогубець з своєї камери може бачити хоч шматок вільного свїту. Полїтичні вязнї — на думку Анучина — не мають права мешкати „у дворці“, щоб з єго вікон можна було бачити зелені дерева, відбиване сонця від річки та заслонені мракою зелені гори. Їм треба заслонити приплив свїжого повітря через вікна з кратками. Для них роскоші бачити чоловіка не в москальській одежі. Багато міркував я про те, якби добре було, якби Єго Превосходительство генерал-губернатора зачинили хоть на рік до карського політичного

острогу, щоб він в протязї 365 днів нічого не бачив окріч почорнілих від негоди палів, качав ся в ночі по порожних, деревляних примостках, де повно було блощиць, та день і ніч ди-хав повітром, що „параші“ отруюють. О, то-ді б він справді мав споможність почути, що „острог не дворець“.

Історія політичного острогу на Карі.

VI.

Після Кононовича місце його заступав на Карі майор Потулов, що перед тим служив на срібних рудокопнях у Нерчинску. Незабаром після одержання їм посади, політичних каторжних — було їх близько сотки — переселили до нового острогу, що будував на Нижньому промислі Кононович і поміщено їх по 4-ох камерах по 25 чоловіка в кожній. У сей час жите їх, а се відати з листів до кривних та другів зовсім отвертих а не призначених до друку, — було важке, безнадійне, але вже-ж таки, ще його можна було витерпіти. Був дозвіл якийсь час перебувати на дворі острожному, одержувати від кривних та другів гроші, мати сяку таку бібліотеку, складану з книжок, що самі купували та що їм прислано з Росії; дозволена їм була фізична праця хоть троха по майстернях ковальській та столярській, що вони самі собі спорядили. З другого же боку санітарні умови були дуже гидкі — і день і ніч они перебували в залізах не тільки на ногах але часто й на руках, а декотрих поприковувано до тачок і в день і в ночі мусіли вони мати перед очима дивовижу, що була страшна для здорового чоловіка. Я кажу про напади збожевільнення, які лучались з деякими з їх товаришів, що лишали ся в острозі; не дивлячись на їх стан, їм заборонена була та фізична здорова справа, яку да-

вала їм попереду золота робота; у їх не було надії на жите у вільній команді; їм заборонені були зносини усякі з кривними, а сьвіт, який отачав їх, був засловений від них високими осторожними палями. Навіть самі нежалосливі урядники на Сибіру визнають велику ваготу життя політичних вязнів. Для прикладу вкажемо на вривок потайного рапорту генерал-губернатора Анучина до царя з місяця березоля р. 1882. „Кінчаючи оту частицу мого рапорту (про остроги та засланє) я повинен звернути увагу Вашого Величества на становище державних злочинців, що мешкають нині у всхідньому Сибіру. На день 1 січня 1862 р. їх лічило ся 430 чоловіка.

а) Засланих на Сибір з присуду суду: 1) на каторгу 123; 2) на засланє 49; 3) на жите 41.

б) Засланих адміністраційно на Сибір 217 а всіх 430*) чоловіка.

Усі державні злочинці, які належать до каторжних, перебувають по карських золотих рудоконьях за вартою забайкальських козаків в числі 200 чоловіка людей. Вживати сих злочинців вкупі з карними на роботу не можна. (Ген.-губ. не каже, чому се можна було за Кононовича). Відлучити-ж їх від карних дуже трудно перш через те, що не має заспособлених для того рудокопів, а по друге через невдачу їх до важкої праці та через брак варти. А додаючи до сего даремну важку працю, що по других (країнах вживають яко фізичну кару а у нас ні, то легко зрозуміти, з якої речі у нас на Карі не вживають державних злочинців на каторжні роботи. Таким робом місцеві власти, що повинні бути відповідальними, коли хто з державних зло-

---

*) Варто уваги те отверте визнанє генр.-губ., що з числа 430 чоловіка, що були заслани на Сибір, 217, значить більше ніж половина політичних, се адміністраційні засланці. Нехай на увагу возьмуть се офіціяльне визнанє адвокати „російско-американської умови видаваня злочинців“. — Кенан.

чинців, що під їх доглядом, втече, мусять з нехотя тримати їх по острогах під бачним доглядом, вживаючи тільки коли не коли на випадкову працю в середині острожної огорожі або де поближу біля неї. Такі роботи зовсім несхожі з „каторжними“. Але таке визволене державних злочинців від каторжної роботи не робить їх долю легкою. Навпаки їх відлучене зовсім стисле від усього, що оточує, безугавне содержуванє у острозі, робить їх житє невтерпним.

Між ними було вже декільки випадків загину від власної руки, а де-кільки днів тому збожеволів Позел, а де-хто от-от налагодив ся до сего. По згоді мойї з міністром вн. справ усіх божевільних, коли тільки буде змога для того, перемістить ся*) до Чити до мешкань, бо по Сибіру не має дому для божевільних а по Росії повно по таких домах**).“

Ту варто нагадати та звернути увагу на те, що житє державних злочинців на Карі, яке навіть

---

*) Як ми були на Карі, — 3½ роки тому назад після отого, ще не склалось такого переміщення. Божевільні політичні ще перебували по камерах у купі з дужими товаришами та робили важким їх житє. Взагалі по всхідньому Сибіру доглядчики острогів не турбують ся, щоб відлучити божевільних та про їх запомогу ліками і не одного разу доводилось мені переконувати ся в сему, як я відвідував острога, що іводі раптом до мене кидав ся божевільний викрикуючи або регочучи а по камері було повно. По східньому Сибіру нема ні одного лязарету для божевільних, бо простійше і дешевше здати пікловане про божевільного на его товаришів ніж тримати его в особній хаті та доглядати его. Для політичних вязнів, що страхають ся збожеволїня більш над усе, — се мука, бо се нагадує раз-у-раз кожному, що таке може скоїти ся з ним. — Кенан.

***) Рапорт генерал-губернатора Анучина Александрю III. глава V., розряд III; я маю копію от того рапорта і коли небудь видам его цілком. На оригівалі власною рукою написав цар: „Смутна но не нова картина.“ — Кенан.

Анучин прозиває „невитерпним“, склало ся так під впливом съвідомих вчинків самої влади. Сам отой Анучин велів заслонити палями острог від окільного съвіту. Само міністерство знищило „вільну команду“ та створило оту „повну самотність“, що допровадила до загублення самих себе та до збожеволінъ, над якими Анучини нібито вболіває по своєму рапортї. За Кононовича становище політичне не було „невитерпним“, воно стало таким через прикази, від яких утік Кононович.

Не можна було чекати, щоб молоді та енергичні люди підлягли сумирно становищу, що навіть власть лічила за „невитерпне“ і яке більше слабих між ними змусило загубити себе або збожеволіти. Менше ніж ще з рік після виїзду зі служби Кононовича і менше ніж ще з місяць після отого рапорту Анучина в цвітні 1882 р. декільки енергичних вязнів поквапили ся утікати зробивши підкопи під стіною в острозі. Але скорше, ніж его скінчили, вода залила его, така була мокра земля і треба було залишити роботу та відтягнутись від такого заміру. Але-ж швидко знайшли інший. Поклали утікати через майстерню, де в день робили вязні. Найтруднійше було збути ся „повірки“ у вечері, яку що дня перед тим, як зовсім зачинали острог, вчиняла козака варта. Якби не долічили ся тих, що ховали ся в майстерні, тоді пропало усе діло і длятого поклали ушукати варту, поклавши по місцях неспритомних штучно пороблені ляльки. Звичайно вартувий офіцер від дверей перелічував замкнених; у камері було темновато; на повірку усі і вартовії і замкнені дивились яко на нудну формальність і таке інше. За таких умовин ляльки давали надію на те, щоб увійти за справжних людей. Якби була вдача в тому ділі, — тоді втікачі повинні були прямовати Амуром аж до Владивостоку а там вєсти на американський пароход, а тим часом ті, що зістали ся в острозі, повинні були як найдовше підтримувати ляльки, відтягти тривогу та розшукуванє.

Як усе було зладнане, тогди Мишкин і Грущов сховали ся в майстерні а на місце їх в острозі були покладені для повірки ляльки. Повірка зійшла благополучно; утікачі діждавшись ночі повилазили через дірку, прорубану в стели на дах, з відтілю спустились на землю і вже через кілька мінут були в лісі не звернувши на себе уваги вартового. Через кілька днів таким же способом утікло других двоє, а на примостках лежали вже чотири ляльки і т. д. На третій тиждень на примостках було вже вісім ляльок, а четверта пара чекала тільки ночі, щоб утікти з острогу. А се вже була остання пара. Один з утікачів, злізаючи з стіни, похознув ся і упав у лужу, а хлюпот сей звернув на себе увагу вартового. — Він стрілив і загаласував. Мінут через 10 уже все заворушилось. Почали знов перелічувати арештантів і недолічили вісьмох. А за кілька днів до того відвідував острог Галкин-Враський головний зарядчик російського острожного департаменту у купі з губернатором Іяшевичом і звістка спіткала їх на Усть-Карі. Туюж мить вони вернулись назад та спорудили розшукуванє, як слід. Зараз же порозсилено телеграми до всіх міст понад тихим Океаном, по всіх місцях на Амурі, куди тільки сягав телеграф. До всіх поліцій по Сибіру розіслали фотографічні картки та прикмети утікачів і був даний приказ зупиняти по дорогах усіх переїзджаючих та непевних людей, визначені були нагороди усякому, хто схопить утікача, і тубольці по всіх усядах вийшли облавою на лови по лісах та нетрах поза Байкаль. Незмога була сховати ся від такого розшуку особливо людям, що не були познаемлені з місцевостію, не мали проводирів та ще без карти і компасу, та знуженим через довге острожне вязненє. Усіх вісьмох*) нарешті схопили

*) Отсе їх назви: Мишкин, Грущов, Баламез, Левченко, Юрковский, Дяковский, Крижановский і Минаків

та знов привезли до Карі в залізах та наручних, хоч Мишкин і Грущов встигли вже опинити ся за 2.000 верств і їх захоплено у Владивостоці, трохи недавно перед тим, як вони мали з відтам виїздити.

Тим часом, поки ішло розшукування власти, на Карі по черзі лагодили ся „дать урок“*) політичним, та опорядковати усе в острозі. Щоб досягти отої мети покладали урізати усї ті дрібні привілеї у вязнів, які вони мали до того часу, відібрати у них книжки, гроші, плате і т. і., розтикати їх невеличкими гуртками по карних острогах Усть-Карі, Середнього та Верхнього промислу та підбити їх тому режиму, що відомий під назвою „карцерного положенія“**). Маючи на увазі, що може повстати суперечанє або ліпш казучи маючи на меті викликати єго Галкин-Враский та Іляшевич скупили на Нижньому промислі 6 сотень козаків та зачекавши 10 днів, кажучи догадуватись тюрмі, що нібито супроти неї нічого не покладають робити, у ночі 13 травня військо тишком розмістили по небезпечних місцях у дворі, по коридорах острогу на чолі полковника Руденка. Військо зачувши гасло

**) От таку назву ужив Потулов, оповідаючи мені, що повстало після того, як повтікали арештанти. Політичні каторжні переконані, що місцеве острожне начальство бажало викликати з їх боку протест, щоб вперше виправдити вчинки насилуваня та заспокоєня а в друге штучно викликати острожний бунт і таким робом відтягти увагу міністерства від їх вини, а в швидкому заспокоєнню сего бунту виправдити себе від необачного вчинку своїх обовязків.

*) У арештанта на карцерному положеню відбирають книжки, гроші, папір та чорняло, плате, постіль, тююв, файку і т. ін., що складає нібито роскош, єму не дозволяють проходки і він зістаєсь зовсім відлучений від усього, що отачає єго. Він живе „на хлїбі і воді“, тільки коли де-коли їсть ячмінну ріденьку юшку, що між поетичними вязнями на Карі відома під назвою „баланда“.

раптом поодчиняло двері і москалі, озброєні, кинулись на в'язнів, що спали і були нічим необоронені. Сю подію памятають у острозі під назвою „погрому 11 мая“. Тих, що спали, груб'яньски позривали з ліжок; почалось обшукованє та зодяганє у скарбову одєжу — і до всего отого додана зневага та регіт. Як декотрі більше палкі в'язні почали протестувати та сперечати ся, збурені зневагою знечевя, то все швидко було успокоєне бійкою прикладами і тут найбільше влізло Волошенкови, Радионові, Кобил'яньському, Бобохову і Орлову. Але я небажаю тутечки викладати дрібязково всіх вчинків лютої та насилуваня. Доволі буде промовити, що вже о 9 годині з рана побитих та умитих юшкою в'язнів, у яких відобраний був увесь їх скарб і що були одягнені в все скарбове та заковані а декотрі в наручнях, поділили на де-кільки невеличких гуртків та за вартою де-кільких сотень козаків пішки вирядили без сніданя до Усть-Кари, Середнього та Верхнього промислу. Тишком Іляшевич шепнув вартовим — не жалувати прикладів. Дорогою гурт, що був виряджений до Кари, де між іншими був один прикований до тачки, попрохав вартових, щоб їм дозволили відпочити (вони були потомлені, побиті, не їли нічоґісенько а ще треба було чвалати 15 верств). Але на те проханє не звернули жадної уваги і попровадили далі частуючи тих, що пристали прикладами. Се вже було через лад надто і деякі з арештантів узялись за каміне. Скоїлась бійка, і ще раз арештантів побито люто та повязано вірешками. Уже пізно у вечері приплентались вони от-так нарешті до Усть-Кари, де обшукували їх пильно, позамикали по тайних камерах*). Тутечки на голій долівці полягали; нарешті вони зраділи,

*) Потайні камери по сибірських острогах — се камери, по яких замикають „по одиниці“ і вони призначені для душоґубців та інших важких злочинців. Коли ми оглядали остроги, то їх

що мали змогу відпочати, та що той важкий день скінчився. Так само і інші партії були порозтикувані по амурських та середньо-азияцьких острогах. Тих, яким ще довго лишалося перебувати на каторзі, позаковувано в наручні, а всіх без вимети приладжено до „карцерного положенія“. От так то Галкин-Враский з Іляшевичом затамували бунта, що повинен був скоїти ся посеред маси сумирних „бунтарів“. От так то їм дано „урок“, а міністрови докладено, що він з сего часу має змогу зовсім спокійно покладати ся на енергію підвласних йому.

„Порядокъ“ наладили в політичній тюрмі, що колись то „царствувалъ въ Варшавѣ“.

Політичні в протязі двох місяців перебували на „карцерномъ положеніи“, рідко коли бачучись один з одним та невідаючи, що дібесь на вкруги. Лихе повітре, лиха їжа, непритомність фізичної праці справила своє діло: з'явила ся цинготка і через місяць де-які між них, особливо

нам не показувано, але в Іркутську полковник Маковський показав їх мені. Тут не було ні примостків ні жадного пристрою опріч „параши“ і арештант мусить спати на порожній дошці а в день на ній же сидить або стоїть. Навіть в Петербурзі в такій зразковій тюрмі як „Домъ предварительного заключенія“ єсть такі карцери, де не має навіть „парашів“ а екстременти так і лежать на помості, де і спить замкнений. Про се само по собі не відають ні Галкин-Враский ні Коковців, але всеж таки отаке скоїло ся. Політичного обвинуваченого замкнено до такого карцеру після бунту, що був викликаний, як втікли Боголюбова. Мені не довелося бачити потайних камер по карських острогах, але не можна міркувати, щоб они були ліпші. Я не кажу, що усї камери навіть усї потайні-оттаки; я не кажу, що усї урядовці висші про се відають і відповідальні за се. Я тільки хочу оповісти, в яких обставинах доводить ся часом по російських острогах перебувати осьвіченим та звичайним вязням, з яких де з більша складає ся категорія і російських політичних злочинців.

Тиханов*) та Жуков вже на ладан дихали, а інші так заслабли, що ледве підводились на повірку. Не дивлячись на се ні кришечки не полегшали „карцерного положенія“ і вже тоді, як повстала пошесть, новий начальник Голтурин дозволив в'язням дати постелі.

В політичному острозі жіночому трошки ліпшим був стан речей, однакже наслідки отих подій відбилися й на ёму, хоч справді они зовсім були ні причому в'ї в бунті, що був штучно викликаний серед чоловіків, ні в утіканю. Голтурин не дозволив ніяких полегкостей, дивився на дозвіл носити жінкам власне платє як зайву сентиментальну млавість. Для того він звелів жінок перебрати в арештантську одіж. Вони почали сперечатись і їх перебрано силоміць. А ті жарти, які при сему коїли, справили таке велике враженє, що одна межи них Лєшерн утроїлась (єї відратовано).

За сего часу на Карі перебувало де-кільки сімий, що самохіть поїхали за своїми чоловіками. Отті жінки до бунту регулярно бачилися з чоловіками і одержували з острожного скарбу запомогу і дякуючи їй сяк-так горювали. Але після „водворенія порядку“ єї бачинки були заборонені, а гроші в'язнів часово були під заперетом. Запомоги перестали видавати і ото оті „доброхітні семі“ були покинені без усяких засобів. Такі вчинки справили то, що Рогачева, жінка каторжного, що колись був офіцером в артилерії, стрілила до себе з револьверу.

Засланців, на яких дивились яко найбільше небезпечних, 6 червня 1882 р. в числі 8 чоловіка**) вирядили з Карі до Шліссельбургу а через де-кіль-

*) Тиханов швидко після сего умер. — Кенан.

***) Ото їх назви: Геліс, Волошенко, Орлов, Попов, Щедрин, Манавский та Кобиляцький. Про їх долю нічого не відомо. Гелісова жінка, яку я бачив на Забайкалю, казала мені, що

ки днів усіх, що сиділи по різних острогах на Карі, повернено до попереднього вже переладженого відповідно потребам дисципліни та гнієни. Кожна камера була поділена на 3 менші, та на коридор, яким ніхто не користувався, бо двері від камер були і день і ніч позамикані. Оті хатки були такі малесенькі, що самі примостки сливе займали увесь простір і вязні не мали проможности рушати ся і муїли увесь час сидіти або лежати без руху, без книжок, без роботи. І в день і в ночі „параші“ перебували по тих камерах, що були повні людий; вони отруювали повітре робячи єго неможливим. На все, що ні робили замкнені, Голтурин відповідав одно, що коли будуть розмовляти, то їх сїтки-муть. Щоб єще більше переконати їх, він навіть післав до острогу доктора, щоб оглядіти одного вязня, чи може він витримати кару небезпечну для житя. Так далі жити очевидячки було неможливим і вязні поклали собі вдати ся до останного способу: поморити себе голодом. Вони післали до Голтурина сказати, що коли так і далі буде так само, то вони не їсти-муть нічогоїєнько бажаячи лїпше померти з голоду, як жити так як вони живуть. На се Голтурин нічо не відповів; вчало ся голодованє і з тої хвилі їжі, що носили до камер, ніхто не дотиркав ся. Ішов день за днем і та сумна тиша, що нагадувала смерть, все більше та більше огортала острог. Ті, що нічо не їли, слабї та апатичні, щоб розмовляти, мовчки лежали по примостках, чекали терпляче кінця. По острогу тільки чути було, як ходила варта та як інколи скрикували божевільні якомь не по людски. На пятій день Голтурин зрозумів, що се морять себе люде голодом, що се не переливки, з'явив ся до острогу і запитав „бунтарів“, чого їм треба. Єму відповідали, що го-

---

її дозволили бачити чоловіка, як єго везли з Карі, що опієля вона про єго нічого не чула, не відає: чи жив він чи ні. — Кен.

лодуване доведене буде до кінця, себ то до смерти, коли не перемінять обставин їх життя: коли не повиносять параш, не повіддають книжок, не дозволять ходити у проходку та поліпшать їжу на їх власний кошт і таке інше і коли Голтурин не обіцяє торжественно, що нікого з політичних в'язнів не сікти муть. Голтурин відповів був, що їх лякане сикуції се пусте діло, що усе се ніхто собі і в голові не покладав, а що до останних вимагань, то він, що можно зробити, то зробить, коли вони почнуть їсти. Така відновідь ні с'як ні так не поліпшила справи і голодуване ішло по черзі. Десятого дня становище стало небезпечним, бо всі, хто нічого не їв, стратили силу а де-хто, здавало ся, був недалеко від смерти. Граф Толстой, тодішній міністер вн. справ прислав телеграму, щоб лікар день в день відвідував острог та сповіщав про наслідки своїх спостерегань*). Тринайцятого дня (в перше після двох місяців) Голтурин дозволив бачити ся жінкам з голодними, під тою умовою, щоб они

---

*) Я ніяк не можу зрозуміти, з якої речі уряд вдатний, розушившись, коїти з політичними в'язнями таке, як він коїв ото 11 травня, не відважив ся в тім випадку залишити голодних на їх долю, себ то повмирати, і таким робом збутись з рук на завсїгди. А проте, коли голодні поклали собі пильно попровадити справу до кінця, уряд колибаєть ся і робить попуст. Ото приклад непостійности. Уряд пишає ся тим, що кара смерти знищена в его карнім кодексі, а тим часом его воєнні суди раз-у-раз вирікають смерть політичним злочинцям. Уряд знищив кнут а залишив пліть, якою можна вбити коня. Уряд поволи морить своїх державних злочинців у Шлісельбургу а тим чаеом дροжить, коли тільки хто поважить ся поморати себе голодом. З практичного американського погляду, що було практичнійше та більше по людски, закликавши всіх політичних до купи, вистріляти їх а не морити смертнею поволи „карцернымъ положеніемъ“. Суспільности не було б чим так дражнити ся, як отим голодуванем, збожеволінем, загубою себе самого, які коять ся по острогах нині Кенан.

вмовили їх покинути голодувати а сам рушив до острогу і своєю честію поручив ся, що коли зане-хають голодованє, він все зробить, що в єго власти, щоб ублаготворити їх вимоги. Молїня безщасних, безнадійних жінок та обіцяпки комендантові нарешті арештантів зламали і 14 дня перша та завзятійша в кронїці Карі „голодовка“ покинена.

У той час, коли таким робом Кара перегорювала наслідки „коїня 11 травня“ політична каторжна Марія Кутиконьска відбула свій строк, її вирядили до Акши (на границі Монголії). Вона була свідком усіх люностей, з якими злучено було „водвореніє порядку“. Вона сама на собі витерпіла усю міць „урока“, що був даний прикладами від ручниць та викликав покладеня Лешери та Рогачової загубити себе; їй були відомі причини та історія голодуваня, що тільки що скінчило ся, і ото зрушена усім отим аж по саме дно душі вона поклала собі замордовати Іляшевича та вартостию свого життя звернути увагу прилюдну на те, що коїть ся по далекій Карі по єго згоді та з єго приказу. Вона добре відала, що її чекає смерть але лагодилась за жите ката покласти своє жите, що мстив ся так над її незабезпеченими товаришами. Вона мала надїю, що слідство та суд розслідом своїм занадто надолужать за її смерть. Загорювавши небагато грошей, вона купила дешевого та лихого револьвера, наняла коний та й рушила до Чити. По сих місцях подорож молодї та самотної жінки мусїла звернути на себе увагу. Дивили ся на неї цікаво, часом підозренно. Її на першому перегонї перед Читю арештовано. Однакже вона умовила сельську поліцію вирядити її до читського ісправника, що вона знала. Сему вона отверто зізнала ся, що потай покинула Акшу але не длятого, щоб втікати, а длятого, щоб побачитись з губернатором. Розпитавши її де збільша він повіз її до губернатора і тут покинувши у передпокою сам вступив

до габінету Іляшевичового і оповів єму, в чім справа.

„А виж ошукали її?“ запитав Іляшевич.

„Ні“ — відповів ісправник — про се я і не погадав“.

„Ну дарма“ промовив Іляшевич — „що може скоїти жінка?“ і так кажучи він вийшов до передпокою, де на него чекала Кутиконьська, ховаючи револьвер в руці, загорнувши єго до хустки. Ледве він приступив до неї, вона вихопила револьвер та промовивши „отсе тобі за 11 травня“ стрілила єму у груди. Рана була не смертельна, однакже Іляшевич впав. Кутиконьську схопили, відібрали їй револьвер, звязали і за вартою відослали до острогу в Читі. Тут її замкнено до „потайної камери“, про яку будівничий сказав: „що вона не доволі довга, щоб можна було лягти, та не доволі висока, щоб в ній стати“, перебрали до старого заплюгавленого, повного вошей, арештантського убравя та завдали перетерплювати „карцерное положеніє“ без усякої полегкості; страшливе було її пробуване тутка. Як вона занедужала наслідком фізичної та моральної муки, та попрохала дати їй хоть віхоть соломи, щоб заслати хоть троха голісеїньку підлогу, то полїцмайстер Меліков відповів їй: „таким у нас не дають соломи!“ Як би не потайна запомога карних, що дивились на отту жінку і на її подїю як на щось славне, певно б она вмерла тутечки до суду. А треба сказати, що вона була важкою. В кінці по трох місяцях після сеї подїї воєнний суд вирік її укарати смертю повісивши її. Після скінченого суду вона ще місяць перебула у попередньому становищі чекаючи затвердження вироку, перебуваючи страшливі ночі зі своїми безнадійними думками: чи розповісти урядови, що вона важка і таким робом запобігти собі хоть троха життя, з тим в купі забезпечити життя дитинці, чи змовчати про се та загубити в купі з собою й дитину власну. Якби вона змовчала та її завісили б, а вже по тім вия-

вило б ся, що завісили вагітну жінку, себ викликала супротив уряду велике обуренє у всіх, хто причисляв ся до людскости і правди; та ще й те, що виявляти свою ваготу, — се значить — прохати помилованя. Ні -- так не треба робити. Знов з другого боку чи не буде-ж вона винна в тому, що замордувала власну дитину? От такі думки шарпали та нївечили її душу; в кінци вона поклала собі мовчати. Аж ось в січни 1883 р. одержали затвердженє а в ній кара смерти була змінена на вічну каторгу*) і її виряджеио в зимку до Іркутска, недужу та без теплої одїжи. В Іркутску її мусїли витягти з санок та на руках внести до острогу. Незабаром вона породила мерлу дитину а потім через кілька років умерла і сама.

Люди, які знали Кутиконьську в Одесї, малювали менї її веселою, безпечною дївчиною і в ній трудно було вбачати прийшлу відважну жінку з її відвагою, мужеством, витревалостию та силою волї, що відзначали її за весь отсей час зародку до вчиненя свого заповзятя. Оттак виробляють людий відважних ненависть до нагнїту і пїмсти за зневагу людскої вартости.

Отсеї сливе сьвідомости про заповзятя Кутиконьскої на жите Іляшевича я добув по ріжних місцях від політичних засланицїв. Як я не намагав ся, одначе не був спроможен добути по сему дїлу офіціальних документів, навіть мало вказок довелось менї добути від офіціальних осіб, що, як тільки розмова дотикалась Кутиконьскої, або лаяли її або з ляком бажали обминути небезпечну розмову. Ото доктор іркутского острогу, до котрого я звернув ся,

---

*) Треба казати по правді, що отта заміна здасть ся була наслідком проханя самого Іляшевича. Чи він вчув деяке каяте, та зжалив ся над своєю местницею, чи просто хотїв виявити милуванє і милосердїє маючи надїю відвернути очи від відомостей про его лютість на Карі — менї не відомо. -- Кеван.

з питанєм про неї, так злякав ся, що потім обходив мене, аби заглядів. Проте взагалі було оттаке стосованє офіціяльних осіб до політичних каторжних. Ісправник наприклад нерчинського заводу, що багато докладав праці, щоб спіймати утікачів з Карі, малював мені їх, яко „ловкихъ мошенниковъ“, що неварті були прихильности яко „поповскихъ дѣтей“, котрих прогнано з семинариїв. А то знов підполковник Новиков запевняв мене, що каторжні політичні, се „мальчики“, що не мають жадних переконань та певних поглядів а що до Кугиконської то про її вчинок він вимовив, що то були „нерозумні вереді кажучи, що вона сама не відала, до чого і як вона ото вчиняла“. Само по собі читач зрозуміє, що отим балакачкам та верзіню я не надаю ніякої ваги. Коли історія моя про карську політичну тюрму не безстороня, то се через те, що другий бік в сему ділі або цурав ся подавати мені свої свідомости та цінування, або коли і подавав їх, то вони були очевидячки не безсторонні, безтолкові та складались з лайки.

Щоб впевнити, які були мало імовірні оті звичайно офіціяльні обображеня каторжних політичних на Карі, подам я тутечки скорочені житєписи деяких між ними.

Фігурою, що найбільше впадає в очи, була дійсно Ганна Павловна Корба, дівкою Менгарт, що родилась в Тверекій губернії року 1849. Вихована пікловито під доглядом матери, осьвіченої та побожної жінки, вона одружилась зі швайцарином Корбою, як було їй 18—19 років. А врода, розум та осьвітність, заможність її чоловіка дали їй змогу посеред вишого свѣта відгривати значну ролю. Проте таке житє не могло ублаготворити її свѣтлого та серйозного розуму. 1869 р. в Петербурзі при одній гімназві були відчинені висші жіночі курси. Зараз же Корба вступила на ті курси маючи на увазі після сего завершити свою осьвіту в Цюриху або в Парижи. Але 1870 р. справа її чоловіка по-

хитнула ся і їй довелось зрікти ся з закордонного життя; трошки згодом вона вирушила до Минску, де її чоловік одержав якусь посаду. Тутечки вона тільки займалась суспільними справами, встигла упорядити товариство, що мало на ціли засобити розвиткови осьвіти та давати грошеву запомогу по університетах бідним студентам. Але як скоїлась 1877 р. російсько-турецка війна, тоді то вона вбачила перед собою нове поле діяльности, бо як тільки почали поранені москалі російські вертати ся домів, вона зараз стала в минському лазареті за сестру милосердну а потім такою вступила до міжнародного товариства Червоного Хреста та й рушила на місце воєнних вчинків, та яко сестра взяла собі місце в полевому лазареті російському за Дунаєм. Було їй всего на всего 27 літ. Що вона бачила, що перетерпіла за весь оттой страшливий час, може зрозуміти тільки той, хто бачив малюнки Верещагіна. Огі враження для її натури глибокої та спочутної не минули на дармо але вказали їй напрям цілого життя. Її усю просяла ота великість простого російського мужика-салдата, що на своїх раменах виносить усю ваготу держави і якого грабують і зневажають навіть на війні, де він віддає свою кривцю. Вона поклала собі присьвятити ціле своє жите визволеню пригнітеного народу від страданя, яке оточає его жите. По скінченю війни вона приїхала до Росії, де зараз занедужала на тифус, що привезла з собою зза Дунаю. Вичунявши з довгого та важкого недугу вона зараз взялась за діло. На кождому ступні, на кождому спитку втручати ся в жите, яке було на вкруги, вона натикала ся на переважну перелону в образі поліції та урядництва, що було все міцне та по всіх усяодах. Її особисте жите так само як сотень та тисячів інших доводило їй усю даремність таких спитків, усю несилу на такій стежці. Ото вона й стала революционеркою і пристала до „Народної Волі“, вона дільно приймала участь по всіх справах отсеї пар-

тві від 1879 до 1882 року, що мала на меті перекинути уряд в єго формі абсолютизму Дня 5 червня 1882 р. арештовано її, а через декільки місяців поставлено перед судом сенату, обвинувативши, що вона належить до терористичної організації. В останньому своєму слові ось що вона промовила:

„Винною я себе не визнаю, хоть не перечу, що я належу до революційної партії і поділяю її надії та погляди. А що до якоїсь організації, що нібито волисть дорогу крови більше ніж інші дороги, то я не відаю такої організації і не певна, що така й є. Може така партія хоче з'явити ся тоді, коли навіть я істновати-му, тоді то не буду членом її. Коли партія Н. В. присобила політику терористичну, то не длятого, що терор волисть перед іншими стежками, але длятого, що інших стежок, які провадять до мети, які покладені нам історичними умовами Росії, нема“. Сумні та невпинні слова, що пророкують великі лиха: „Вельможні сенаторове! Вам відомі основні закони російської імперії. Вам відомо, що ніхто не має права обороняти яку небудь відміну в формі державства, що істнує; злочинством є й думати про се. Але держава росте та розвиваєть ся, що день Божий то все складнішають умови соціального життя і вже недалека хвиля, коли російський нарід поломле перепони, що відлучають єго від життя та сьвітла“.

Президент перебив її. „Така ваша особиста думка“. Корба мовить далій: „Історичне завданє, яке стоїть перед Н. В., розсунути оті перепони та дати Росії незалежність та волю. Обирати засоби се залежить від уряду. Ми не уперті визнавці тероризму. Рука, що знялась для вдареня, опустить ся, аби уряд відмінив політичні умови краю.“

Партія наша доволі володіє собою, щоб відцуратись пімсти за власну кров, яка вже виціджена, але вона не віджахнеть ся від боротьби, доки для російського народу не придбає волї та добробиту. А щоб довести вам, що мети нашої партії —

мети помірні та сумірні, прохаю вас прочитати лист до імператора, Олександра III, писаний після 1 березоля. Ви зуздріте, що ми бажаємо тільки змін, змін щирих, що огортають жите з усіх боків і що самі повні жита“.

Само по собі від тих слів Корби не помякшало серце її судиїв, але вона того й не чекала. Їй винесли вирі 2-літної каторги з відобранєм усіх прав. З останних відомостей, які я маю, вона ще досі жива і живе на Карі але недужа й слаба і певно вже швидко на віки спекаєть ся від усяких недотач та каторжної муки.

З чоловічого острогу мені особливо була цікавою особа Іпполіта Мишкина, якого жите таке повне, цікаве та характерне. Року 1864 відомого російського економіста Чернишевского, що створив роман „Что дѣлать“, що перекладений навіть на англійську мову, яко революціонера судили, засудили та заслали на Сибір. Деякий час перебувши в Олександровску, центральному острозі (біля іркутського), его перевели потім до Валюйска, невеличкого місточка на далекій півночі якутської області, де вже він жив багато років під пильним доглядом поліції. Ото коли в роках 1870 зняв ся останній російський революційний рух, то мрія усіх революціонерів була: визволити Чернишевского та дати ему змогу дальше провадити свої вчені та літературні праці. Усе, що було зроблене в сій справі, не мало жадних наслідків і доводило ся вже залишити справу яко неможливу. Аж ось в році 1875 молодий студент, технольоґ, Іп. Мишкин, випрацював свій плян і поклав его довести до вчинку; він іменно відваживсь в образі жандарського офіцера з'явити ся до валюйського ісправника з підробленим приказом віддати ему, Мишконови, державного злочинця Чернишевского, щоб его привести до Петербурга. В такій меті спочатку приїхав до Іркутска та перебувши тут де-кілька місяців встиг придбати собі місце в жандарській канцелярії. Через недовгий час

він встиг придбати на ось тій службі до себе прихильність та довіре, і одержав вступ до потрібної йому справи. Добув він собі і потрібні йому бланки, написав на них приказ, щоб віддали йому Чернишевського, підробив підпис, приклав печатку, добув потрібне убранє і після усього отсеого залишив службу, здаючись на те, що треба вертатись до Росії. Перечекавши якийсь час, він рушив у дорогу. В Вилюйску єго привитали з пошаною, яка була відповідна єго посадї і з початку ніхто єго ні вчому не підоздрівав. Він віддав ісправникови свої папері і наміг ся, щоб єму доручити Чернишевського, щоб одвести до Шлісельбургу. Замір Мишкина певно б був доведений до вчинку, слиби хопило засобів доволї, щоб захопити з собою, яко жандарів, що мусять їхати з ним, двох або хоть одного товариша. Жандарский капітан, переїзджаючи Сибір без ескорту ба навіть без деньщика, щоб доглядав єго речи, поганяючий машталїрів і т. і. — се щось неподобне і нечуване; тим паче нечуване, що він повинен був захопити з собою значного та небезпечного державного злочинцю. Поміркувавши де-кілька мінут про таку справу, ісправникови, чим він більше міркував, все здавало ся чим далїй, тим більше неймовірним таке поведженє. Вже неспавши цілісеньку ніч, як він тільки спїткав Мишкина, то й сказав єму, що без дозволу свого безпосередного начальника, якутського губернатора, він не відважить ся доручити єму такого значного злочинця, як Чернишевский. Для того він сказав Мишкину, щоб він почекав, поки він пошле до Якутска посланця з паперами Мишкиновими.

— „Я не гадав собі — помітив непривітно Мишкин — щоб отсе такий розпорядок імператорської поліції ще вимагав санкції губернаторської. Та коли вже на те йде, що я сам поїду до Якутска і примчу оту санкцію“.

Ісправник, що вже тепер зовсім перейшов у певність після підоздріваня, дав єму для супрово-

ду двох козаків, попереду звелівши, не спускати аві на мить з ока того жандареского офіціра, та опріч сего послав єще посланця особливого з донесенєм до Якутска, що муєв випередити Мишкина на дорозі. Тоді Мишкин, спостерігши, що програв справу, поклав собі утікати; не доїзджаючи до Якутска він вискочив з воза та й кинув ся у ліс. Козаки за ним. Тоді він вихопив револьвера, стрілив, поранив одного вартового і зник. Але само по собі не на довго. Поблукавши по лісах з тиждень, він трохи не вмер від голоду, холоду та втоми і був нарешті зловлений. Єго одіслали до Петербургу і тут він трохи не три роки перебув в самотньому вязненю у Петропавловській фортеці, де трохи не збожеволів. В жовтню року 1878 Мишкина судили в відомому процесі „193“. Відомо, що в сій справі обвинувателі вимагали, щоб публику пустити до суду та щоб був їх власний стенограф, а як сего не попустили, то всі відцурали ся оборони та од уділу в суді. При кінци суду Мишкин на запитанє, чи не додасть чого небудь, щоб виправдити себе, промовив палку промову, в якій обвинувачував уряд і вимовив, що ні він, ні єго товариші не мають на увазі, щоб ухилити ся від кари, але мають право вимагати за се, щоб увесь край мав змогу з друку довідатись про їх провину, та вирікти над ними єдино-праведний вирік. Де він вже дуже міцно почав обвинувачувати уряд, тоді предсідатель одібрав у єго слово, але Мишкин не звернув на се уваги і провадив своє далій. На єго кинули ся жандари, але перше ніж схопили єго, він вимовив оті слова: Ні, се не суд! Се щось гірше від дому терпимости! Там нещасливі спродують своє тіло, а ви спродуєте свою честь, праведний суд, закон! Єму вирікли 10 років каторги і вирядили до харківської центральної тюрми. Не має у мене тут місця хоть на хвилю зупинитись на ображенє житя політичних злочинців в отій тюрмі. Вже житє красномовно обписанє кимсь між ними в брошурі з за-

головком „Надгробное слово Александру II.“ Я маю надію перекласти її та видрукувати, а поки що тільки промовлю, що за не довгий час в тюрмі б чоловіка людей з числа політичних в'язнів збожеволіло. — Мишкина замкнено в каторзі нижнього осаду. Їго невтомна енергія та сприт допомогли єму вигадати, як утікти. Він одірвав одну дошку з помоста, та за помочію пазурів та шматка дошки почав робити підкопи під стіною острогу, розкидаючи під помостом викопану землю, а в часі роботи кладучи замість себе ляльку. Вже близько було до кінця праці і вже єму усьміхала ся воля. У камері у єго після єго попередника Ціціанова, лишилась карта географічна. Він пошкрібав бумагу з полотна; з єго пошив собі сорочку та штани. Він вже все полагодив от-от тікати, але нещасний випадок поцесовав усе діло: в несподіваний час увійшов до камери доглядчик і замість Мишкина углядів ляльку. Зняла ся тривога, одшукали підкопи, а в єму і інжиніра і витягли єго назад до камери. Після сего вже єго замкнули до камери, звідкіль була вже немога втікати, а тут довелось скоштувати ще більше недостач, ніж попередю. Тепер вже він побачив, що коли ще і дальше так буде, то доведеть ся збожеволіти. Одної неділі він попросив ся піти до острожної церкви і там почекавши хвилі, як доглядчик, лютий та ненавистий для него чоловік, поцілувавши хрест, повернув ся до єго видом, учистив єму по морді. Він чекав кари, але у той самий час незвичайний процент померлих та божевільних у харківській централці звернув на себе увагу міністерства і професора Доброславина виряджено, щоб він вислідив, що в тому винно. Доброславин оттаку дав відповідь: „Острог зовсім не заспособлений, щоб в нім існувати людям; незвичайний процент збожеволілих та померлих і повинен бути таким, коли такі гігієнічні умови острогу; треба безпремінно звідтіль випроводити політичних в'язнів“. Уважаючи на такий ра-

порт на вчинок Мишкина подивили ся яко на подію божевільного або принаймні ненормального чоловіка і єго навіть не суджено. Незабаром звелено перемістити усіх політичних з харківської центральної тюрми до Сибіру на Кару. В дорозі на Сибір помер в Іркутську оден між ними Дмуховский. На відправі в часі похорону були усі політичні. Як скінчила ся відправа тоді вперш, ніж встигли єго зупинити доглядчики, Мишкин промовив коротеньку промову над домовиною свого товариша, що скінчив цитатою з одного стихотвору Некрасового, та ще й додав від себе: „з попелу отого чоловіка та ще й інших схожих до него виросте коли небудь для Росії дерево волі“. Тут єго зупинили тай витягли з церкви. За ту промову, промовлену у церкві „перед сьвятими іконами“, єго судили і засудили ще на 15 років каторги. Єго товариші розмавляючи зі мною про Мишкина прозивали єго „природженним“ мовцею, що за весь час свого життя тільки двічі промовляв і се єго дорого коштувало: за першу промову добув собі 10 років каторги, а за другу 15 років. Потім вже і Мишкин жалкував, що промавляв отак в друге. Посторонні люде не чули сеї промови, значить користи з того не було, а особисте задоволенє тим, що вчинив остатний обовязок, який належав ся єму, коштувало єго дуже дорого; якби навіть і дожив він до кінця строку, то вийшов би з камери нікчемним, для „спільного діла“ безсильним, старим. Року 1883 перевезено Мишкина з Карі до Шлісельбургу у куві з 8 товаришами, яко найнебезпечнішого вязня а 1885 р. розстріляно єго за плюху, що він дав лікарєви острожному.

Дві політичні каторжні, яких переслано на Кару, Ковальська та Богомолець за три місяці до того часу, як з карського утікло 8 чоловіків, встигли утікти з іркутської тюрми. Їх швидко схопили, привезли знов до острогу, де і вчинили обшукування, як то звичайно дїє ся. Але на сей раз обшукували

чоловіки і коїли страх яке неподобне. Полковник Соловієв, адютант генерал-губернаторський, п'яниця та ледащиця, сам порядкував там, та не вдоволяючись усякою зневагою, звелів пороздягати жінок в его присутності. Але і то ще не все. Прийшовши до камери, в якій було де-кільки політичних чоловіків, він почав вихвалювати ся, що скоїв ото та отото. Тоді Щедрин, що був при тому — політичний — не стерпів і збурений налаяв его „негодаемъ та падлецомъ“ та ще вдарив по пиці. Само по собі его там же люто побито а потім на Карі приковано до тачки. Его року 1882 в липню вираджено до Шліссельбургу в числі інших вісьмох. Его не відособнили від тачки навіть в дорозі і тільки вже потім посеред дороги розковали, а тачка всеж таки була з ним і ще в Томску інспектор пересильного шляху бачив его тачку, що була причеплена до воза. Житє політичних на Карі після голодування 1882 року трошки поліпшало. Їм віддано книжки, платє, дозволили вживати свої гроші, проходи і т. і. Але санітарні умови острогу лишились тіж самі — дуже погані — а процент смерти та божевільних був дуже великий*). В протязі часу від 1881 р. до 1885, се значить від часу виходу Кононовича до осадження Николина, змінилось 5 комендантів**), а кождий мав свої власні погляди, звички, та вереди, а до них мусів острог заспособлятись. У вязнів то одбирали книжки, гроші, і т. і., то знов вертали; не

*) Я під рукою не маю докладного числа, але ото числа: померлих (од 1879—86 р) сливе усі від сухот: Шутин, Кривошеїн, Жуков, Поцко, Лисовскє, Ваймар, Тихонов, Рогачев, Армфельдт і Кутиконьска. Душегубства: Симяновский, Родин. Збожеволїня: Матвіевич, Зубковський, Янковський, Позен, Ковалевска. За часу нашого перебування на Карі з числа жінок, що були в острозі, 8 було недужих.

**) Кононович, Потулов, Голтурин, Бурлей, Шубин, Манєєв, Бурлей, Николин.

було ніколи певного пляну, ніякої постійности, як провадити острог. Переділки, що були споряджені року 1882 по камерах, року 1884 поздіймано; вільна команда, що була знищена року 1881 знов в 1885-ого вернулась. Що новий командант то й новий закон. Ліпший межи них, як одноголосно усі кажуть, се був Бурлей, Голтурин був лютий, Шубин дурсьвіт, без характеру, Маняєв п'яниця та злодій, що зашахровав близько 1000 карбованців з грошій вязнів. Усі ото добродії були заступниками іркутекої жандармерії. Нарешті року 1884 острог підбито під уряд та контролю імператорскої поліції а командантом став Миколін.

Отак виправдились слова Кононовича, що він вимовив товаришеви міністра внутрішніх справ Дурново. Уряд змусив відсахнутись чесного та людского чоловіка, а натомість послано на єго місце поспіль 5 чоловіка лютих та невдатних людей, а жнива були такі, яких треба було й чекати. І тепер воно дляє свою політику і одержить само по собі такі-ж самі сумні наслідки.

Радіючи ми покидали Кару, я та Фрост, 12. листопада та почали подорож назад до Америки. Проїзджаючи повз острог політичних (у купі з Потуловим) ми спіткали двох з вільної команди політичних, що прямували до острогу. Вони пізнали нас, поздіймали шапки та й уклонили ся. Се була наша остання бачинка. Ми ночували на Усть-Карі. Вранці, рано, нас вже чекали біля танків коні. Майор Потулов відімкнув фляшку вина, та всицявши всім по шклянці мовив: „за благополунний возворот до Америки“. Ми вихилили свої шклянки, подякували Потулову за єго гостинність і обіцяли дати звістку через телеграму про приїзд до Стрітенська; коні рушили.

Прощавай Кара!

VII.

Східньо-сибірські срібні рудокопні.

Дорога від Кари до Стрітенська, хоть і не довга але дуже втомна і по якій всего бракувало, озвалась важко на нашому здоров'ю. Я був такий висмажений, що не думай зробити хоть сто ступнів а одягати важке хутро се все одно, що побільшити на 20—30 разів біте мого живчика. За таких обставин не було й чого гадати зараз же рушати за 900 верств по порожній та дикій країні до Нерчинських срібних рудокопень; треба було вперш відпочати де-кілька день, користаючи зі змоги виспатись та з'їсти по людски. Вже через три дні ми так засїли ся, що я поклав собі навідати ся до місцевого засідателя, щоб за єго допомогою добути коний, бо тудя, кудя ми прямували, не було почти, а коний доводило ся наймати у приватних людий. Але се не було легко — і длятого ми потурбовали ся одержати від губернатора по телеграмі приказ, що звелїв поліції всему нам допомагати; опріч того у неї були листи рекомендаційні від Потулова. Засідатель привитав мене ввічливо, зараз же справив усе, але при тому перестеріг мене, що скрізь по нашій дорозі панує віспа, а длятого він нам радить не тільки не ночувати по мужичих хатах, але по змозі й не заглядати до них. Така несподівана відомість була дуже неприємна. Вже й так повинна

була бути важкою наша подорож — а тут ще, на тобі, нові недостачі, які ми муєїли перетерплювати підлягаючи карантанї самохїть. Можна правда було обрати иншу путь, через Нерчинск, а з відтїль повернути, до рудокопєнь підїхати з другого боку; але то було дуже кружно. Нарештї ми поклали здатись на волю долї, і їхати так, як перше поклали. У недїлю у день віз вже чекав нас біля ганків; ми налаштували єго своєю поклажею тай рушили по дорозї до Александровского заводу та Альгачийских рудокопєнь. Нерчинскї срібнї рудокопнї — се величезне просторонище на де кілька тисяч квадратових миль; се просторонище дике, порожне та горове, а по єму то там то инде розкиданї заводи, що складають „округ нерчинських срібних рудників“. Отой округ займає більшість неправильного трикутника, який складаєть ся річками Шилкою та Аргунїєю до їх злученя а на півднї межує з Моголїєю. Істнованя тутешних срібних та свинцевих рудів було відоме ще доісторичним тубольцям Сибїру, і перші російскї доглядачї відшукали тутечка слїди їх давних робїт. Року 1700 греческї горнї інжинїри, що служили Росїї, заклали тутечки нерчинський завод неподалеко монгольскої межї а вже при кінци віку більше нїж по двацятюх місцях попрорїзовано шахти та вибудовано між Шилкою та Аргунїєю близько 8 заводів себ-то печий, де розтоплювано срібну руду. В первих по рудокопнях робили сибїрскї мужики, що їх силоміць переселили сюди з сїєю метою, але од 1722 року на їх місце повагом прибували засланцї каторжнї. Не лїчачи Поляків та декабристїв сюда не засилано полїтичних. Після повстаня 1863 року у ті рудокопнї заслано тисячі Поляків*).

---

*) По казці Максимова (Сибїр і каторга) число Поляків, засланих на Сибїр від року 1863 до 1866 виносить 18622. З того числа 8199, зачисляючи сюди 4282 шляхоцких, заслано до всхїдньо-

Але ще далеко до сих рудокопень. На дорозі у нас стояв Александровский завод, що був від Стрітенська ва 280 верств. Рудокопні, які надали тому заводови назву, — вже давно закинені, але сільце, що виросло до віка їх колись то ще, існує й досі і тутечки й містить ся острог. Маючи на увазі, що поблизу від того заводу лежать відомі в своєму часі а тепер покинені рудокопні. Акатуй, ми поклали собі там зупинитись на якийсь час. Але як виявилось, дістатись туди не легко було. Погода, як ми виїздили зі Стрітенська була холодна, похмурна та було вітряно. На вкруги був сніг а на дорозі єго не було і куряви були страшенні. Вже при кінці першого перегону ми почували потребу відпочивати та погрітись; але сільце, де ми мусіли міняти коний, було таке лихе, що лякаючись віспи, ми не злазили з воза, бажаючи лїпше голодувати та мерзнути; машталір спитував запевнити нас, що на сей раз пошесть не люта, але Фрост побідно одповів єму, що єму завжди таке говорили про сибірських блощиць, але вони анї не були милосердні для сибірянів, для єго, чужосторонця, завжди були найлютіїші на свій кштат. Переїхавши другий перегін ми зупинились в сільці „Котун“. Змеркало, холод більшав; я був дуже втомлений. „Послухайте — промовив я до Фроста — я вже більше сего не в силі витерплювати, я постукаю у двері до хати та коли тутечки нема недужого, то я піду погрітись та чого-небудь попоїсти“. Менї відчинила двері блїда, втомлена жінка. „Скажіть на милость — спитав я — чи у вас у господї нема недужих на віспу?“ „Єсть батюшка“ — відповіла она.

Сего було доволі, і я поспішивсь назад до воза. Нічого більше не лишалось робити, як тільки вдатись до мішка з хлїбом, та спитати попоїсти тут

го Сибіру, 7109 між ними на каторгу. Сливє усї каторжанї засланї до нерчинських рудокопень.

на холоді. Аж нове лихо — весь хліб покрила ку-
рява, він замерз як дерево і обернувся на камінь.
Так посиділи ми з годину на холоді, чекаючи ко-
ний, дрожачи від холоду та одкусуючи шматочки
хліба змерзлого, але за то утїкли від віспи.

Переїхавши новий перегін, ми нарешті зупини-
ли ся в селі Шеллапутнему. Було вже близько
дев'ятої години. Тутечки йде поштовий шлях з Нер-
чинська до нерчинського заводу, єсть і поштова стан-
ція, де ми заночували. Напившись чаю ми не роз-
дягаючись попадали на футра та поснули мов не-
живі. На другий день ранком, засиливши ся чаєм
та сніданєм, але переважно міцно заснувши, ми ру-
шили далій. Було холодно — 15 степенів нижче
нулї; труський віз надавав нам як слід загорнути ся
у футра а все навкруги було таке смутне та на-
сушене. Над вечір вже зупинили ся ми напитись
чаю в селі з такою довгою назвою, що числа букв
в ній певно перебільшувало числа мешканців (Кай-
викучичазаурская); тутечки зустріли ся ми з мо-
лодим петербургским технольоґом, якого вирядже-
но до нерчинського заводу, щоб научити робітників,
як вживати динаміту, і він теєпер саме вертав ся
до Петербурга. Про рудокопві він оповів нам як
найгірше. „Остроги там — мовив він — самі гірші
з всеї імперії, урядовці люті і нічогосінько не ро-
зуміють; каторжних мучать; всяк бє і завше зму-
шують робити недужих. Без убитого не обходить
ся ні оден взрив наслідком необачности та невмі-
лости начальників і т. д. Взагалі малюнок, що на-
малював нам він, був такий сумний, навіть для ме-
не, що я не хотїв няти віри сему, поки не побачу
сам усеґо на свої очі. Близько коло півночи ми
приїхали до Макарова, села, що від Стрітенська
було за 180 верств. Ми поклали собі заночувати
тут та пристроїлись в „земській кватері“ себ в то в
хаті, де мешкає мужича семья, яка має обовязок
постачати їжу та притулок для урядників, які тут
проїзджають. Ми швиденько упорались з чаєм тай

полягали спати. Фрост ляг на долівці а я на лавці, в хаті було так натоплено, що ажь душно; від стіни, що була коло печі, душило живицею і т. д. Я довго не здолав заснути. Але нарешті я почав засипати... ще хвиля а яб вже спав як вбитий, аж раптом як раз у мене над ухом розляглось голосне кукуріку. Я мимохить зіскочив з лавки. А от як раз під лавкою містив ся цілий курятник, і півень гадаючи, що вже час, зарепетовав ку-ку-рі-ку в саме ухо. Я перебрав ся на долівку дальше від від того сусідства, але воно через усю ніч далось мені втямки. Мені доводилось спати по сибірських хатах у купі з собаками, вівцями, коровами і т. і., але тепер я переконав ся, що один півень вдатен більше отруїти жите нещасливого мандрівника, ніж ціла отара тих, що ходять на чотирох ногах.

У вівторок о 10 годині в ранці ми приїхали до Александровського заводу, — села, що закинене в порожньому степу, бідного з двома або трема сотнями мешканців. з розваленим містком на виїзді, та з горами на обрві, що вкриті були снігом. Каторжний острог, куда повів нас сам смотритель Фомин, се була „богодільня“, де доживають віку зовсім вже благі старці або недужі безнадійно каторжні нерчинського округу. Сей острог, — деревляний будинок на кшталт звичайних сибірських острогів — вибудований пів віку тому назад. Тоді, як ми були тутечка, в нему містило ся 137 в'язнів. Санітарні обставини, як звичайно — гидкі. На підлозі грязюка, повітре по камерах попсоване. по коридорах в звичай параші; божевільні у купі з дужими і т. д. Невеличкий лазарет острожний несподівано не був повний, як то звичайно буває зі всіма сибірськими лазаретами, і доволі в ему було чисто. Само по собі, що постелі були не занадто чисті, але фершал виясував мені, що від его се не залежить. Платя не гурт богато і ему великої праці коштує і та охайність, яка тепер єсть тутечки; він був дуже задоволений, почувши від мене,

що єго лазарет лїпший над усї, які я бачив на Забайкалі.

Оглядївши острог ми вернули до смотрителевої кватири і зустріли там ісправника нерчинського заводу, що справляв обїзд по окрузі своїм. Се був веселий, добрий чоловяга, років близько 40. Отвертий бесїдник, він розмовляв з нами зовсїм вільно та отверто про нерчинські рудокопні та порядкування їх та здобування срібла; останне було зовсїм не таке, як треба було єму бути. Лїпше було куди не кїнь, якби добуток був вільний для усїх; а то урядові інжинїри злодії або нічого не знають і для того рудокопні не постачають навіть половини того срібла, яке б вони здолали достарчити, якби вмїли руки порались біля них. Яко ілюстрацію він вложив нам історію двох золотих рудокопнїв в єго окрузі. Кабинетскі інжинїри після пильного дослїдку виголосили, що вони не варті турбованя. Вони впали до рук приватної ініціативи, а та здолала добути там 600 пудів золота. А справа була зовсїм проста. Інжинїри змовили ся з прийшлими влїстителями рудокопень і одержали за своє виголошенє „грубі гроші“.

Пообїдавши смачно та випивши до волї, ми веї гуртом двома трояками рушили до Акагую. Сї підкопи давно вже закинені, але вони цікавили мене для того з одногу боку, що се було колись найстарійше місце каторжної праці, а з другого, що уряд лагодив ся перемістити сюда з Кари політичних. На протязї верств 10—15 дорога йшла порожним степом прямуючи до не дуже високого ланцюга горбків, а з відсїль звертала до долини; нїде анї слїду ростї, як не лїчити де-неде порозкиданих кущів. Чим дальш, тим все більше вуцали долини а вже верств зо три біля сїльця „Акагуй“, перейшли на студену з усїх боків сумну щилину, що була неначе відтята від усего сьвіту. Отакії біля полюса вузкі долини по Гренляндїї.

„От се стара політична тюрма“ промовив ісправник раптом і ми зупинили ся супротив лихих будинків, на пів розвалених, з якимсь деревляним перекопом по перед їми. Очевидячки то була брама проміж палів, що колись то були, і од яких не було вже ані сліду, та вартовня. По обидва боки сеї брами ступнів за 50 від неї було двоє цегляних будинків, оден без покрівлі; обидва кінчали свої остатні дні. Залізни кратки повіривано, вікна виглядали якимись дірками з напів розвалених мурів... Увійшов я до першого будинку, маючи надію запопастися яку небудь памятку від пройшого життя острогу: напись на стїні, уривок ланцюгу, яким приковувано арештантів і т. і. Але з заліза не було й сліду; помости погнили, штукатурка облупилась і не було нічоґісінько, щоб здолало у вображеню промовити про пройшу історію острогу та посьвідчити про ті страховиска, що колись то коїли ся тутечки, покинувши відомому добре „Акатуєві“ на довго смутну памятку. Ліворуч будинок був ще собі так, але вікна у єму були зовсім позабивані, а двері замкнені, і не можна було увійти до єго. Звідсіль недалечко можна було бачити вхід до акатуйської рудокопні, на шпилью горба, що здіймав ся на 500 до 600 стїп над рівнем долини. Якби не було вже пізно, яби огледів єго, але вже змеркало, робило ся холодно, а ті, що приїхали в купі, все поглядали нетерпляче на воза і мені вдалось тільки на швидко оглядіти те, що було навкруги старої брами. Тутечки жив і вмер декабриста Лувін а він сам поховав не одного між своїх товаришів недолі своєї з Поляків, що були заслані сюди, отутечки де небудь близько. Але не було і сліду від могил. Російський уряд дбає про те, щоб заховати сліди життя та страждань своїх жертв і над їх останками навіть не здійсмаєть ся і земляного горба. Після мого одвідання Акакую, тут збудований був новий острог і до него мають бути переміщені політичні з Карикаторжні. Забір уряду — випомповати з рудок-

пнів воду та руками політичних поновити в них роботу. Само по собі, що становище їх тутечки тільки погіршає, бо коли де по східньому Сибіру є од Каря гірше, більше сумне місце, що про вго й Бог забув, то се Акатуйська долина.

Повернули ми з Акатую вже в вочи і другого дня засилившись сном та смачним сніданєм з новою силою рушили далій. Ми повинні були зупинитись на алгачинських рудокопнях а до їх було більше 30 верств. Дорога йшла такожь порожною місцевостію. Ми по черзі переїздили через невисокі, округлі горби, вкриті снігом, та без усякої рости. Зі шпилю останнього перевалу, звідкіль можна було оглядати околицю, верств на 45 навкруги вони вдавали з себе ніби окіп, що раптом застиг та був вкритий ледом в часі страшного урагану. Далеко поперед нами між двома горбами-хвилями машталір вказав нам на якусь чорну пляму — село Алчох, що звідсіль нам здавалось нащадком корабля поломаного, що був огорнений ледом. Навкруги не було нічого, щоб здолало перервати оту сумну гармонію, що нагадувала смерть: хвилястий сніговий верх був скрізь білий, а ніде ні деревини ні якої небудь темної прогалини... З'їхавши з гори ми швидко зупинили ся посеред довгої грязької вулиці і зупинили ся перед земскою кватирою, де покладали заночувати. Одвідувати кого небудь було вже запізно (була 5 година) і ми одразу почали поратись. До хати сторож уніс самовара, що вже київ, молока, масла. Фрост торжественно витяг з потаємного кутка чемодану слоїк консервованих конфітур, що в Стрітенську купив, та приховав задля сьвята і т. і. По обіді такому незвичайному ми поснули в теплій хаті хоч і на долівці але смачно.

Після снідання на другий день ми пішли одвідувати місцеве начальство: до Несторова, головного горного інжінїра, та до полковника Зальштайна, острожного смотрителя. Несторов повитав нас гостинно як слід, змусив нас ще раз поснідати у купі

з ним та так притьмом частував нас горівкою, кримським вином та иншими напінками, що я вже страхав ся, щоб не довело ся одкласти на завтра огляд острогу та рудокопень. Зальштайн мешкав в великому комфортному будинку, де було повно олеандрів та инших цвїток і зі свого боку пристав до нас, щоб і зним снідати в третє. Таким чином тільки о першій годинї ми вирушили нарешті на одвідини.

Полковник Зальштайн, Фин, говорив доволї погано по російськи, він справив на мене вражене чесного та звичайного чоловіка. Він поводив ся з нами просто та отверто.

— „Менї боязко — мовив він до нас дорогою — що острог вам видасть яко найгірший між усіма, які ви бачили. Але тутечки я не винен. Дуже ми далеко від Петербурга“.

Я відповів єму, що бачив острог на Усть-Карі а значить, мене не задивить нічо, і що тепер вже я досьвідчив ся і розуміти-му єго становище та неможливість поліпшеня по російських острогах. Він нічого не відповів, але похитав головою, начеб то бажаючи промовити:

„Поки ти не бачив мого острогу, не кажи нічого про свій досьвід!“ Швидко ми були перед високими палями острогу. Черговий офіцер виводив нас до двору, де по серединї був острог, довгий низький будинок з покрівлею з дошок. Менї здалось з першого погляду, що він падає, тай справді він так похилив ся на оден бік, що коли б єго не підпирали товсті оцупки дерева, то він би давно повалив ся. Острог був старий, дуже старий і смотритель не здолав сказати менї, коли він був збудований — певно р. 1870, тоді як розпочали розроблювати Алгачинські рудокопнї. Увійшовши у двері ми опинили ся у довгому, темному, смердячому коридорі, що поділяв острог на дві половини. Перша камера лїворуч — містила у собі аптику — друга больницю; там стояло 8—10 ліжок, неохарних,

а по них лежали недужі та поранені арештанти. Двох між ними поранених вибухом динаміту принесено сюда де-кілька днів тому. Вони на погляд були дуже страшні, обставини гідкі а повітре неможливе... В другій камері, де була величезна піч, двоє вікон, та впродовж трох стін примостки, товпили ся здорові арештанти. Перше, що вразило мене — се довга та темна червона смуга, що йшла впродовж стін понад параші. Спостерігши, що я так тільки дивлю ся, Зальштайн промовив до мене з осьміхом на пів добрим на пів цинічним; „се вони малюють стіни по своїх камерах“. Я підступив ближче до стіни і ото зрозумів тоді, що ота червона смуга складала ся з безчисла кєрвавих плям, що походили від кари по стіні блощиць. Арештанти малювали стіни кривлею своїх немилосердних ворогів. Скільки то треба було років десятків, скільки тисячів арештантів, скільки мільонів отих покараних, щоб зробити таку смугу — справжний історичний спомин острогу. Інші камери не відрізняли ся нічим від першої. По всіх було повно, по всіх було грязько, як тільки можно; повітре було такеж неможливе, як на Усть-Карі і т. і.

— „Я не можу зрозуміти, промовив я до Зальштайна при першій нагоді, яким робом ви не вважаєте, що в острозі так все погано. Ви маєте під доглядом 169 арештантів. Тільки 40 або 50 поряють ся по рудокопнях, а усі зайві відлежують ся по камерах на примостках. Навкруги лісу, скільки хоч, усякий мужик російський зугарен збудувати деревляну хату. Чомуж ви на такі роботи не вживаєте своїх арештантів? Невеликим коштом єсть змога за де-кільки місяців збудувати людську хату, замість сеї гідкої тюрми“.

— „Ах добродію — одповів мені Зальштайн, — як швидко ви ото розміркували усе! Мені не можно вирядити без дозволу департаменту острожского на роботу у ліс арештантів. А нуж хто небудь утече! Тоді я мушу відповідати, і я страчу

посаду. Петербурській влади відомий стан тутешного острогу, бо що року я доношу прося. Назад тому 5 років, після того, як я вже пристав з короткими гужами, одержав я приказ, вдати ся до архитектора спорудити плян та що коштувати ме новий острог.

Але щож? Я довів все до вчинку, але вам добре відомо, як ми все швидко робимо. Мое завідомлене місяців через 2 або три одержали в Петербурзі і воно чекало черги з сотні таких самих рапортів з усіх кінців імперії. Через де-кільки місяців черга доходить і до єго. Єго розглядають, аж ось треба поспитати міністерство внутр. справ, міністерство финансів, або чекати розкладу коштів до наступного року. Ото минає рік і більше, а нарешті таки вчиняєть ся покладанє. Пляни одсилають назад до мене, та вимагають, щоб були зроблені отакі то та такі переміни, відповідні зі смаком та поглядами петербурських урядників. Я доводжу до вчинку — поправлені документи знов висилаю до Петербурга. А за сей час на добі переміна в складі департаменту і оті поправки знов не до вподоби, знов не відповідають поглядам. Ще минає рік і пляни знов вертають сюди і отаке од року до року. Розполог коштів нового острогу я до Петербурга одіслав року 1880 і з того часу отсе вже в третє він ходить то туди то сюди. Навіть коли вже нарешті і дадуть дозвіл спорудити будинки, то се дієть ся дуже поволи. Ото вже досить років минає, як уряд почав будувати цегляний острог в місті Зерентуї, а він ще й досі без покрівлі. Само по собі про помости не має чого ще й казати“.

— „Ні вже ваша воля, а я сего не второпаю одповів я. Листувати в протязі років до нетямущих петербургських урядовців про справу, яку місцевий губернатор — та що губернатор — місцевий ісправник міг би зробити в протязі одной доби! Скрізь по всему Сибіру я бачив, що остроги валють ся; а тим часом скрізь сотнями та тисячами арештанти

палець об палець не вдарять; скрізь ви маєте, тільки протягти руку, безліч лісу, вміння, рук. . З якоїж речі не будувати самим?"

— „Ми не маємо доволі вартових для такої роботи — промовив Зальштайн. — Арештанти тікати-муть“.

— „Отсе лихо! Не вже-ж ваш уряд не встані часово побільшати варту?“ а нарешті, якби де-скільки й утїкло. Як на мій погляд то ліпше б половина їх повтікала, аби тільки для тих, що зістануть ся, було ліпше жити. І досі ще не був встані витовмачити мені скільки небудь зрозуміло, з якої річи арештанська праця даремно пропадає, коли єсть змога уживати єї так добре!“ На се смотритель тільки здвигнув плечима і нічого не відповів.

Подякувавши сердечно Зальштайну за єго гостинність та привітність, ми розлучились з ним, та потягли оглядати рудокопні з Несторовим. Рудокопні алгачинські всего за 1½ верстви від села, на північному спаді одного з чималих горбів-хвиль, що оточають долину. День був соняшний, але холодний. Все на вкруги біліло від снігу. Недалеко від села звернули нашу увагу якісь істоти, що здадека чорніли та шукали під снігом торішньої трави.

— „Та се верблюди“, — промовив Фрост.

— „Які верблюди, скликнув я глузуючи. Хто се чув, що у нерчинських рудокопнях опинились верблюди? Хиба можуть они істнувати в такому кліматі?“

Однакож справді се були верблюди. До кого они належали, з відкіль та куди они ішли — я не відаю, але мені чудно було тутечки бачити істоти, котрі припадали тільки до Сагарі.

Якби хто гадав собі побачити в алгачинській рудокопні усї оті будівлі, парові машини, кришільні приводи та передатчики механічної сили, що своєю притомністю безнеремінно визначають місце американської рудокопні, то він дуже б в тому помилив ся. Тутечки усї рудокопні, будинки та прина-

лежності, обмежувались пороховим погребом, льохом для динаміту, камерою та невеличкою майстернею, де була їх кузня і слюсарня і кришільня і сортівня а нарешті і вартівня. Тут чоловіка з шість каторжних а в числі тім і де-кільки жінок розбивали та сортували руду невеличкими молотками; доглядчик гострив на точилі свердла, а четверо чи п'ятеро москалів сиділи по лавках, а понад ними висіли їх берданки.

Сам Несторов не сховався сходити з нами до шахти, а дав нам проводити робітника, що мав показати нам усе. Кожному дано по лосевій свічці до рук, а проводир заткнув за пазуху штук шість динамітних набоїв але так необережно, що білі довгі рурки від них теліпали ся у нього на грудях — і от ми рушили зійшовши ступнів на сто у гору. Через вузькі деревляні двері ми вступили до горизонтальної галерії з стінами, прообиваними дошками, де накладені були дошки теж на долівці для тачок. Тут ми позасвічували свічки та зігнувшись пішли слідом за проводирем, що коли не коли переступаючи з одної дошки на другу увесь час лякав нас; якби він тільки спіткнув ся або впав, то огонь од єго свічки легко би міг перейти на рурки від набоїв, що висіли з за пазухи і тогді б пропало і наше жите. Пройшовши ступнів 450 нарешті ми були коло входу до головної шахти а з єго сторчав кінець старої, вкритої ледом драбини. Проводир почав злізати покрикуючи до нас від часу до часу, та застерегаючи, що де-не де бракувало щєблів, а драбини, що стояли по ряду діагонально, іногді були одна від одної так далеко, що треба був чималий сприт та сміливість, щоб перескакувати з одної на другу. Але правду кажучи нас більше лякало єго світло, що майже кожною хвилі загрожувало вибухом. У мене перед очима раз-у-раз вважали ся повівечені робочі, що лежали під зрошеними кривцею ковдрами, а я здригаючись і себе бачив в такому стані.

Спускаючись низше та низше ми почували якийсь чудних пах, і я єго собі товмачив од розви-ву динаміту одної якої небудь галерії з боку. Наші свічки світили все темнійше та темнійше а на-решті зовсім згасли і нас огорнула темрява по над безоднею. Хоть ще було і вільно дихати, але вочи-вдячки в повітря було зовсім мало кислороду і було небезпечно тутечки зіставати ся. Але потра-тивши чимало запалок, ми спустились по двох чи трех драбинах і опинили ся при вході у нову гале-рию, де знов запалили свічки. Тут працювали де-кільки арештантів, вивозячи тачками викопану ру-ду до початку шахти. Пройшовши ступнів сто по сій галерії ми дальше і дальше переходили по вуз-ких переходах і нарешті дійшли до нової шахти, що спускала ся на саме дно рудоконі, за помочию драбин так само як і перше. Температура була вже низша од нуля і сґіни були вкриті сусульками з леду. Ми спустили ся аж на дно. Тут де-кільки арештантів копали руду та вертіли дїрки для дина-мітних набоїв. Струмент у них був як найпростій-ший, они викликали б осьміх на губах мінокони з Невати. Тут зайвина кислороду була ще менша і свічки наші що хвилі гасли а тимчасом ніякого не було пристрою, щоб поновляти повітре опріч вен-тилятора залізного, що вертів арештант. Але вва-жаючи, що ні до єго ні від єго не було пристроєно ніяких руток, то отой пристрій, не дивлячись на великий шум, був зовсім не користним. Він тільки хвилював поцсоване повітре в своєму безпосередно-му сусідстві, але наслідки з сего були такі самі, якби арештант вертів і точило. Процлентавши з пів години по рудоконі, оглядівши рудові жили, взяв-ши зразків де-скільки руди та подививши ся, як працюють арештанти, ми вернули ся до входу шах-ту та вилізши по 30 або 40 драбинах опинили ся на божому світі здорові, непонівечені. Тут було холодно та вітрено. Тут каторжних, чоловіка 15 людей, що скінчило свій „урок“, обернулись до Не-

сторова прохаючи дозволу іти їм до острогу. Несторов гукнув на них роздражнений на відповідь, що виведено ще не усю руду і що вони повинні чекати товаришів. А вони від ранку нічого не їли; не було ніякого захисту від холодного вітру, що проймав на скрізь; острог був так недалеко, а тим часом їм зведено чекати ще годину або півтора. На віщо здало ся оте непотрібне стражданє? Само по собі то не велика мука, се пусте діло але характерне, що вказує щабель лютої байдужности, з якою рудникова власть стосуєть ся до своїх невільників-арештантів. Здаєть ся, Несторова дражнила ота нічого не варта прозьба, бо він вбачав в ній розпусту та грубіяньство. За 6 верств дальше на північ була покровека рудоконня і ми в купі з Несторовим туди і рушили. Дорога проходила по тому самому замерзлому, в хвилі бурі хвилястому, морю, серед тих самих горбів-хвиль, де нічогісїнько не росло, що пригнічувало своєю однаїтністю. І тутечки як і в Алгачах були такіж лихі будинки і майстерня, шопа для вільної команди, камера та погреб, та ще два невеличких острогів а один між ними видати, що недавно збудовано. Фрост промовив, що єго цікавість що до рудоконень зовсім задоволена і не схотїв сходяти з нами до шахти, а став малювати в тому, в чому був, в зимових рукавичках, а ми з Несторовим пішли за своїм проводирем. Рудоконня покровека сливе ні через що не відрізняє ся від Алгачинської, вона тільки не така глибока та велика. Повітре в ній було вогке та тепле, драбини всі в черзі ковзали ся під ногами. Я не відаю, як товмачити оту ріжницю в температурі в двох рудоконнях, що одлегли одні від других на 6 тільки верств і Несторов зі свого боку нездолав менї нічого витовмачити. Доволі було тутечка і кислороду і свічки увесь час не тухли. Де-кільки арештантів витягали руду віревками з рудоконні. Отака була вся робота в часі нашого одвіду.

Після довгого огляду рудокопні повилазили ми з неї. Проводир задув свічку, та не чекаючи, поки вона згасне, зовсім поклав її до ящика, де був і динамітний набій, а сего доволі було, щоб розірвати усіх нас на шматє. Взагалі я не відрізняю ся ні нервозністю і нелякливий таки, але я волів ліпше виступити з майстерні і вернув ся до неї тільки тоді, коли на мій рахунок повинна була згаснути свічка в своєму небезпечному сусідстві.

Товща жил сріблених в Алгачах та Покровську вагаєть ся від 12—14 цалів широти та 5—6 стіп довготи. Руда на погляд світла, блискуча складаєть ся з срібла та з свинцу в пропорції один на сто та з додатком більшим або меншим так званої „цинкової обманки“. Приймаючи на увагу, що отсей метал не легко тоне, треба помітити, що від сего залежить трудність операції по печах, де розплавлюють, а для сего робітники перше розбивають на дрібне шматє руду, викидаючи те, де можна зауважити більший єго додаток. Жінки звичайно справляють оту роботу та ще й слабї арештанти — бо се робота найлатвійша. Добуток руди по алгачинській та покровській рудокопнях, що найбільше дають її, виносить 24880 пудів річно, а руда дає 1440 фунтів срібла та 144000 фунтів свинцу, що не дає зиску нічого, бо перевозити єго дуже дорого. Тоді, як я був там, лежало на кутомарському заводі 124000 пудів свинцу вже в протязі декількох років. Пересічно всіх каторжних, що працюють по тих двох рудокопнях, було 220 чоловіка і кожний між ними здобуває 90 пудів руди річно. Оті цифри добре вказують, як млаво та нездобутне оброблюють рудокопні. Арештанти роблять „по урокам“ який здоровий чоловік має силу скінчити в протязі 8—10 годин. Вони мають таку-ж саму їжу та одєжу, які на Карі, і кожен коштує скарбови на рік 53 руб. Нерчинські рудокопні, як місце карі, не такі страшливі як часом їх обображують. Само по собі робити безперивно 10 годин не пере-

дивки, та ще по вохких та темних галериях, та в повітрі, де гасне свічка; але мені здається, що ліпша там така робота, ніж вязнене безугавне по брудних острогах, де повно людей та помостів, що зовсім погнили. Принаймні, як на мене, то я волів би перше. Вмирає арештантів, що роблять по рудокопнях не більше як по острогах, не дивлячись на необережність та невмілість в обертаню з динамітом. В ночі не роблять і арештанти, як тільки покінчать „уроки“, вертають ся до острогів. Нехай читач не помислить часом, що я хочу промовити, що житє по рудокопнях добре для арештантів. Ні воно страшне, воно гірше ніж житє пса без притулку, алеж всеж таки мені здається, що найгірші боки житя сего не в каторжній праці по рудокопнях а в острожному вязненю.

І вже пізно було, зовсім ніч сливе, як ми повернули до Алгачів. На другий день 20 листопада попрощавшись з Несторовим та Зальштайном та принесши собі де-якого харчу, ми рушили до кадайскої рудокопні, що з відсіль була 135 верств. Дорогою зупинили ся на де-кільки годин в кутомарському заводі, де витоплюють руду, та рано в неділю, голодні та холодні, стали нарешті в Кадаю, де й помістили ся на земській квартирі. Поснідавши та нагрівшись, ми того-ж таки ранку вирушили: Фрост малювати а я розшуковати уставщика, заступника власти на тутешній рудокопні.

Кадайська рудокопня се найстарійша і найрозліглійша в нерчиньському окрузі. Вже більше над сто літ її розробляють і одного часу вона була дуже здобична. Тепер вже ліпші жили вироблені і рудокопня дає менше срібла навіть від Алгачиньска або Покровска. Уставщик, розумний і троха осьвічений сибірський мужик, спіткав мене привітно хоть і не без задиву. Він прочитав мої рекомендаційні листи а через десять мннут ми вже ішли до рудокопні. Тутечки ми передягли ся (з верху я одяг одержу якогось арештанта, де було, як я поба-

чив, повно нужі, узяли по сьвічці і почали сходити до шахти. Зійшовши футів на 120, опинили ся ми на чималому центральному майдані, од якого проміянами розходились на всі боки 4 горизонтальні галерії, вижчі та ширші над галерії Алгачиньска та інших рудокопнів. В них було на скільки дуймів води. На глибині 200 футів знов був майданчик, на який виходить вступ до другої галерії, ще ширшої та визшої, що ішла прямісенько до центру гори. Темрява, ще більша від диму динамічних вибухів, була страшенна і я ледве бачив поперед себе сьвічку, що липотіла, за якою я ішов спотикаючись, шлепаючи по лужах та опиняючись у глибоких щилинах ладен упасти от-от куди-небудь у виз до закиненої шахти. Стелю в галерії підтримували чорні від часу колоди, що вже більше од сотки літ стояли тут і вже так погнили, що я вільно віддуплював від них шматки пучками. Ота частина міни, промовив до мене уставщик, дуже небезпечна і далій вже не слід йти. Ми повернули назад. Скрізь на всі боки вередливо вили ся вузкі проходи, що виходили до осередкової галерії. Вочевидячки стежили за жилами не по волі, а тільки і гадали, щоб швидше та дешевше коштувала праця, ні скілечки не турбуючись про небезпечність та запобіганя, щоби не обвалювалювала ся земля. З відсіль, де були ще галерії від часів Катервини II, ми зійшли у саму глибину рудокопні через шахту, що була викопана в камяному ґрунті під углом 45° без усяких драбин. Сходили ми тримаючись за причіплений з одного боку ланцюг, у купі з хвилястою хоть не глибокою течією, що спливала у саму глибину шахти. Тут на глибині 300—400 футів робили арештанти, пророблюючи динамітом нову галерію. Вернули ся ми з рудокопні через сторчову шахту за помочию довгого ряду старих та слизьких драбин. Як вже я зовсім вернув ся на верх то був такий втомлений, що ледво стояв на ногах.

Наші пригоди по східньому Сибіру.

Скінчивши огляд сумної кадайської рудокопні та єго злиденного острогу, ми рушили на гірський Зерентуй, що лежав по широкій без лісу долині за 60 верств від кадайської та за 45 від монгольської межі. Прибули ми туди пізно вже в ночі і як звичайно зупинили ся в земській квартирі, на швидку напили ся чаю тай полягали спати на підлозі, закаляній та само по собі повній нужі. Другого ранку ми одвідали тутешнього начальника, капітана Демидова, і від єго одержили дозвіл, оглядати підлеглі єго власти установи.

Острог старий сливе зовсім розвалений, дерев'яний, звичайно такий, як бувають по східньому Сибіру, не виявлював нічогоїсїнько цікавого. У нему було 180 арештантів а близько сєго числа жило по вільній командї. Не подалїк від старого острогу будовав ся новий на три осади з цєгли, але не відомо з якої речі робота була зупинена. І хоть вже він будуєть ся 10 років, а ще роботи хопить на 5 або 6. Тодї, як ми були там, будинок ще стояв без помостів та даху, весь в риштованї. Оту крайню неміч, індеферентний формалїзм та недільність, що кидають ся у очи скрізь по всему нерчиньському окрузї, нам Американцям трудно зрозуміти, а ще важче вбачати їх натуральними та правними. Рудо-

копні і на пів не вироблюють ся, сотні каторжних даремно лежать та трудять себе повагом по гидких та вогких камерах острогу; пляни та коштів вилічування раз-у-раз їздять з рудокопнів до Петербурга та знов назад, а коли вже нарешті яка небудь особливе щаслива рахуба доходить до вчинку, то розчата робота тягнеть ся цілі десятки років без якої небудь відомої позначки.

Якось я спитав гірського інжиніра на кутомарському заводі: „з якої речі не користуєте ви з тих поліпшувань, якими тепер користують всі обовязково скільки небудь значні рудокопні? з якої речі не випроваджуєте ви залізних машин, сучасних струментів, парових помп, машин для підіймання, вентиляції — одно слово, що потрібне єсть для належного розроблювання рудокопнів? Чи варто-ж робити так, як у вас се робить ся?“

— „Добродію мій, відповів він, та чи відомо, що коштує отут залізо. Нам треба було, бачте, постачати єго з петрівського заводу, 600 верств везти на конях; от і коштувати-ме пуд 5¹/₂рублів.“

„А хіба в сусідстві у вас нема залізної руди?“

— „Чому нема — та її не вироблюють“.

— „З якоїж речі невироблювати — промовив я — непобудувати печий, щоб витоплювати, та видобувати заліза самим отут! Алеж половина ваших каторжних живе по острогах нічого не роблячи, з якоїж речі не користувати з її праці?“

— „Ми не можемо розроблювати заліза без дозволу з Петербурга“ одповів інжинір.

— „Так чомуж не добути такого дозволу? Невжеж хто небудь ставити-ме в перек такій користній та потребній справі. Мені якось не втямку, кому подобаєть ся отакий стан речей“.

В відповідь на се інжинір тільки здвигнув плечима. Що він хотів тим промовити? що не відає він, чи що се не єго діло? З острогу ми рушили до завеньської рудокопні, щоб була верств за три

від села, на спаді горі зовсім голому. Будинки при в ступі до шахти, як звичайно, були лихі, злиденні і їх було не гурт, але в одній стояла маленька парова машина, перша яку я спіткав. Поки Фрост рисував, я поліз до шахти але не побачив там нічого, щоб надолжило за небезпечне та втомне повзане по старих слизьких драбинах. Шахта була не більше сотні ступнів заглибки, галерії були низькі такі, що не можна було стояти, повітря вогке та холодне а на стінах скрізь сусульки ледові. Працювало у рудокопні 35 арештантів, що здебільше зносило руду маленькими корзинами до шахти, висипаючи її до деревляного перерізу, що містив в собі близько 8 відер, а потім піднімано сей переріз на верх за помочию старого, незграбного ворота. Ніколи ще я не бачив більше недоладного способу роботи; мені здасть ся, що той, якого вживали отут за 300 років дикі люде-тубільці, був більше первобутній.

— „Длячого отут так мало людей робить? промовив я до уставщика, що проводив мене. Тільки що я був у острозі, а там у вас нічого не роблять принаймні 150 арештантів.“

— „Бо у нас на галериях більше не містить ся од 35—40 чоловіка людей“ — одповів уставщик.

— „Хибаб-же не можна побільшити їх. Декільки чоловіка, зайвих робітників, швидко б се зробили. Коли у родокопні єсть руда, чомуж не вироблювати її як слід. Вам би слід було зробити більше галерий, та щоб вони не були такі низькі, покласти рельси, поліпшити пристрой для подйому, прикласти до діла кінську силу, та взагалі побільшити ваші справи“.

Розпорядник нічогісеїнько не відповідав мені, а тільки дивив ся як баран на нові двері. Очевидячки мої думки здавали ся ему дикими та невчинними.

Усіх каторжних у нерчинському окрузі за мого часу було 954. Ось як вони були поділені:

в Александровському заводі 188; в алгачинському 150; в кадайському та в смірновому 184; в покровському 70 і в савеньському та у тірському 360. Не більше як третина з них робило по рудокопнях, останніж раз-у-раз перебували в гультайстві не дивлячись на те, що роботи було аж по самі уха, якби їй можна було викликати тут в житє, аби тільки власть хоть трошки схотіла сего. Одно тільки, чим можна витовмачити такий стан речий, на гадку свідомих людей, єсть отєї обставини:

1) Не має доволі варти, щоб доглядати арештантів в часі роботи в лісі і на чистому місци. 2) По галериях рудокопнів дуже мало місця. 3) Збудованє острогів на свій кошт за допомогою арештантів під доглядом місцевих розпорядників повинно коштувати більше ніж по умові з сторонними особами і 4) арештантів не можна вживати до тих робіт, на які я вказував, без дозволу кожного разу з Петербурга. На мій погляд усї тоті міркованя не гарті вічогісінько. Гультайство арештантів та невчинність властей се наслідок байдужности, невдатности, непритомности, незаповзятливости офіціяльних кругів. Енергичний Американин, маючи в руках 10—15 тисячів долярів, за помочю отих 954 каторжних за 2 роки при кожній рудокопні здолав би збудовати новий острог, а в протязі 5 років побільшив би в двоє або й в четверо здобутливість рудокопнів, не вимагаючи для сего ані копійчки з державних засобів. Отаке принамні мое переконанє, що склало ся після пильного та близького зазнаємленя зі справами на місци.

Савеньска рудокопня се остання, яку ми одвідали на східньому Сибіру. У понеділок в ранці, 23 листопада, ми з відсіль вирушили до Черчинського заводу, до якого було з відси верств зі 300. Обписувати з подробицями оту довгу, нудну та втомву, путь, не має потреби. Країна була така-ж пустиня, вкрвта хвилястими, низькими горбамв, а по них лежав нетоветий шар снігу. Градусник вказу-

вав на 27 степенів низше од нуля; тверда, замерзла та без снігу дорога витрушувала душу на возі, що був здаєть ся гіршим ніж де инде на Сибіру. Раз-у раз було голодно, холодно, трусько та ми не спали, та через те усе дійшло до того стану мовчазної, апатичної на пів дикої безнадії, при якому жите, привамні таке жите, стає сливе важким. За купання в теплій воді, за хороший обід та за спане в протязі 12 годин ми б віддали тоді усі наші земні права та багатства.

Ідучи 40 годин безугавно ми приїхали до станції Біякинської, що на Шилці. Тут ми вже сіли на санки і вздовж Шилки вже їхали аж до Нерчиньска. Холод не меншав і він нам, що за весь час не мали скільки небудь догідної їжи, через лад дошкулив. На мені було в дорозі 3 футра, що були одягнені одно поверх другого. Я весь час терпів од холоду не вважаючи на три футра, які мав на собі. Фрост ще більше терпів, бо мав тільки два футра. В четвер нарешті над вечір ми приїхали у Нерчиньск. Сей вїзд не був дуже торжественний, бо коні наші, що не було снігу, — зовсім не хотіли тягти санки по голій землі. Тоді ми позлазили з санок, та йдучи за кіньми, що ледве, ледве тягли санки, вступили до міста непришно, начеб то які небудь мумії, що проводили похоронну процесію.

Перше за сей місяць ми зупинились в гостинниці, але що до охайности та вигод, то треба було визнати, що вона була гірша від тих земских квартир, де ми зупиняли ся на ніч, як їздили по округі. Се була найгірша над усіма сибірскими гостинницями. Головний покій, що поділяв гостинницю на дві половини, був брудний, темний і тутечки разом була і комора. Хата, яку нам дали, була холодна, порожна і ще й чадна. Старі шпалери висіли шматтям та лоскутали по вогких стїнах; помальовані вікна давно полиняли, шибки були брудні як тільки можна, а розхитаний поміст скрізь в щилинах; спритні пруси бігали швидко по скатертї, яким був

вкритий самотний стіл; ліжка, деб здолав втомлений мандрівник відпочати, зовсім не було; не було й зеркала, в якому можна було задоволити себе оглядом свого почервонілого та поморхлого від морозу облича. Єдиний прислужник в високих чоботах та хванеловій сорочої вніс до нас мідну миску вмиватись; ся миска певно була також для вжитку менше вартого і її ніколи не чищено і не мито. Як не були ми втомлені та звиклі до всяких невгод та бруду а дивились зі страхом на хату, гостинницю; але вона була сама у всему місті. Хазяїном її був Поляк засланець Клементович і я знехотя помислив, що коли він був сюди засланий за утримоване таких гостинниць у себе в Польщі, хотьби навіть і адміністративно, то в такому разі адміністраційне заслане повинно бути виправданим іменям суспільного блага не вважаючи на політичні погляди злочинця. Посвідавши та прибравшись, як було можна, ми вийшли оглядати місто. В Нерчинську лічить ся 4000 мешканців; місто стоїть на лівому березі Нерчи, близько три верств від впливу її до Шилки. Звідсіль до Петербурга 6800 верств. В заможности та розцьвіті він витримає порівняня з більшістю міст середньої руки по Сибіру. В єму єсть: банк, дві чи три школи, лязарет з двадцятма ліжками, бібліотека, музей, громадський сад, 50—60 крамниць а єго торговляний оборот (переважно сибірські футра з європейскої Росії) близько 1,000.000 р. Але в місті особливо вражали нового чоловіка розкішні палати богачів — Бутиних. Бутини в часі нашого перебування там мали грошеві трудности і їх худоба була під заборною, але дякуючи рекомендаційним листам нас допущено до покиненого та всеж таки до блискочого будинку. Опинити ся там з гостинниці Клементовича — се все одно, що перенести ся зі східньо-сибірського етапу до палат Аладинових, що оповідають по казках. Я як увійшов в бальову салю та зуздрів себе на весь зріст у величезному

зеркалі*), що було ледви не на цілу стіну, я знехотя захотів протерти собі очі, щоб упевнити ся, чи я не сплю. І справді, хтожби мав надію в закиненому сибірському місточку, за 6800 верств від Петербурга, спіткати таке пишне приватне житло з паркетним помостом, з тканими шпалерами, з барвистими шибками, з блискучими канделябрами, зі східними килимами, з сіданями, вкритими оксамітом та адамашком та позолоченими малюнками флямандскої школи, з портретами пензлю Маковского та з розлогою оранжерією, повною палъм, мімонного дерева та інших рослин. Не викликають подиву по європейських містах такі роскоші, а тут в сніговій пустини Забайкаля за 4500 верств від європейської межі — се вражає. На жаль вже кілька місяців по покоях було пусто і вони втратили частину свого саяня. А який-ж то він був за часів панованя Бутиних! Найбільший покій балевий довжен 65 футів, а завширшки 45: тутечки на хорах містять ся величезний оркестріон, що виграває 60 до 70 штук. Другий великий покій — бібліотека, повна книжок часописей на де-кількох мовах; зараз же тут велика збірка сибірських мінералів та руд. З домом злучені контори та крамниці, що надбовували велику худобу, яка відбила ся в сему двірці. Опріч розшукованя золота, Бутини ще й торговали, шинкували, будовали пароходи і т. ин. Фірма їх знана по цілому Сибіру східньому і працювало тут багато рук.

Надививши ся до схочу палатам Бутиновим, ми вернули ся до своєї гостинниці а в вечері ру-

---

*) Се зеркало купив Бутин на парижській виставі 1878 р.; воно нібито було найбільше в світі. А щоб дістатись до Нерчиньска ему треба було об'їхати пів сьвіта по морю, а з Николаєва на особливо збудованій баржі Через Амур та Шилкою его привезено до Нерчиньска. Тепер воно стоїть в балевій салі Бутиньскої господи і зовсім до шмиги, усе му що его оточує. — Кеман.

шили до Чарушяна та Кузнецова місцевих політичних засланців, що вже покінчили каторгу та жили тут на поселенні у Нерчинську доволі добре. Обидва они були інтелігентні, добре виховані і дуже симпатичні люди, і в протязі тих трох днів, що ми перебували в місті, ми скоштували чи мало приемного в їх господі. В Нерчинську поводили ся з ними добре; їм даний був дозвіл учити діттей та займатися фотографією, а се вже виступало за межі того, що дозволяють міністерські циркулярі. Листованє їх ще було під доглядом, але поліцья разу-раз не лізла у очи; що воно і робилось з иншими засланцями по всіх сливе сибірських місцях, вони жили, як порівнати, сумирно, та тихо. Чарушин перебув равійше $4\frac{1}{2}$ роки в самотному вязненю, а з того числа $2\frac{1}{2}$ роки в Петроавловській фортеці. Єго обвинуватили в пропаганді серед робочого люду в якійсь фабриці біля Петербурга. На кару за ним поїхала самохіть єго жінка і з нею він, скінчивши строк, і почав жити в вільній команді. Він був одним з тих девятьох вільної команди, що Лоріс-Меліков вернув до острогу і в єго господі застрілив ся безчасний Симоновский.

В неділю рано кинули ми Нерчинськ та рушили до Чити, головного міста Забайкаля. Градусник показав 27 низше нуля. Ночію морози були так сильні, що годі нам було всидіти на санках. Підчас переміни коний, пили ми по кілька шклянок горячого чаю. Переміна коний відбувалася скоро з виємком станції Туріноповоротная, на 70 верств від Чити. Було се в понеділок рано; в селі був празник і всі були п'яні. По улици хлопці увивались на санках, дівчата висьпівували під хатами; на станції застали ми товпу народа. Староста, старий чоловік, був такий п'яний, що не міг встояти на ногах. Навіть під упив ся; одно слово не було ні одної душі на тільки тверезої, щоб могла відржнити коня від сідла. Около 9-ої години почали крики затихати, люде по троха отвезіли і ми

вкінці віднайшли звощика, що на наше диво не був п'яним. Я і зачитав єго: „Що за сьвято нині, що люде такі п'яні?“

„Посьвячувано нову церков“ відповів він повагом.

„Як се випало, що ти не п'яний?“

„Я не християнин — відповів просто. — Я бурят“.

Яко християнин, хоть і не православний, я замовк з соромом перед таким не навмисним глузом в єго відповіді. На все село тільки оден тверезий чоловік в такий торжественний день і се машталір, та ще не християнин, що на додачу ще обштрафованим зістав ся 50-ма копійками від християнина урядника за те, що і він не напив ся у купі з иншими, та не виявив таким звичайним способом свого пошануваня до сьвятощів

І. гудня о годині десятій ми нарешті в'їхали до Чити і зупинились в маленькому у оден осад дерев'яному будинку, що прозивали „Отець Владивосток“. Я вже ранійше казав, що в Читі поселено доволі велику та для мене цікаву кольонію політичних засланців. Позназмились ми з нею переїздяючи через Читу по дорозі до Кари, але ота знавмість зроблена була на швидко. Ми поспішали ся тогді до Кари, щоб досягти її ранійше від зими і длятого було не можно віддати їй більше часу. Тепер я поклав собі перебути тут тижнів з півтора або два. Засланці на Читі дезбільша належали до ряду тих, що відбули свої строки на Карі, себто в очах адміністрації „найнебезпечних“. Вважаючи отсе, тим паче, що вже на Карі ми дуже налакали, я числив за потрібне поводити ся тутечки особливо обережно, та добути яко мога більше приятелів собі з місцевої власти. Вже певно командант Миколлин встиг — гадав я — оповісти кому про наші потайні стосунки з вільною командою політичних, а якби і тут завважали оті гріхи за нами, то себ мусіло справити небезпечні наслідки обшукуваня

і т. и. Дятого насамперед я рушив до полковника Свичина, що часово правив обовязок губернаторський Барабаша. Я з подробицями оповів про наші відвідини на Кару та по рудокопнях, не дотикаючись само по собі стосунків з нами політичних та до наших замірів по дальш. І весь той час полковник був привітний, вважливий і не дотикав ся до доскотливих темів. Я вийшов від него заспокоївшись. Або він не відав нічого про наші пригоди на Карі або не вважав се за серйозне.

Третього чи четвертого дня, як ми приїхали до Чити, місцевий заможний купець, Неміров, з яким я зазнакомив ся вже, завітав до нас і запросив піти у вечері на дивовижу любителів, що мала відбутись в тутешньому театрі. Само по собі ми згодились з задоволенем: се мусіло розпростерти коло наших офіціяльних знаємостей, а до того ще ми зайвий раз з'явились перед публікою в „благонадеждной“ кумцанії. Так воно і сталось. За передухів познаемились ми багато де з ким між воєнних цивільних урядників, нас дуже ввічливо повитав Свичин і на нас звернено увагу яко на значних „чужосторонців“, що відомі по зверхній власти та мають приятельські стосунки з губернатором та начальником штабу. Вже певно ніхто не підоздрівати-ме таких чужосторонців в тому, що ми зупинили ся в Читі, маючи на меті близше познакомити ся з політичними засланцями, нігілістами, терористами і т. и.

Між иншим познакомили мене з полковником Новиковим, що в супроводі де-кількох офіцерів ходив коло нас. Почувши, як мене зовуть, він нікаво поглянув на мене, та не довго думаючи, промовив: „Я чув, що ви були на карських розсинах“.

— „Еге, — відповів я трошки задивований та з непокоєм, — як раз оце я звідтіль“.

— „Щож ви бачили там доброго?“ — спитав він дивлячись на мене пильно.

Я не стямив ся, що мені єму відвітувати на таке питанє, але поклав собі, що більше буде безпечно, коли я обізнусь зовсім добре про тамошних заступників влади, скільки дозволяє мені моє сумління. Ото я відповів єму нехитно, що сїткав там доброго чоловіка, майора Потулова.

— „Гм! — буркнув зневажно полковник — і само він показав вам усе як з найліпшого погляду.“

— „Мені жаль, що не все там єсть змога показати отак, одповів я почувуючи, що становище стає все більше трудним, та поклавши собі „вхопити бика за роги“.

— „А ви оглядали тамошні остроги?“ запитав він.

— „Огляда де більші між ними“.

— „А вам показували голу команду?“ дальше мовив полковник.

— „Нї. Навіть мені не відомо, що ви отсе розумієте?“

— „Я розумію в тому камеру, де повно голих арештантів. Коли в перше я ревідовав остроги на Карі, я відшукав отаку камеру, в якій було 25 чоловіка зовсім голих. Ото й зуть „голою командою“.

— „Алеж як се? Щож воно означає? — спитав я“.

— „Єй Богу, невідаю — одповів мені Новиков звигнувши плечима. Відомо мені тільки, що во-

---

*) Вже після я довідався, що „голою командою“ звивають арештантів, що раз-на-раз спродають службові річи та за зароблені гроші грають і пють. Такі єсть по всіх усюдах. За кару їх збирають часом до одної камери (отак було в випадку, на який натякав Новиков) без жадної одежи. Само по собі, що арештанти не мали б змоги спродавати своїх річий, грати та пити за них, якби у них не було помагачів з числа самої острожної адміністрації. Якби не було, істноване „голих команд“ швидше вказує на здирство або на непорядки серед острожної влади ніж на лють. Як здаєть ся полковник Новиков гадав собі инакше. Кенал.

ни голі та нї в віщо їм одягти ся*). А показував вам ваш „добрий чоловік“ в середне-карекому острожі й самотні камери?“

— „Нї, а вони з чого небудь одмітні?“

— „Нїчим особним! скрикнув Новиков, вдаючи з себе простодушного чоловіка. — Хиба тільки, що по них не змога нї стояти нї лежати, такі вони низькі та тісні. Еге. Ви, вочевидячки, бачили тільки те, що подобалось їм показувати. Жаль, що мене там не було, я б вам показував їх не так, як ваш „привітний госводар“.

За весь час отсеї розмови я почував себе якось нїяково. Чи був полковник Новиков щирим, чи хотїв уловити мене, щоб довідатись про мої справжні думки? Лякав ся я, щоб не проговоритись та відповідав коротко та обережно, але Новиков правив своє, не звертаючи на се уваги.

„Я перебув на Карі 3½ років, командуючи козачим баталїоном, а коли мене звідтіль перевели — де-кільки місяців буде тому — то я на дяку відправив молебень.

— Ви бачите мою бороду — правив він трошки згодом — вона сливе зовсїм сива — а вже-ж? Се наслідки того людского горя, до якого я додивив ся на Карі, а як я туди їхав, то ще не було нї одної сивої волосини. А скільки, ви гадаєте, мені років?“

Я відповів, що на мій погляд 55.

— „Ось бачите — гірко відповів він — а мені тільки 45. Коли я виряжав ся на Кару, я виглядав так само, як і ви“.

І він упинив ся насуцлено мовчки, нїбито, згадуючи важкі споминки. Я перебив єго думки питанням, про яке горе він каже.

— „Про всяке — відвітував він. — Чого тільки не коять з тими безчастними каторжними. Їх лають, бють, сїчуть різгами та плїтьми, заморюють голодом та холодом; а їх працю надуживають доглядчики та смотрителі. Оповім я вам про оден ви-

падок для прикладу, який скоїв ся в часі мого перебування там. Жінка одного смотрителя випадком довідалась, що її полюбовник — каторжний з вільної команди — залицаєть ся до одної з її прислужниць теж каторжної молоді дівчини. Розлютована баба кинулась до свого чоловіка і намагає ся, щоб оту дівчину покарали за щось таке вигадане. Їй відчислили 150 різок, а коли вона пожаліла ся розпорядникови, то їй ще відчислили 90 плетів, 240 всего значить. А я мусів отут-же дивитись стоячи. Здаєть ся вам, се дуже весело, що се дурницею так минає? Не багато у мене волося на голові, але вони усі здіймають ся сторч, як я пригадаю собі за ті страховища, на які я надивив ся по тих проклятих розсицах. Щоб витерпіти їх байдуже, тра мати залізні нерви“.*)

Нехай не гадає собі читач, що ся розмова вела ся потаємно де-небудь у куточку. Ні, ми ходили то туди то сюди в супроводі шістьох або семох чоловіка людей, а полковник Новиков промовляв зрушливо та голосно так, що, хто хотів, здобав єго чути. Отсе був не поодинокий випадок такої сміливої та отвертої критики урядової діяльності в отій або в иншій області, яку ми могли посвідчити. Того-ж вечера другий офіцер, що мені не слід прозивати єго на йменя, підійшов до мене, познаємив ся і промовив про теж саме. Швидко і сей запитав мене про самотні камери на середній Карі, запевнив опис їх, який вже подав Новиков, та й до-

---

*) Міцно вразили мене оті слова Новикова і я зараз, як тільки прийшов до дому, записав їх і передаю їх зовсім так, як він казав. Може не слід прийняти їх дословно. Видати, що Новиков не дуже приязно стосував ся до Потулова та до інших заступників карийської адміністрації, але вони все таки мають вагу, яко слова офіцера єго чину та становища, що мав змогу відати правду. Одначе сей Новиков про політичних засланців сказав, що якби від єго залежало, то він би сказав їх шпіцрутенати. Кенан.

дав, що їх яко в'язня вживано для політичних засланих; навіть жінки, як Росикова, мусіли перебувати по них, поки на остаток лікар не посвідчив, що перебуванє дальше у такій камері справить неминучу смерть. Сей офіцер запросив мене до себе обіцяючи дати мені багато матеріалів, коли мені цікаво відати про остроги та засланє до Сибіру. Я навідав ся до єго і дякую єму за багато відомостей. Він упевнив мене сливе в усе, про що оповідали мені політичні, переказав усю історію про замір Кутиконської на жите Іляшевича, та показав мені чимало офіціальних документів, що дотикали ся до тієї або іншої справи. Поки ми були у Читі, то більшість днів ми перебували з благонадєжними елементами міскими, а в ночі — з засланими. Сходили ся ми з останними в столярні, що містила ся в великому деревляному домі, що ще збудовали декабристи. Що вечера біля дев'ятої години 10—15 засланих збирали ся до великого покою другого осаду, а трошки згодом вкрадали ся і ми з Фростом. Господинею звичайно була Фанні Морейне, весела та гарна дівчина років 20-ти. За савовара сідала добродійка Геллис, а вже о годині 10—11 збирав ся весь гурт навкруги великого столу; курили, пили чай без перестанку, оповідали одні одному свої пригоди та обмірковували усякі суспільні та політичні питаєня. Багато де-які між політичними були добре освічені, розумні та симпатичні люди а балачка з ними завжди повна повабу та цікавості. Ще і тепер я інколи з задоволенєм пригадую сї вечері; до сего був прилучений якийсь біль. Ми були однакже не всі насуплені та сумні і не завжди дотикали ся тільки темних боків російської діяльності. Часом Лазарев або Валуєв брав до руки гітару та сьпівали російські піснї, або теж я з Фростом зтягли для них американський „Bingo The-Bull-Dog“, або „Salomon-Lavi“ або нарешті ми сьпівали гуртом яку небудь з російских революційних пісень. Проте головна наша праця була

в обміркованю з найбільше цікавих для мене питань, що дотикали становища Росії, російського революційного руху та життя політичних засланих по острогах, по дорозі та в засланю. В перше я тутечки познакомив ся зі страшною історією „Харківських централок“ та зі сьміливим голодуванем 4 слабих жінок в іркутському острозі (Ковалевскої, Росикової, Богомолец та Кутиконьскої). Ніколи ще я не не відав про страшніші історії й що ночі вертав ся до своєї гостинниці в розетрої та збуджені до незмоги спати або мислити про що инше та лежачи на ліжку ввижали ся мені події та сцени, які тільки що мені оповіли. Инше діло читати про них в звичайному справозданю, от як я переказувати-му тут, а знов инша річ чути оповідане від живих людей, що приймали участь в трагедії, що ледви самі вернули ся до життя з тієї долини, що заселена тінями, що вже загинули або що гинули. У мені ні кришки не соромно, коли в часі отих оповідань мої очі були повні сліз а руки знехотя складали ся в кулак в захопі мовчазливого та нещадного обуреня; я б часом рад би був, якби плачем був в стані відшукати полегкість. Доводило ся за часів нашої мандрівки по Сибіру чимало скоштувати фізичних недостач: холоду, голоду, втоми, недуги, що раз-у-раз не покидали нас. Але усе оте можна було витерплювати збільше-менше фільозофічним витерпом; не так однак з моральною мукою, з безусловною дивовижною людскої муки, яка викликає у вас з усієї сили симпатії, до якої ви вдатні, що раз-у-раз тримає в занадтому напруженю нерви та швидко висисає усяку силу. А такої муки в нашій мандрівці було геть більше, ніж фізичної. А до того ще треба додати безугавний неспокій що до нашого становища до влади. Доси на погляд, здаєть ся, до нас недоглядали ся тільки, але поруч з нами в покої містило ся четверо офіцерів а між ними жандар і Фрост запевняв, що їх цікавість дійсна мета нашої вандрівки і що вони

шукають приключки зазирнути до наших паперів. Раз у ночі прийшовши о 2 годині я був не встані заснути зовсім, бо був збурений оповідань про замордоване в одескому острозі політичного в'язня Сомова. Запалив я свічку тай почав читати. Минуло з пів години тихо і тільки й було чути, як сіп Фрост сплючи, аж раптом „торох“, у мене над головою розгляг ся в сусідському покої стріл з револьверу. Стревожившись я підвів ся на локті тай став прუსлухатись. Але тільки й було чути, як падали зі стіни штукатурки. Фрост прокинувшись запитав: „що там?“

— „Хтось стрілив у наш бік“ — стиха промовив я.

— „Яка тепер година?“

— „Пів до третої — відповів я — але шт... мовчіть та слухайте“. Мінут з дві ми пильно дослухались, скрізь тихо ані телень і там де стрілено теж тихо. Щоб воно значило? Там же четверо і коли се самовбивство — то товариші мусіли б не мовчати. Від стрілу був такий гук, що повинен би порозбуджувати усіх в домі. За таких обставин тиша, що повстала, була більше незрозумілою, ніж сам стріл.

— „Треба до них поступити та спитати, що їм скоїлось, промовив Фрост.“

— „Зовсім ні“ — відповів я. Мені страшно було як небудь приплутатись до справи та дати приключку поліції арештувати мене та попоратись в моєму багажі. Мені здавалось, що ліпше нам лежати тихо та бути, як то кажуть Росіяне: „Тихше води, ниже трави“. Ми цілі Богови дяка; та й дуже було неймовірно, що стріляли до нас.

Ще минуло де-кілки мінут. В офіцерській хаті заворушили ся; почали лупати, зводячи та спускаючи курок від пістолю а чийсь голос шептав: „Скільки ще єсть набоїв“. Відповіді ніхто не дав, а щось тільки шепотіло, та я недочув.

Швидко після сего все замовкло зовсім. Що значив отой випадок і доси мені невідомо. Певніше над усе, що який-небудь дуросьвіт отаким чином важив ся спробувати нашу відвагу; якби се було так, і якби хто небудь другого дня запитав мене, я б відповів, що у нас по американських отелях стріл з револьверу нікого не задивить, а мене задивлює не стріл, а се, що нема забитого.

Чи відомо було поліції про мої бачинки з засланцями на Читі в часі мого перебування там, мені невідомо. Після вже вона про се довідалась. Гадаю я отак через те, що єдиний лист, що я одержав звідтіль, зовсім невинний, від купця Немирова, перш ніж дійшов до моїх рук, був розпечатаний і прочитаний.

Скрізь аж до самої Чити я все носив бумаги, що мусіли мене компромітовати, в чересі, що був підперезаний у мене на тілі. Але нарешті отих паперів назбиралось так багато, що треба було вигадувати иншого способу, щоб вони не пропали, якби схотіли мене обшукати. У мене була гарна, приспособлена для того скринка для харчів та для чаю а в їй повидовбувані потайні шуфлядки. Ото в тих шуфлядках потайних я й позапихав більшість паперів. Такі скринки мож бачити у мандрівників по Сибіру частенько, і вони повинні бути раз-у-раз з собою і ніхто б не звернув на неї уваги, якби я навіть носив її на станції з собою і т. и. Інші документи, та де-кільки листів від засланців до Росії, що я віз з собою, я позароблював до політурок у книжках, що дали мені в Читі. Ті книжки Давид Коперфилд, льоґарифми, та якесь число російського часопису були книжки все незаборонені. Нарешті для мене найзначнійші папери я вправив в невеличку квадратову дощечку, а на їй олійною фарбою був намальований патрет одного між декабрвстами. Отой патрет, як незвичайна знаходка, зовсім був натуральним в моїх руках яко цікавого чусторонця. Щоб познаходити таким робом папери

поліція повинна була перетрощити та поцереривавати мої річи.

9. січня у п'ятницю ми були останній вечір в домі, що був декабистів та в останне просьщівавши гуртом: „Єсть на Волгѣ утєсь“ та помінявшись на спомин подарунками на віки прощались з кумпанією засланців. Другого ранку ми вже мчали до Іркутска. Не зупиняючись ми їхала в протязі п'ятьох діб, зупинялись тільки, щоб перемінити коний, терплячи голод та не сплючи. Байкал ще далеко не замерз, але останній пароход уже рушив. Нам довело ся їхати шляхом навкруги моря. За 75 чи 90 верств від Іркутска не було коний. Уже в протязі 3 місяців ми не бачили цивілізованого сьвіта, а тут новий зупян та ще недалеко від Іркутска. Ми договорили мужика до другої станції не тямлячи, яке лихо ми лагодили собі на сю ніч. Страх як було холодно, дорога була дуже важка все то на гору то з гори, а нещасливі мужичі конинята, захарчовані, вже, як ми проїхали три верстви, пристали. Сливє цілу станцію у ночі довело ся йти пішки горовою дорогою. Ледве до другої години доплентались ми до станції. Але все кінчаєть ся і 15 грудня ми доїхали до Іркутска і зупинили ся в московській гостинниці. Тут чекали нас 50—60 листів з дому, а найпізнійше було виправлено 2½ місяці тому. Була половина грудня; градусник стояв на 30—35 градусів м розу але Ангара біля Іркутска ще не замерзла. Ми перебули тут три тижні, але сего не дочекались. Тогди ми поклали собі їхати дальше від Байкалу, по правому березі східньому, де як казали сьвідомі люде, лід мусів вже скріпити непокірливу ріку. Ми спродали свій тарантас, купили будку на санках та 8. січня рушили до Александровского центрального острогу. Він тоді велавивсь яко найбільший і найпросторійший на східньому Сибіру. Стоїть він по правій бік Ангари, верств за 60 від Іркутска. Року 1874 він перероблений мусів містяти в собі близько тисячи

каторжних, засуджених на роботу. Часовий іркутський губернатор Петров обобразив мені його як зразковий острог і само по собі мені хотілось побачити таке чудо на власні очі. Їдучи 8 годин з задоволенням ми опинились на заселенні, де стоїть острог, о десятій годині у вечері напили ся чаю і полягали як звичайно, на долівці. Другого дня рано прийшли ми до смотрителя острогу, капітана Сипягина, що вже з Іркутска одержав звістку про наш приїзд. То був інтелігентний та освічений офіцер і йому було 35—45 років; повитав він нас ввічливо дуже, не згодив ся ні за віщо пустити нас без свіданя а потім сам попровадив до острогу.

Сей острог се двох-осадний будинок під залізом; навкруги великий двір, оточений високим цегляним муром. Будинок має нерівну форму, в самому довгому місці 300 футів а в широкому 100. В ему 57 великих спільних камер, 10 самотних та 5 потайних для особливо небезпечних злочинців. У сей час було в острозі 992 чоловіка людей, та 900 інших, що повибували строки спитку, мешкали біля острогу в вільній команді. Насамперед ми огляділи „млинарню“, велику хату з перекопом, де 75—100 арештантів мололи жито на жорнах для острожного вжитку. Повітря тут було свіже, хороше; праця хоть і важка, але не через силу; того, що вертів колесо, ледве він втомив ся, міняли. „Се єдина важка та примушена праця в острозі — промовив Сипягин, але не більше 3—4 годин на день для кожного“. З млинарні ми пішли по камерах, що містять ся в головному будинку. Камери ромзаїгі що до обшару; суть такі, де живе 15, а єсть і на 25 чоловіка людей. Для такого числа арештантів вони і доволі високі і великі, а повітря по них доволі чисте; помости та примостки по всіх аж вилискують ся, але що до постелі, то і в сій зразковій тюрмі про них ні слиху ні вісти. Скрізь по таких камерах єсть вентиляція, і коридори високі, просторні, світлі та чисті. З камер ми подались до пе-

карві, де що-дня готують їжу більш ніж на 1000 чоловіка людей, і тут все було чисте і порядне. Я скоштував хліба та юшки і те і друге було доволі смачне. На арештанта випадає: а) на день 3. хліба, 7 унційв мяса та 3 ячменю з додатком коли-не-коли картоплі та иншого овочу. Чаю та сахару не дають, але арештанти мають право своїм коштом купувати їх. Вийшовши з пекарні смотритель запитав нас, чи ми не хочемо оглядіти шкільного покою і я відповідав, що само по собі — хочемо, а коли ми самі про те не згадали, то через те, що по російських острогах не бачили і не чекали можности існування чого небудь, схожого до шкільної хати. Сипягин, усміхаючись, увів нас до чистого, світлого покою на другому осаді. Лавки були пороблені арештантами по острожних майстернях, а адміністрация вистачила дошку, гльобус, карти Сибіру та сьв. землі та де-кільки дешевих літографій. Хата була порожна, але смотритель мовив, що до неї сходять ся часто арештанти читати, сьпівати та слухати науку попа. Острог має велику потребу книжок і для науки і для читаня. Опріч де-кільки брошур, та примірників сьвятого письма, що залишив тут преподобний Ландель, — тутечки нема нічого. — Зі шкільного покою ми пішли по майстернях, а по них 25--30 кравців, шевців, столярів і т. ин. робили собі залюбки. Арештанти мали право робити всяку роботу, яку тільки зможуть, а за неї одну третину оплачуваня вони могли тратити на себе, другу ховали до кінця строа третю на скарб. Ще тільки тепер треба було оглядіти лазарет. Він теж відповідав своєму визначеню, вилискував ся, та все там було порядно. І справді острог одержував ся дуже добре, а коли єго не можна було взивати „зразковим“ взагалі, то принамні між острогами по Сибіру він був таким. Здаєть ся мені, що смотритель був дуже задоволений, як я єму мовив отаке отверто, додаючи, що коли ще острог має потребу, щоб в єму було

де-що поліпшене, щоб зробитись зовсім без закидів, що оті поліпшаня не в єго силі а залежать від інших обставин, ніж особисті намаганя смотрителєві.

У ночі ми ще раз оглядали острог, як все спало. Вязні покотом лежали по примостках в одежі, без подушок, постілок та ковдрів. Де-котрі, почувши бразкіт засувів, прокинулись, та з переляку посхоплювались, але зуздрівши, що ніхто їх не займає, знов полягали. По всіх хатах стояли параші і вже повітре трошки було попеоване; але в такий час воно було ліпше ніж по других острогах в день навіть. Мені здаєть ся, що взагалі Александровский острог виступає ясным виметом на Сибіру та рсбить честь смотрителєви. Тутечки я се оголошую з тим більше задоволенєм, що мені доводить ся так нечасто похваляти що-небудь в Сибіру що до сего боку. — Ранком у понеділок ми попрощали ся з Сипягином таі рушили дальше. Дорога пролягала вздовж берега ріки, по її спадовому березі по під нахиленими скелями, що як раз доходили часом до берегу. Страшна була та дорога в сій добі, бо закидана шматєм леду та замети, що створені були як замерзала бурхлива ріка. Раз-у-раз доводило ся обізджати отте шматя леду, що були налаштовані один на другого та здійматись на ті скелі. Нарешті ота дорожня смуга стала вже такою, що коні почали що хвилі ховзатись та падати. Довело ся спустити ся на тонкий прибережний лід, що ще не зовсім став міцним. Де-який час їхали ми ані гадки, але недалеко від села Олонскоїло ся те, що давно треба було чекати. Лід не втримав нас і проломив ся, а коні і санки пурнули у воду. На щастє відбої в саях якийсь час вдержали зверху їх, і ми встигли повисекакувати на лід. Сяк-так повитягали коний і санки. Доводилось звернутися до Олону. Тутечки порадившись з машталірами покладено було, що знов

Їхати не до річи, бо дороги нема, а лід дуже тон- і якби знов проломив ся, далеко від запомоги та ще й і по ночі, то кепска б була справа. Треба було чекати до ранку. Але в вечері знайшов ся сміливий чоловік, що за 15 руб. (дуже дорого, як на тутешні місця) поняв ся довести нас до наступної станції якоюсь іншою дорогою по горах та на обїзд. Дійсно дороги там не було справжне, але заповзятливий машталір, розчислював на те, що снігу було не гурт багато, мав надію її прокласти. О пів одинадцятої години ми рушили. Я не памятаю, щоб була друга ніч така втомна, така неспо- кійна та така страшлива. А тут ще близько півночи зняла ся буря. Швидко ми стратили усякі прикмети дорожні, а їхали по байраках та балках. Те й робили, що витягали важкі сані з тих повних снігу балок, переривали їх, піддержували та знов сїдали і т. и. О годині четвертій я зовсім знеміг ся, в грудях почало колоти... більше я не здолав нічого робити; залишивши Фроста з машталіром сам уліз до санок. ушушкав ся в футра і швидко задрімав, пророкуючи собі швидко запаленє легких. Уже як благословило ся на світ, я прокинув ся від бреханя собачого — ми таки доплентались до житла. Ми були там, де нам треба було бути у сельці Пашці. Відпочавши та засилившись звідель вже без усяких пригод доїхали ми до Каменки, переїхали через Ангару, що вже замерзла як слід, на на другий її берег західний, і задержали ся ночувати на станції на великому Сибірському шляху.

IX.

Остання сибірська трагедія.

В недільному числі „New-York-Tribune“, датованому 19 січня, з'явився від „Случайного корреспондента“ з Петербургу з причини замордованя в Якутску російських політичних засланих — ось який лист:

Петербург 1. січня.

„Тутечки викликала чималу сензацию звістка лондонської „Times“ про замордоване ніби то останньої осени в Якутску на східньому Сибіру політичних засланих. Звичайно імперський уряд промовчує зневажно оті відомости лондонського громовержця відаючи, яке становище займає в тому часописьмі душегубець генерала Мезенцова, відомий більше під назвою „Степовика“, а справді Кравчинський. Але сего разу звістка Таймова дуже широко розійшлася і викликала в континентальному друку такий вибух збуреня, що царський уряд вбачає користним на який час залишити політику замовчуваня та викласти офіціяльне товмачене сеї події. Воно зовсім одкидає „замордоване“ але визнає два кроваві стинки з засланими справді в Якутску за таких ось обставин: Минає вже близько рік, як департамент поліції одержав звістку, що більшість нігілістичних брошур, проклямацій і т. и., не то що створені, але й видруковані на Сибіру. Покладено впевнити ся

в сему на місці і попитано Русанова, одного зі спритнійших офіцерів „З отдѣлення“, послати до Сибіру. Після таких розшуків, він довідав ся, що в Якутску існує потайна друкарня нігілістична, як слід впорядкована. Само по собі Якутск таке місце на землі, в якому можна б було покладати впоряджене такої друкарні; сюди засилають найнебезпечнійших і найвідважнійших політичних злочинців, імена їх невідомі місцевій власти, бо вже від Томска починаючи вони ідуть не за власного імена а за нумерами; на місті-ж заслання їх повинно ся як найпильнійше доглядати.

Одначе капітан Русанов довідав ся, що за помочю грубих грошей засланці встигли закупити козаків, що доглядали їх, а вони вже засобляли та одсїлали до Росії їх твори. Налагодивши усе як слід, Русанов оточив будинок, де поміщала ся друкарня, поліцією та москалями, та після не довгого стинку, в якому поранено і забито з револьверів і рушниць де-кільки засланців і москалів, потім захоплено друкарню та її господарів і замкнено до острогу. Через де-кільки тижнів вони з'явили ся на суд, а він несподівано за таких обставин засудив їх дуже лагідно, бо їх позасилав по ріжних далеких місцях. Суд мав на меті тільки розлучити гурт і длятого повідсїлав їх далеко одного від другого а таким робом знищив всякі зносини межі ними. Офіціяльна відомість додає, що виступивши з суду засуджені раптом кинули ся на варту а при сему декотрі між ними кинулись з револьверами на поліційського офіцера, що був тут притомним. Москалі давай визволяти офіцера і при тому поранили та повбивали штиками де-яких між бунтарями. Третих між них повішено, а останних замість поселеня заслали на каторгу.

Оте урядове товмачене тут спіткали з великим довірем. Само по собі втішно бачити, що російські міністри хоть трошки звертають увагу на спільну думку цивілізованого сьвіту та знайшли по-

трібним виставляти товмаченє тому, хоть несоромляжливо брехливе, коли справа доткнула ся до такого лютого діла; але-ж, їй Богу, російський уряд зробив би розумнійше, якби він вдав, що не розуміє отого обвинуваченя „Таймса“, ніж вдаватись до такого товмаченя, що для усякого здають ся брехливими та через лад вже нещодобними.

Замордованє якутєке склало ся в березолї 1870 р. Навіть в країні, де лютість і самоволя щоденні, така подія, як стріляне цілої роти москалів на 15—20 чоловіка людей, нічим необоронених, напад штыками, що навіть не зупиняв ся перед необороненими жінками, завішенє трех та осуд остатних на довгу каторгу — така подія повинна була на себе звернути увагу самого непильного друку. З якого боку не дивись на неї, а вона дуже прикмітна. А тим часом найпильнійший читач російського друку за весь отой час нічогоїсїнького не знайшов що до сеї страшної історії; само по собі се не через те, що російські видавці не вбачають нічого незвичайного, що розстрілюють людей, і не через те також, що їм не відомо се, а через те, що їх гнітить важка рука цензури. Сам я одержую декільки російських видань, от як „Русскія вѣдомости“, „Вѣстникъ Европы“ та „Восточное обозрѣніе“, що видаєть ся в Іркутєку, недалечко як порівнати з тим місцем, де все діялось, але ні в одному ані телень. Не відважилось, очевидячки, правительство подати публиці навіть свою редакцію того, що скоїлось. Якби воно почувало себе праведним, з якоїж би річи не розповсюджено по краю, що ото відшукана друкарня в Якутєку, що засланців судили, що виходячи з суду кинули ся на вартових, що заспокоюючи бунт, довело ся вжити зброї і т. д. Але оно не осмілювалось так зробити через те, що перший дотик критики заперечив би оту брехню, а виявив би справу як слід. Замовчуючи воно мало надію загасити справу, та залишити усіх без певних відомостей не самих тільки обставин, як мордовано,

але і самого того, що скоїло ся. Тільки пройшло-го літа до мене дійшла чутка про якутку трагедию з приватного листу з Сибіру. Від того часу я вже одержав з ріжних кінців Росії восьмеро цілих справоздань самостійних, та дробязгових з копиями офіціальних паперів, що дотикають ся до справи, з пляном, де були замордовані люди, з назвами самих осіб, події з листами перед смертю тих, що повішено і т. д. Себ в друку склало цілий том. Я їх одержав з ріжних міст та від восьмеро розмаїтих осіб. З деякими я знаємий особисто і мені певно відомо, що вони люди певні, невдатні брехати свідомо, навіть на користь справі своїй; нарешті їм фізично була незмога змовитись та скласти спільну редакцію справозданя, якби навіть вони й хотіли, — бо ні оден не відає про те, що другий післав до мене і т. и. Навряд мені треба доводити, що свідчання, одержані за таких обставин, та такі, що обовільно підтримують одно друге — варті імовірности; через се я певен, що американський нарід, як тільки довідаєть ся про них, буде впевнений зовсім в лютости, та несоромязливій брехливості уряду, що вдатен до таких справ та до таких товмачень.

Офіціальні кола, на які здаєть ся случайний кореспондент „Tribune“, перш над усе важать ся одібрати певність відомостей „Таймса“, здаючись на те, що їх подавав добре відомий дописуватель Степняк, а вже потім чернять останного в очах читачів. Се стара пісня, попереду вїби то мовити правду про ворога, а потім обізвати его душоубцем, се на погляд російского бюрократа незвичайно спритна стратегика. Обороняти Степняка тут не моє діло. Він сам здолав се зробити. Мені навіть не відомо, чи він має які стосунки до „Таймса“, а тільки відаю, що усе оголошене в „Таймсі“ правда нестепенна і як раз припадає до подробиці до тих, які я маю від вісьмох чоловіка.

Случайний кореспондент „Tribune“ оповідає, що якутська подія непростий наслідок того, що там розшукано як слід споруджену нігілістичну друкарню. Се з усіх боків брехня. Генерал а не капітан, Русинов а не Русанов, об'їздив Сибір маючи на меті довідатись про змови існування політичних засланців назад тому два роки і до якутської області навіть не заглядав і вже давно повернув ся зі своєї подорожи. Се той самий генерал ось чого накоїв: заборонив „Сибірську газету“ через те, що до неї дописували де хто з засланців, приказав позшкрібовати з хрестів та намогильних плит на томському гробовищі імена та епитафії померших. Між иншими написами він звелів знищити і слова Господні: „больше сея любве ніхто же имать, да хто душу свою положить за друга своя“. Я певен в тому, що тамтой генерал, який зважив ся так ненавидіти політичних засланців та коїти таке на їх домовинах, вдатний був відшукати нігілістичну друкарню в місті, де він й не був ніколи; але з якоїж речі він не захопив її тоді, коли був на Сибіру? Чого він чекав цілий рік? Люди, яким відоме Якутске так, як воно відоме мені, одразу побачать, що ота історія про якутську друкарню неподобна, неімовірна байка. Статки типографічні по Росії не ростуть мов на вербі груші, бо їх вважають небезпечними більш од динаміту у руках не благонамірених людей, а здобуте їх без дозволу — се навіть у Петербурзі та Москві неімовірно трудно і коштує великих коштів. Якуж змогу мав гурток засланців в Якутску, не маючи засобів та під пильним доглядом добути такий станок. Нарешті в Якутску не видаєть ся ні книжок ні якого часопису і навкруги на 1½ тисячи верств не має нічого, щоб навіть нагадувало про друкарню. — Але не вважаючи на те на віщо засланцям друкарня в Якутску, якби була навіть змога спорудити її. Се-ж на пів село, а в ему 6000 мешканців на пів диких тубольців і всякому відомо, що у дру-

гого навіть варить ся. Поліція відає, де хто живе, що робить; почмайстер знає, хто кому що пише і що хто посилав. Та яку засланці мали б можливість пересилати за 6000 верст свої друковані дописи, якби навіть у них і була друкарня. Дальш „Случайний кореспондент“ оповідає нібито по казці офіціяльних осіб, що до Якутска виправляють найнебезпечніших та найвідважнійших державних злочинців, що навіть імена їх невідомі місцевій власті; замість імен від Томска їм надають номери і т. п. Усе оте сама чиста та недоладна нісенітниця. Перше те, що до Якутска звичайно засилають на половину політичних адміністративно себ-то таких людей, супроти яких не має яких приключок більш-менш таких, щоб їх видавати на суд; отакі оті найнебезпечнійші та найвідважнійші злочинці, що й судити їх не було ві за що. Дальше усі засланці і карні і політичні по всему Сибіру, а в тім числі і в Якутску, завжди відомі під своїми власними іменами і нігде навіть на рудокопах не вживають замість імен номерів. Само по собі бувають часом назви не ті, але се тоді тільки, коли властям невідомі справжні і мусять брати за справжні ті, які їм говорять вязні. Ото на пр. мені відомо, що бродяга одні ішов у партії під назвою 2, через те що таїв своє справжнє імя а вибрав се яко назву бродяги. Далі знов „Случайний кореспондент“ товмачачи мордуваня, оповідає, що оті „найнебезпечнійші і найвідважнійші засланці“ виходячи з суду, що осудив їх за потайну друкарню, раптом кинулись на вартових. Треба було їх спинити і для того начальство казало взятись до зброї.

Можна гадати читаючи оповіщенє „Tribune“, що російські засланці та вязні мають яких чудовні засоби надбовувати собі не тільки друкарські вартати але й понабивані револьвери за обставин для того незгідних. Усяк, кому відомі порядки по російських та й по інших острогах, добре відає, що перше, ніж арештанта замкнуть до камери, его

обшукують щільно, а ще щільніше тогди, як єго ведуть до суду. Яким робом за таких обставин якутські засланці мали можливість напасти на варту з револьверами — немож зовсім зрозуміти. Російські поліціянти не занадто розумні — се правда, але-ж все-ж не такі дурні, щоб понустити своїм „найнебезпечнішим та найвідважнішим злочинцям“ понапихати повні кешені набитими револьверами ідучи з острогу до суду.

Таким робом у всіх подробицях дописувателя „Tribune“ тхне самим підробленем, що розлічене на імовірних читачів, яким невідомі умови якутського засланця. Ні! Ні потайна друкарня, ні напад збройних засланців на вартових викликали якутську справу; се простий наслідок нерозумної та жорстокої лютости властей, та непростий нерозумного та жорстокого розпорядку чоловіка, губернатора Осташкина. Він звелів вирядити 20 чи 30 адміністраційних до полярних околиць якутської області не налагодивши нічого до тої виправи, маючи на увазі вирядити великими гуртами, які дорогою загинули б неминуче, бо по дорозі нігде було добути їжи, де сливе не було засобів для переїзду. Ся країна мені самому дала ся добре в тямку.

У зимку 1867 року я їхав по ній на собаках і тогди було холоду 40—50 градусів нижче від нулі. Один між моїми супровідниками трохи не замерз, я сам мучив ся від холоду страшенно, не дивлячись на те, що я був одягнений, їв добре і їхав без перепонів. От у тую полярну пустиню захотів Осташкин закинути гурт людей з жінками та дітьми без запасу харчів та иншого, що потрібне в дорозі, не потурбовавши себе про вози, коні і т. п. А коли засланці обернули ся до губернатора, прохаючи де-що змінити в єго розпорядженю, то він післав до будинку, де они зібрали ся чекаючи на відповідь, узброєних москалів,

та звелів забрати їх до поліції. Салдати почали їх підгоняти прикладами та штиками; де-котрі почали суперечати ся і ото скоїло ся те страшне мордованє, про яке оповідає ся в „Таймсї“. Вбито було 6 чоловіка, а в тім числі молода дівчина, яку закололи штиками, девятеро поранено важко а остатних побито та закинуто в острог.

„Таймс“ запитує чи можна-ж, щоб отаке коїло ся за віданя царя, якого вважають за гуманного чоловіка? Не вже-ж абсолютизм так вже єго засліпив, що він ветиг закувати груди у таку зброю, від якої все відскакує мов від стіни — всі оті історії про стражданя, насильства та лютованя, від яких каженіють люди, супроти яких ото коять. Як ні, то ото й завляєть ся добрий випадок нарешті знищити оті страховища, що тільки наводять страх на єго уряд та на єго поліцію.

Тих, що пережили оте мордованє, судили через военний суд без оборонців, звичайно як за змаганя з властями і всіх обвинувачено. Трех повісили, чотирнайцятьох, а в числі тім 4 жінок, покарано довічною каторгою; пятьох на 15 років, чотирох, ще не дорослих, на 10 років каторги а двох заслано до Верхояньска та Середнеколимска.

І ото той вирік називає де-хто „незвичайно милосердним“ з боку судіїв. Чи не таке-ж саме „незвичайне милосердя“ доводить і той факт, що одного засудженого на смерть, Івана Беренштайна, що дістав 4 кулі та пролежав 5 місяців в острожному лазареті, піднесли до шибениці на ліжку, де наділи петлю, а після сего вихопили під єго ліжку? Коли то „помірність“ милосердя, то як вже то російска лютість.

Один між тими, що завішено за 2 години до смерти, на швидку до своїх товаришів написав записку. Між иншими він каже: Смерти ми не лякаємо ся; але возьміть ся ви, щоб смерть

наша не минула даремно, зповістить про се Кенанови.

Сей поклик до мене не мине без наслідків. Коли жив буду, то весь сьвіт, який говорить по англійски, відати-ме усеї подробиці отого страшного злочинства.

Х.

Події цензури.

Не багато хто між чужосторонцями відає, до якої міри гнітять в Росії друковане, вимовлене думок та ширене відомостей урядова цензура.

Відомо звичайно, що в Росії така цензура існує, що вона зупиняє поступову розумову діяльність взагалі, а революційну та політичну особце, однак чи хто бачив коли-небудь між нас, до якого ступня допроваджена їх ретроградна сила. Вона не тільки затулює усім роти не дозволяючи міркованя про суспільні справи, вона затулює усім очі не попускаючи таким чином бачити справжнє становище краю. Мені здаєть ся навіть, що я не побільшати-му, коли промовлю, що мешканець Лондону читаючи „News“, „Times“, „Standart“ і т. и., більше свідомий про цілі категорії фактів російського політичного життя, ніж мешканець Петербурга, обложений всіми російськими часописьмами. Такий незвичайний та ненормальний стан речий легко зрозуміти однакже тільки глянувши по верхах на книгу, що видало м. вн. справ, а зветь вона „Законы о печатя“. Щоб довести, як оті закони не попускають не тільки міркованя, а навіть з легка натякуваня на багато де-яких суспільних питань, я мушу оповісти про один випадок власного досьвіду.

В Казані у червцю 1886 року зібране було нібито зібране заступників, яке глузуючи місцеві ліберали прозвали „Сумный Парламентъ“. Складалося зборище з делегатів земств з понад Волги і скликано єго, щоб запобічи засобів супроти пошести, що на той час лютовала на Волзі на скоті. У сей час був я у Казані, і саме як раз, коли зачинявся „Парламентъ“ вів розмову про російські справи з гістьми-редакторами одної місцевої газети та з професором місцевого університету.

— „Мені годить ся — мовив редактор — видруковати передовицю в завтрашньому числі з тої причини, то треба було скористувати з того зборища делегатів та розгледіти де-які пекучі питання, що дотикають ся до губерній понад Волгою“.

— „А відаєте ви, що з сего буде“ — запитав професор.

— „А що таке? осьміхаючись“ — відповів редактор.

— „Нічого більше, як те, що завтра в ранці і вашу газету і „Сумный Парламентъ“ лихий візьме.“

— „Не вже-ж — мовив я собі, заборонять часописьму хоть з легенька натякнути?“

— „А вже-ж ні — відповів професор. — „Від міністра вн. справ наш губернатор одержав приказ, яко мога не попускати дебатам за обмежені границі питання, яке дозволено зборищеві та що дня звіщати єго через телеграф в скорочуваню, про що йде річ. Х. (редактор) скільки б не вертів ся, та ховався з своїм натякуванєм, цензор єго не пустить“.

— „А все-ж таки я поспитаю, мовив редактор, а коли ви добродію, Бенане, заскочите до редакції у 11—12 годині в ночи, то відати мете про наслідки спитку.“

З'явив ся я до редакції як раз у визначений час. Близько півночи задзеленькав дзвінок а згодом трошки вкочив до хати слуга та крикнувши „від цензора“ кинув перед нами книжку коректи.

Х. на швидку передивив її та й посунув до

мене, немовлячи ані слова, коректу передовиці: — „Сборище делегатів земств з губернії понад Волгою“. Навіть з погляду вузкологого та консервативного бюрократа в тоні сеї передовиці не було анічогісїнького. Тільки при самому кінці і то з великою обережністю вказано на те, що може б гаразд було, якби зібрані заступники, користуючи випадком зібраня, дотикнулись в міркованях і деяких інших питань, що також мають велику вагу для губернії. Се все було замазане червоно а з боку цензор дописав: „Заборонено“. Сповнилось пророкуване професорове. Урядови здалось можливим дозволити гуртове міркуване про пошість понад Волгою, а звернене уваги на інші потреби цензорови здалось якимсь бунтовним дотиканем до прерогатив корони.

Богато часу присвятив я на студіюване системи російської цензури, як повернув ся Сибіру. Ніколи не залишав випадку побалакати з редакторами та письменниками; довгі часи перебував по редакціях, дослухаючись до всіх коментарів, аби тільки від цензора з'явилась коректа, нарешті зібрав я собі чималу колекцію корект, що добре ілюструють оту систему пригніту та вказують на обмежність границь, по яких може обертатись думка та діяльність російського письменника. Звичайно до редкції од цензора останні коректи приносять коло 12—1 годин у ночі. До сего часу в протязі цілого вечера по редакції панує звичайно жвавість, що збільшуєть ся все, аби розляг ся поклик: „від цензора“ — се значить: прислання коректи. Всі товплять ся навкруги редактора, а сей на швиду оповіщає кожного, які зміни та руїни скоїла по їх творах немилосердна рука оберегача суспільного добромислу та морали. Починаєть ся раптом рада: замазані місця змінюють ся на інші по дописах; дописи, що через лад поцсовані, зовсім одкладають а замість їх пишуть інші. До ношарпаного та кривавого трупу часопису приліплюють плястри та перевязують его, а там знов посилають до цензора,

щоб робив нові операції і т. и. до 12—1 години у ночі; отоді вже коректи в останнє присилають до редакції, а цензор рушає спочити після своїх вчинків. Москва може згоріти до тла, цар може загинути... але вже після того, як цензор пішов спочивати, ані одної строчки не може з'явити ся в часопису.

Можуть інші читачі гадати, що коли вже у російського цензора така власть, то він її не вживає на лихе, а користується з неї обережно та милосерно. Що не так воно діється, про се свідчать де-які зразки коректив, які єсть у мене і що навернені від цензора; часто-густо буває, що в одному тільки часопису цензор черкає 8—10 дописів, яко „недоладні“ або „шкодливі“ не згадуючи вже про помарки без числа та направлення і по тих, які він лишає яко „нешкодливі“.

В ночі з 9—10 травня 1881 р. редактор-видавець „Сибірської газети“ в Томську, Адріанов, од цензора одержав коректу зовсім попсовану для завтрашнього числа часописьма: Принамні половина з усього була помарана. Адріанов, збурений по саме дно души оттею остатнею краплею, що сповнила через край чашу гіркою, поклав собі не опускати рук. Він не позамінював нічим отих вимазаних місць і лишив так таки пусті місця і отак на завтра видав число свого часописьму. Певно 10 травня „Сибірська газета“ оригінальністю свого обличчя переважила все, що бачили до того часу. В одному місци після порожнього місця йшло дальше якесь дописуване і навіть не починалось з великої букви; в другому було щось без початку й кінця; в третьому посеред картин білого паперу вбачалось декільки друкованих стрічок і т. и.

Незвичайне обличчє часопису справило те, що ніколи ще єго неспродувано стільки, скільки тоді. Але й поліція робила своє: зараз же звелено арештувати та знищити число. Сей приказ так швидко був доведений до вчинку, що здається не

зісталось жадного числа. Сам Адріанов не зміг добути для мене ні одного примірника, як оповідав мені про сю справу вже де-кілька років опісля. Але він дав мені за те наступне число часописьма, де „з дозволу цензора“ видруковано до читача ось що: Видавець „Сибірської газети“ вважає собі за обов'язок освідомити пренумерантів свого часопису, що 11 число її не розіслано ось з якої речі: Не вбачаючи по наших законах друку нічого, що забороняє лишати порожними ті місця, які не дозволені увядовим цензором, видавець дав собі право вжити отсеї системи. Але в одповідь на запитане про се, він одержав от яку телеграму від графа гофмайстра П. П. Вяземского, що часово правив місце зарядчика друкарських справ: „порожні місця в газеті складають ніби протести супроти цензури, а для того сего не можна дозволити“.

З того часу нещаслива „Сибірська газета“ вже два рази була зупинена через „уперто-ворожий напрям“, а нарешті зовсім заборонена за те, що користувала дописами політичних засланців та надруковала звістку про смерт одного між ними, Забалуєва. Шкодливий напрям часопису, скільки можна міркувати про его з цензурних поміток по коректах, які у мене перед очима, виявляв ся в тому, що вона важила ся звернути увагу суспільности на можливість купити, на здирство, вимагання та самоволю сибірських урядників. Видавця її, Адріанов, якому нічим було закинути в его характері, тепер член західньо-сибірского імператорского географічного товариства та працює над дослідями археологічними. Археологія, що пораяєть ся біля доісторичного періоду справ, се одна з тих вітв людської віди, на яку меньш од усього звертає увагу російська цензура і через те можливо, що Андріанов скінчить своє жите, але лихо єму, як він часом відшукає які стародавні написи, які свідчать про те, що були такі народи, що не відали добродійства цензури та царської всемоці. Для американського пись-

менника здасть ся дуросьвітством та неспільністю спалити ціле число часопису за порожні місяця, що були там, де пройшло цензорске перо, а зараз же після сего в наступному числі не перечити редакторови витовмачити усі обставини справи в „обертані до читача“. Але... але для російської бюрократії закон не писаний. Відомий мені ще один випадок з історії російського друку, що часописьмо важило ся обминути урядовий приказ, та звернути на него увагу публики. Було се р. 1886 в лютому. Ціла Росня лагодилась сьвятковати 25 років юбілею 19 лютого. Само по собі вїкому і в голові некладлось, щоб уряд схотів перечити сьвяткованю такої події, що стала ся в російській історії за останних часів. Але реакційний потяг гр. Толстого, що був на той час міністром вн. справ, не зупинив ся перед тим, і на цілу Росию порозеслані були прикази, щоб у сей день не дозволяти ніяких демонстрацій, що мають прилюдний характер а всім часописам заборонити дотикати ся до маніфесту, який визволяв народ з неволі, та до подій, що були злучені з маніфестом. Наслідком сего 19 лютого всі російські часописи — вимітуючи одну — вийшли як звичайно та ні слова ні натяку не зробили за згадаву подію. Усі — опріч одної. Сей часопис єсть „Русскія Вѣдомости“. Не маючи змоги вимовити перед прелюдством того, що вони уважали обовязком вимовити з причини 25 років від 19 лютого, вони зважили ся сьвяткувати сей день таким тільки вчинком, до якого була можливість: у сей день часописьмо зовсім не вийшло. Волїла газета ліпше змовчати вїж з самохїть рабским обличем таскати намордник та вдавати перед усіми, що нібито не бачить єго. Якби зараній відав про се міністер вн. справ, він само по собі змусив би „Русскія вѣдомости“ видати своє що-денне число; але він нічо не відав і друкарня газети була замкнена у ночі з 18 на 19 лютого. А коли другого ранку читачі завважали, що нема „Русскихъ вѣдомостей“ то на все

місто розійшла ся поголобка шептом „се замовчане єсть сьвятковане визволеня мужиків“. З усього отсего мусить читач зрозуміти про те, яким чином царський уряд порядкує газетами та часописами своїми, коли вони спитують виявляти „свій шкодливий напрям“. Але по імперії єсть чужосторонні часописи, що видають ся у Лондоні, Парижі, Берліні, Нью-Йорку, — а вони розносять на цілий сьвіт заразу. Якже оборонити своїх підданців від такої зарази. Російська цензура, така могутна у себе в господі, не може черкати червоним атраментом коректи „Times“. Вона не може заборонити „Centure Magazine“ за низку дописів про заслане. Що-ж подіяти? Як знищити види бунту, яку чужий друк вкидає до непошанованої Росії? Російський уряд відразу відповідає на таке питанє. Перш над усе оголосив за злочинство, як хто мати-ме у себе заборонені літературні твори. А після сего вже сьміливо ламаючи неруш своїх почтових посилок він почав затримувати та переглядати кожний примірник чужосторонної літератури, що іде до Росії, а для сего склав цілий штаб одважних цензорів, а на їх обовязку — вирізовати або замазувати усї дописи та параграфи, що не добре озивають ся про урядову систему та взагалі відріжнюють ся „шкодливим напрямком“.

Само по собі до сего числа долучено й мої дописи про Сибір та заслане, не уважаючи на воєнне лукавство моє. Гадаючи собі, що до Росії пустять „Centure Magazine“, коли я засилати-му єго числа до Росії ще ранійше, ніж в самій часописи з'являють ся мої дописи про Росію; може-ж хоть що небудь прослизне ся перш, ніж прокинуть ся оті приспані „цербери“ гадав я собі. Але оте лукавство не дійшло ні до ніяких наслідків а я не приспав російських цензорів. Навіть перше число часопису, що я послав до Росії, де надрукована перша моя статя про Росію — „Визитъ къ гр. Толстому“ — було затримане; сей допись був ви-

різаний і з того таки вже часу вже пічогісінько не втікло від ножиць цензорських. У літку 1888 р. д. Толл, що мандрував по Росії — Американин, одержав своє число „Century“, де вже не тільки допись про Росію, але сливе усі оголошеня були без жалю вирізані. Він тоді до поліції й питає: що се за знак? Він ще розумів, з якої речі витинають дописи про Росію, але оголошеня?... хіба вже через те, мовив він шуткома, що по тих оголошенях виставляють американське мило, добуток, що по Росії, як він бачив їздячи скрізь, заборонений. Таке шуткованє трохи не коштувало ему дуже дорого і він тільки і збув ся клопоту заспокоюючи і т.и., збуреного урядовця і вже тоді він нарешті згодив ся глянути на єго слова яко на шуткованя, і одповів поважно на зроблене запитанє, що оті оголошеня вирізано через те, що по них рекомендує ся „безбожні книжки“. Які? Коли? так воно й зостало ся невитовмаченим.

З тих нумерів, які я послав до Росії, ні один не дійшов, як слід. На кордоні усіх їх покалічили немилосердно. Не самі тільки тиї дописи були покалічені, але й багато з „Житя Лінкольна“. На кордоні чинять цензуру чужосторонних книжок подвійно, коли допис довший або небезпечний, то єго по просту вирізують, а коли по єму небезпечні тільки деякі місця, то їх замазують чорнилом друкарским за допомогою штампу завширшки на звичайний газетний слут. Сей штамп кратчастий та дає на папери відбиток, що складаєть ся з рисів вздовж і в попереk, білих та чорних, і нагадує якогось кавяру. У мене єсть одно таке число „Century“ оттак покалічене. Увесь мій допис вирізаний, початок та кінець єго, що злучають ся з иншими дописами, заштемплєвані і зостав ся тільки непошкоджений мій підпис — George Kennan та слова: „Фрост намалював“. Читачеви російському, щоб схотів довідатись, що таке „Фрост намалював а Кеннан“ написав тільки й зостаєть ся попросити пер-

шу чужосторонню книгарню, щоб вона вирізала заборонений допис та передала до Росії в листі а поки російський уряд ще не знищив усяких зносин між Росією та Європою та попускає поштові зносини та не підбиває цензорському перегляду листованя, доти й штампуванє і вирізуванє лишать ся варварством ні дочого, що не забезпечує російських меж від зарази. Не дивлячись на те, що всі номери „Century“, які я післав до Росії, не минули цензорських рук, дописи мої знайшли стежку до Росії, там перекладені, гектографовані і дійшли аж до східнього Сибіру. Боляче мені мовити, що де-хто між Росіянами встигли за них покутовати. Між иншими спокутовав і оден мій добрий знаємий, що був на заслано, Білоконський, якому я послав, бо він дуже просив про се, мої дописи в „Century“. Ото лист, з якого я довідався про оту погану новину.

„Любий д-ю Кенане! Користую з випадку написати до вас трохи та подати неприємну новину. Мені не відомо, чи вже ви чули, що до приятеля вашого, Івана Петровича Білоконського, ранійше причепили ся за те, що одержав од вас маленькі ілюстрації до ваших дописів. Єго приятель, якому він дав сі малюнки, був схоплений; їм додали через лад неподобну вагу; Білоконського вельми допрошували, а нарешті з Петербурга прислано приказ доглядати єго „з особливою увагою“. У ночі 29 квітня 1889 року єго обшукувано, нічого не знайшли опріч твору Леру-а Болве „L'empire de Tzars“ та де-яких ваших дописів з „Century“, але все таки в травні єго покликали допрошувати а звідтіль вирядили до острогу. Само по собі вам се дивно: з якої? за віщо?... але ми Росіяне вже так звикли до всего отого, що залишили дивуватись... Так трошки тільки серце заболить і т. д. Тут товмаченє не потрібне. Певно Білоконського вирядять на Сибір адміністраційно через те, що він мав мої дописи а я нічим не змогу зарадити. Якуж має надію, яку має користь російський

уряд, вирізуючи дописи, що оголошують саму правду про Росію, та кидаючи до острогів людей, у яких такі дописи знаходять. Відомий російський письменник Пругавин в книжці, що якимсь випадком спочатку пустила цензура, а тільки вже, а тільки вже потім заборена і спалена, задає собі таке-ж питане: „Хиба можна приспати ідею? каже він. Хиба думку можна вбити, поховати, знищити? Хиба справжня любов та справедливість не нескортельні? Справжня помилка гадати, що можна задавити ідею. Народи гинули, люди вмирали по казаматах та в кайданах, їх трупи розпадали ся, могили їх ривняли ся з землею, ймена їх пішли в непамять а ідея їх та потяги живуть. Освячені кровію мучеників вони стають дорогою мрією всякого, у кого в мізку працює мысль, у серци в кого беть ся серце“. Спалюючи книжку Пругавина цензура гадала, що вона до віку зруйновала її вплив, але „ідеї та потяги“ талановитого письменника „животіють“ — а его слова після авто-дафе так само, як ранійше, будуть закликати до спочутя тисячі сердець.

Коли небудь в будущині вільний тоді російський патриота, передивляючи сторінки своєї власної історії, де повно проб приспати людську думку, жалкувати-ме сердечно, що оті гидкі та зневажливі сторінки не можуть бути заштамовані чорнилами цензорів.

Конець.

ЗМІСТ.

Частина I.

	Стр.
1. За російську границю	3
2. Від Катеринбурга до Семипалатинска	12
3. Співкане з політичними засланцями	22
4. Адміністративне заслане	41
5. Політ. засланці та кари злочинців в Томску	66
6. Жите великого сибірського шляху	83
7. Жите адміністративних засланців	101
8. Іркутск	123

Частина II.

	Стр.
1. Російська поліція	3
2. На Забайкалі	18
3. Каторга на Карі	38
4. Вільна команда на Карі	57
5. Державні злочинці на Карі	76
6. Історія політичного острогу на Карі	99
7. Східньо сибірські срібні рудокопні	123
8. Наші пригоди по східньому Сибіру	141
9. Остання сибірська трагедія	163
10. Події цензури	172

